

Студентські Наукові Студії

Молодіжний науковий журнал

Випуск 3(15) 2010

Видається
з січня 1998 року

Засновник видання –
Миколаївська філія
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

Видання здійснюється у
Чорноморському державному
університеті ім. Петра Могили

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА РАДА:

Клименко Л.П., голова редакційно-видавничої ради, головний редактор, доктор технічних наук, професор, ректор ЧДУ ім. Петра Могили.

Мещанінов О.П., заступник голови редакційно-видавничої ради, заступник головного редактора, доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи ЧДУ ім. Петра Могили.

Михальченко М.І., голова редакційної колегії видання «Сучасна українська політика: політики і політологи про неї», член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор, президент Академії політичних наук України, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етніонаціональних досліджень НАН України.

Багмет М.О., голова редколегії серії «Політологія», доктор історичних наук, професор.

Букач М.М., голова редколегії серії «Педагогіка», доктор педагогічних наук, професор.

Горлачук В.В., голова редколегії серії «Економіка», доктор економічних наук, професор.

Грабак Н.Х., голова редколегії серії «Екологія», доктор сільськогосподарських наук, професор, старший науковий співробітник.

Дубова О.А., голова редколегії серії «Філологія. Мовознавство», доктор філологічних наук, професор.

Клименко Л.П., голова редколегії серії «Техногенна безпека», доктор технічних наук, професор.

Матвеева Н.П., голова редколегії серії «Філологія. Літературознавство», доктор філологічних наук, професор.

Науменко А.М., голова ред. колегії серії «Новітня філологія», доктор філологічних наук, професор.

Тригуб П.М., голова редколегії серії «Історія», доктор історичних наук, професор, академік УАІН.

Фісун М.Т., голова редколегії серії «Комп'ютерні технології», доктор технічних наук, професор, старший науковий співробітник, дійсний член УАІН.

Відповідальний за серію:

Андрєєв В.І., керівник науково-дослідної частини ЧДУ ім. Петра Могили.

Адреса редакції:

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10

Тел. (0512) 76-55-99, 76-55-81

E-mail: avi@kma.mk.ua

Друкується за рішенням вченої
ради ЧДУ ім. Петра Могили
(протокол № 8 від 08.04.10 року)

Студентські наукові студії: Молодіжний науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Випуск 3 (15). – 108 с.

Збірник призначений для студентів, молодих науковців, активістів громадських об'єднань, усіх, хто цікавиться проблемою «Геополітичний простір і Україна: уроки історії та

ISSN 1609-8099

Статті друкуються в авторській редакції

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ «ІСТОРІЯ»	4
<i>Назарова О.</i> Суспільно-правовий статус жінки у XVI-XVII ст.	5
<i>Цукаленко К.</i> Костянтин Острозький: противник унії чи ініціатор?	9
<i>Ярошенко С.</i> Литовсько-руська держава: геополітичний аспект	13
<i>Сабалдашов В.</i> Хрещення Русі	17
<i>Горбатюк К.</i> Місце і роль гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного у військовому мистецтві Європи	21
<i>Георгієва Ю.</i> Історія заселення болгарської колонії Тернівка	26
<i>Поверінова У.</i> Князь Кий в історії та легендах	31
<i>Зинов'єва Г.</i> Ольвія – некрополь чи місто?	35
<i>Поліщук М.</i> Роль Галицько-Волинського князівства в історії України	38
<i>Мишаєва Д.</i> Руїна Гетьманщини. Нові концептуальні оцінки сучасної історіографії	42
<i>Гайчова В.</i> Ольвія – античне місто-держава	46
<i>Кутняк Н.</i> Політична гра Б. Хмельницького. Переяслав	50
<i>Савіцька О.</i> Володимир Мономах – історичний портрет	54
<i>Ярошенко С.</i> Українські землі у системі міжнародних торговельних зв'язків XVI ст.	58
<i>Сабалдашов В.</i> Дипломатичні відносини Київської Русі та Візантії у кінці IX-X ст.	63
<i>Бобров К.</i> Особливості Магдебурзького права в Україні в XIV-XVI ст.	71
<i>Ткач К.</i> Особистість Октавіана Августа: самооцінка та значення в історії	74
<i>Богданов В.</i> Зовнішньополітичний вибір І. Мазепи: Схід чи Захід?	79
СЕКЦІЯ «СОЦІОЛОГІЯ»	83
<i>Банюхова К.</i> Реформування пенсійної системи: проблеми, досягнення, перспективи	84
<i>Бондаренко О.</i> Молодіжна політика в Україні: соціальні аспекти	87
<i>Братченко О.</i> Сімейна політика в сучасній Україні	90
<i>Гамалінська А.</i> Міжетнічні конфлікти на сучасному етапі: причини та наслідки	93
<i>Драган Н.</i> Вплив реклами на свідомість людини	96
<i>Козачук М.</i> Правильний вибір професії – ключ до майбутнього	98
<i>Нечитайло А.</i> Відхилення у соціалізації особистості	100
<i>Телеш А.</i> Соціальні аспекти у проекті Конституції України В.А. Юшенка	103

Секція

ІСТОРІЯ

СУСПІЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ У XVI-XVII СТ.

У статті автор розглядає положення української жінки у суспільстві козацької доби, її права та обов'язки, участь у процесі формування національної свідомості українського народу, та надає загальну характеристику їхньої діяльності.

Ключові слова: Литовський Статут, княгиня, патріотизм, материзна.

В статье автор рассматривает положение украинской женщины в обществе времен казачества, ее права и обязанности, участие в процессе формирования национального сознания украинского народа, и предоставляет общую характеристику их деятельности.

Ключевые слова: Литовский Статут, княжна, патриотизм, материзна.

In the article an author examines position of women in Ukrainian Cossack society, its rights and duties, participate in forming the national consciousness of the Ukrainian people, and provides a general description of their activities.

Key words: Lithuanian Statute, princess, patriotism, materizna.

Зважаючи на важливу роль козацтва у суспільному житті України XVI-XVII ст., як стилю життя та світосприйняття, зазначимо, що поза увагою дослідників залишилася така значуща сторінка багатогранного життя того часу, як роль і статус українських жінок. Висновки про становище жінок базувалися в основному на вивченні козацького аскетизму – відреченні запорожців від сімей, жінок та зосередженні їхніх розумових і фізичних зусиль на військовій справі. Дехто з дослідників української минувшини взагалі вважав, що, живучи на дніпровських островах, козаки байдужі до звичайних мирських радощів, нехтували сімейним затишком і добробутом, а драматичні події XVI-XVII ст. – ворожнеча та кровопролиття – не сприяли цивілізованому устрою життя, розхитували шлюб та сім'ю [7].

Відзначимо, що українська жінка як об'єкт суспільного життя XVI-XVII ст. вивчалась істориками досить поверхово. Ми дізнаємося про правителів, воєначальників, повстанців, винахідників знарядь й техніки. Участь жінок у суспільних, релігійних рухах, їхній вплив на формування типу культури тої чи іншої епохи, їхня роль у політиці, виробничих відносинах, навіть у родинних стосунках майже не висвітлюється. Саме неухвагою до жінки пояснюється недостатнє вивчення побутової культури. Історія України давно потребує такого опису, де б не лише змальовувалася боротьба за утворення Української держави, а й відтворювалося буденне життя людей, що населяли землі, на яких творилася ця держава.

Під час написання статті були використані праці різноманітних дослідників, як вітчизняних, так і вчених діаспори. Питань, пов'язаних зі становищем жінки в українському суспільстві, торкався історик М.І. Костомаров [8]. Роботи польського історика Антонія І (Йосипа Ролле) були описовими та мали до певної міри пропольську спрямованість, проте автор досить чітко вирізняв українку з-поміж росіянок чи «польок». Жінка «рішуча, смілива, – писав про українок Йосип Ролле. – Мала велику пошану, легко відшукувала собі прибічників, а суспільство поблажливо дивилося на її витівки» [2]. Суто наукове вивчення проблеми становища жінки в українському суспільстві XVI-XVII ст. започаткував відомий український історик академік О.І. Левицький. Він перший із вітчизняних дослідників присвятив розгляду окремих аспектів цієї складної проблеми низку спеціальних робіт. Цікаву інформацію подає нам праця під редакторством В. Борисенка «Українки в історії», тут подається детальний опис прав та суспільне становище жінки козацької доби.

В Україні в XVI – першій половині XVII ст., на відміну від Західної Європи, суспільне становище жінки залежало не від суспільного статусу чоловіка, а від її власного майнового становища. Тому шляхтянки, незалежно від сімейного стану, володіючи інколи величезними земельними латифундіями, мали значну суспільну вагу у своїх повітах. На цю обставину звертав увагу ще Михайло Литвин. Він писав, що «татарські та московські жінки не мають чоловічих прав, а наші панують над багатьма

чоловіками: одні – управляючи волостями, містами, помістями; інші – отримуючи прибуток; ще інші – спадок» [18, с. 12].

Принцип рівноправності жінки-шляхтянки був проведений у карних і цивільних постановах Статуту. Литовський Статут забезпечував жінкам-шляхтянкам майже рівні з чоловіками майнові права, що мало неабияке значення. Адже саме правовий статус людини характеризував середньовічну людину і диктував її моральні якості [10, с. 11]. Незалежно від станової належності, жінки мали право самостійно вирішувати свою особисту долю в шлюбному житті, спираючись на економічні важелі такої самостійності. Мова йдеться про материзну. Материзна – це придане жінки у вигляді нерухомості або наділу землі, яке ніколи не входило в загальносімейне майно, не ділилося між членами сім'ї, а передавалося у спадок лише по материнській лінії і становило, таким чином, окремий жіночий юридично-майновий інститут [18, с. 22].

Жінка вільно розпоряджалася усім майном, отриманим від своїх батьків, мала ніким не обмежене право продавати, заставляти, передавати іншій особі або церкві своє рухоме і нерухоме майно, а також самостійно придбати різного роду власність.

Треба зазначити, що окрім володіння правом вільно обирати собі чоловіка, жінка також мала право і в набутті прізвища чоловіка, поряд з яким «утримувала» своє родове ім'я, а також титул. Прикладом цього є княгиня Анастасія Гольшанська-Заславська, Гальшка Гулевичівна-Лозка. У значній кількості випадків жінки підписували документи дівочим прізвищем. Більше того, шляхтянки та міщанки широко вживали свою окрему печатку, на якій були їхні ім'я та герб.

Для шлюбності XVI-XVII ст. в Україні було характерним таке унікальне явище, як розлучення, причому воно відбувалося не лише з причин, які допускала церква, а й через незгоду в подружньому житті і навіть через втрату довіри та любові або хронічну хворобу одного із членів подружжя. Процес розлучення відбувався шляхом подання обопільної «протестації» з визначенням матеріальних умов та прав дітей. Після всіх формальностей, пов'язаних з розлученням, чоловік та жінка могли вступати в нові шлюби. Жінки-селянки також мали ініціативу як в укладанні шлюбу, так і в розлученні. Однак наявність можливості розлучення аж ніяк не означає, що створені сім'ї не були досить міцними [18, с. 23].

Вік повноліття в першому Литовському Статуті 1529 р. був визначений для чоловіків – 18 років, для жінок – 15 років. У третьому Статуті 1588 р. вік повноліття жінки був знижений до 13 років. Від цього часу дівчина ставала не тільки повноправною володаркою спадкового майна в тому разі, якщо осиротіє, але й могла мати окрему власність ще за життя батьків. Цю власність дівчина отримувала шляхом розподілу майна із заміжніми сестрами або ж у подарунок від батьків. Майнові права незаміжньої жінки були такими ж, як і неодруженого чоловіка [4, с. 41].

Жінки-шляхтянки в означений період мали широку свободу і правову незалежність, не поступаючи у повноті своїх громадських прав чоловікам [1, с. 8]. Суспільне становище жінки-шляхтянки відрізнялося від становища чоловіка тільки тим, що жінки при живих братах наслідували четверту частину батьківського майна [13, с. 6]. Цей виняток пояснюється тим, що за литовсько-феодалним законодавством володіння маєтностями завжди поєднувалося з обов'язком військової служби. У випадку, коли землевласниця була вдовою або жила окремо від сім'ї, вона зобов'язувалася поставляти певну кількість воїнів, а не служити особисто.

Жінки з українських аристократичних сімей брали участь у підписанні найважливіших державних угод [5, с. 36]. Її підпис, у разі втрати чоловіка при укладанні цивільних угод важив більше, ніж підпис її дорослих синів з усіма становими правами, і ставився першим, бо жінка фактично була на чолі родини.

Хоч жінкам не було доступу на Січ, але коли козак повертався додому, йому й на думку не спадало верховодити в сім'ї. Там порядкувала дружина, за нею було й останнє слово.

Отже, правове становище жінок в Україні за Козацької доби було досить стабільним і регулювалося нормами, закріпленими світським і церковним законодавством та звичаєвим правом українського народу.

Зовсім інша ситуація була в сусідній, теж православній Росії. Якщо порівняти права, які мала українська жінка і жінка-московка, то відразу впадає у вічі безправ'я навіть іменитих і заможних російських бояринь, на чийй землі панували рабські звичаї, які принижували жінку, уявляли її ображали її людську гідність [5, с. 36].

У відповідальний момент українки проявляли себе як військові організатори. Наприклад, Софія Ружинська, волинська княгиня, на чолі військового загону з приступом здобула замок князів Корецьких у місті Черемоші. Відомо також, що сестра полковника Івана Донця в ролі кіннотника брала безпосередньо участь у бойових діях проти польсько-шляхетських військ на Волині у 1649 р. Під час однієї з атак загинула [5, с. 36].

Українських жінок забирали в полон разом з чоловіками, але доля їхня була трагічною. Невільниць чекала тяжка, виснажлива праця в маєтках поневолювачів, а наймолодші та найкращі потрапляли до гаремів. Українські полонянки цінувалися на невільничому ринку дуже високо за свою вроду, розум і високу фізичну витривалість [3, с. 62].

Певною мірою уславила Україну розумна жінка – Анастасія Лісовська. Вона увійшла у всевітню історію під іменем Роксолана. Після того, як полонянка стала улюбленою дружиною турецького султана, понад 40 років Порта не тільки сама не нападала на українські землі, а й примусила татар припинити набіги. Ім'я Роксолани стало символом духу українського народу [6, с. 93].

Од самого початку роль цієї жінки в політиці Османської імперії оцінювалося неоднозначно. Критичні, а то й просто негативні, відгуки західних дипломатів зумовлювалися тим, що Роксолана підтримувала завойовницькі спрямування свого чоловіка-султана саме в бік Західної Європи [9, с. 80].

Винятковість долі рогатинської попівни в тому, ким вона стала. Її постать в історії Туреччини не можна викреслити чи якось обійти, хоч би як негативно чи позитивно оцінювати її вплив на діяльність одного з найвидатніших султанів Османської імперії – Сулеймана Пишного.

Всі українки, що потрапляли до турецької неволі, тим більше до султанського гарему, мусили перейняти місцеву віру. Османські історики згадують Роксолану як дуже ревну правовірну мусульманку. Вона збудувала у Стамбулі велику мечеть. [15, с. 49].

Українки були дружинами турецьких султанів – Османа II (1618-1622), Ібрагіма (1640-1648), Мустафи II (1695-1703), а також матерями Мухамеда IV (1648-1687) і Османа III (1754-1757) [18, с. 21].

Ще одне із найяскравіших імен козацької доби пов'язаних з розквітом пісенної творчості є ім'я легендарної народної поетеси Марусі Чурай. Про її надзвичайний талант свідчить те, що вона увійшла в історію під іменем української Сафо. Так визначає її роль у козацькому суспільстві кандидат філологічних наук Оксана Сліпущко «Легендарна Маруся Чурай була душею українського козацтва – тією колосальною мілітарною силою, могутністю якої шанували інші народи і держави. Вона не формувала ідеології Козацької держави, але творила її політичну поезику» [17, с. 3].

З вищенаведеного бачимо, що українська жінка в часи козаччини була вірним і надійним спільником свого чоловіка у боротьбі за соціальне і національне визволення народу. Але найбільший внесок вона зробила для козаччини, виконуючи обов'язки Берегині сімейної оселі. Українська жінка-мати, створювала сім'ю, яка брала ідеали народної педагогіки, в основі яких було виховання любовної до праці, взаємоповаги, людської гідності та патріотизму.

У XVI ст. в Україні було мало неписьмених жінок, а деякі вже мали вищу освіту. Приміром, княжна Анастасія Гольшанська зробила переклад Євангелія на українську мову й оплатила його друкування. Якщо порівняти розвиток освіти у країнах Західної Європи, наприклад у Франції, то за даними Сімони де Бовуар «систематична освіта була привілеєм чоловіків, але завдяки спілкуванню, читанню, приватним учителям французька жінка успішно оволодіває знаннями, перевершуючи в цьому «сильну статтю» [16, с. 102]. У Франції широко відомі імена мадемуазель де Скюдери, мадам де Ля Файєтт, мадам де Севіньї, котрі листувалися з ученими світу.

На межі XVI-XVII ст., коли православ'я стало в Україні символом боротьби із засиллям польської мови та культури в цілому, ряд найдостойніших

жінок своєю меценатською та культурною діяльністю виступили на захист православної віри. Олена Горностаєва, Раїна Могилянська та інші вписали не одну яскраву сторінку в історію визвольних змагань українського народу проти колонізації [12, с. 3].

Меценатська діяльність жінок вважалася цілком закономірним явищем тогочасного українського життя. Одним із її напрямів було заснування православних церков, монастирів та шкіл при них. Слід зазначити, що заснування жінками православних церков і монастирів розглядалося у ті часи не лише як вияв релігійного почуття, а й як боротьба за збереження традицій «давньоруського» життєустрою, віри предків, як головної національної ознаки. Олена Горностаєва, уроджена княжна Чарторийська, була фундаторкою Пересопницького монастиря, де збереглося знамените Пересопницьке Євангеліє, написане живою українською мовою. Вона уклала для цього монастиря оригінальний статут, заснувала шпиталь для вбогих і недужих, а також школу для дітей [14, с. 413].

Магнатка Раїна Могилянська, сестра визначного українського просвітителя, митрополита Петра Могили, княгиня Вишневецька доклала чимало зусиль для підтримки діяльності церковного діяча Ісаї Копинського [11]. Він отримав право заснувати ряд православних монастирів і церков на землях княгині Вишневецької та керувати усіма православними церквами в її володінні.

Єлизавета Гулевичівна, дружина київського шляхтича Стефана Лозки, була однією із засновниць Київського братства, Київського-Богоявленського монастиря та школи при ньому. Окрім горошей, 15 жовтня 1616 р. Княгиня Гулевичівна урочисто вписала в київську міську книгу свій фундуш, або дарчу, за якою її спадкова земля в Києві на Подолі переходила у власність братства «духовних і світських православних» з умовою, щоб на цій землі був збудований монастир, будинок для іноземних паломників і головне школа для шляхетських і міщанських дітей.

Відновлена в садибі княгині Гулевичівни братська школа поклала початок знаменитій Києво-Могилянській академії, яка була першим і довгий час єдиним вищим учбовим закладом у Східній Європі [18, с. 20].

Отже, меценатська діяльність жінок-шляхтянок на користь православної церкви та шкіл була досить поширеною серед шляхти та магнатських родів.

Безперечно, розповідь про видатних українських жінок козацької доби, їх права та обов'язки, благодійну діяльність можна продовжити. І це необхідно робити. Треба показати, що наша історія і наша культура – це історія і культура давнього, талановитого, войовничого, цивілізованого народу. Це історія і культура, які можуть просвітити, облагородити, зробити більш гуманним наше сьогоденне суспільство. І не останню роль в цьому мають відігравати видатні українські жінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII ст. // АЮЗР. – СПб., 1909. – Т. 3. – Ч. 8. – С. 6.
2. Антоний I (Ролле И) Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. – Июнь.
3. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
4. Валиконтте И. Первый Литовский Статут – один из важнейших источников по истории положения женщины в Великом Княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 г. – Вильно, 1982. – С. 41.
5. Козуля О. Жінки в історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1993.
6. Космолінська Н. Роксолана з Роксоланії // Міжнародний туризм. – 2004. – № 6. – С. 92-95.
7. Костомаров Н.И. Две русские народности Исторические монографии. – Кн. 1. – Т. 1. – СПб., 1903.
8. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI-XVII столетиях. – СПб., 1860.
9. Кочубей Ю. Роксолана: доля, образ, символ // Політика і час. – 2005. – № 2. – С. 79-87.
10. Кривоший О. Участь жінок у процесі формування національної свідомості українського народу (XVI – перша половина XVII ст.) // Історія в школах України. – 1997. – № 4. – С. 10-12.
11. Левицький О.І. Раїна Могілянка, княгиня Вишневецька. – К., 1887.
12. Луценко Є. Українські жінки козацької доби // Історія України. – 1998. – № 37. – С. 3.
13. Мордовцев Л. Про шлюб на території України-Русі в XVI-XVII ст. – Львів, 1906. – С. 6.
14. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 1. – 672 с.
15. Селіна Л. Ми ще не знаємо Роксолани // Рідна школа. – 1997. – № 1. – С. 49.
16. Сімона де Бовуар. Друга стаття: Том 1. – К.: Основи, 1994 – 390 с.
17. Сліпущко О. Влада жінки в Україні-Русі // Культура і життя. – 2005. – № 16-17. – С. 3.
18. Українки в історії / Під ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.

Рецензенти: Шевченко Н.В., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Назарова О., 2010

Дата надходження статті 05.03.2010 р.

КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ: ПРОТИВНИК УНІЇ ЧИ ЇЇ ІНІЦІАТОР?

У статті автор розглядає історичну особистість Костянтина Острозького та його сподівання на злиття православної та католицької церков. Визначено причини, через які Острозький став ворогом унії.

Ключові слова: православ'я, католицизм, унія, рівноправність.

В статье автор рассматривает историческую личность Константина Острожского и его надежды на слияние православной и католической церквей. Определено причины, из-за которых Острожский стал врагом унии.

Ключевые слова: православие, католицизм, уния, равенство.

In this article the author examines historical personality of Kostiantyn Ostrozskiy and his hopes for union of Orthodox and Catholic churches. The reasons for which Ostrozskiy has become the opponent of union were defined.

Key words: Orthodoxy, Catholicism, union, equal rights.

Берестейська унія (Берестейський собор 1596 р.) є предметом багатьох досліджень. Навколо неї й досі лунають різні думки та докази, але немає єдиної точки зору серед науковців.

Берестейська унія – акт об'єднання Руської (україно-білоруської) православної та Римо-католицької церков.

Організатори унії користувалися сумнівним аргументом, що вона принесе єдність. Але незаперечним фактом було те, що унія розколола, роз'єднала православну церкву. Отож замість сподіваної злуки обох церков з'явилося три структури, що перебували й перебувають у взаємній недовірі та відкритій ворожнечі.

У контекстовому розгляді Берестейської унії, її значення для єдності Церкви, неабияку роль відігравали окремі історичні постаті, які змінювали хід подій і впливали на рішення в рамках держави. Однією з таких постатей був князь Костянтин Острозький.

Більшість істориків бачить у ньому відважного мудрого противника унії. Однак існує і критика. Студинський вважає князя людиною слабкої волі, схильною перейти на католицизм. Куліш називає Острозького винуватцем у явищі злиття русько-литовської культури з польською. Острозький, мовляв, пасивно ставиться до Люблінської унії. Він, на його думку, беспорядний відносно козаків і, водночас, ліберальний, бо приймав всіх – православних, католиків та протестантів. За Кулішем, Острозький нічого для православ'я не зробив [15].

І. Огієнко показав у своїй праці князя Костянтина Костянтиновича найбільшим оборонцем України від унії, яка тоді несла смертельну загрозу українському православному народу, як окатоличення, ополячення. Разом з екзархом Вселенського Патріарха Никанором боронив він православ'я 1596 року на Берестейському Соборі. І як не намагались єзуїти і уніяти надати унії всеукраїнського характеру, завдяки непоступній рішучості князя, який загрозив, що візьме з собою на Берестейський Собор 15-20 тис. козаків і до унії не допустить. Саме завдяки князю К. Острозькому український народ не був тоді силою загнаний у римо-польську унію. І. Огієнко вважав, що «...діяльність Острозького була корисна, бо справді рятувала український народ» [7, с. 85].

Проте, незважаючи на всі досягнення князя, думки стосовно Костянтина Острозького неоднозначні. На думку ж Михайла Грушевського князь був типовим представником українського магнатства XVI ст., для якого приватні інтереси стояли вище публічних. Спочатку дослідник стверджує, що Костянтин Острозький «не пожалував би й життя свого, аби тільки призвести їх (церкви) до унії» [2, с. 547]. Але пізніше Михайло Грушевський називає зміну поглядів Острозького «інтриганським способом переведення унії» [2, с. 581].

Свого часу досить високу оцінку діяльності В.-К. Острозького дав Іван Франко. В одній зі своїх робіт він зауважив: «Рід князів Острозьких відіграв дуже важливу роль в історії Південної Русі та в історії Польщі XV-XVI ст., а особливо визначилися

в нім два незвичайні мужі: князь Костянтин Іванович Острозький, від р. 1513 каштелян віленський, а від 1522 воєвода троцький, що вмер р. 1530 і визначився як незвичайний свого часу войовник та «підпора Речі Посполитої» ..., як назвав його король польський Сигізмунд I у привілеї з р. 1518, і його наймолодший син Василь Костянтинович Острозький, що був одним із головних двигачів національного життя Південної Русі в другій половині XVI ст...» [12, с. 200].

Прикро, але доводиться констатувати, що постать князя В.-К. Острозького не заслужила у вітчизняній науці значної монографії: є лише невелика книга Івана Огієнка, видана у 1958 році в Канаді (перевидання: Митр. Іларіон. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. – Луцьк, 1992). Для порівняння: у Польщі за останні десять років вийшли дві монографії про князя і рід Острозьких, що належать істориком Томашу Кемпе з Торуня. У Москві у 2002 році захищена дисертація Леоніда Соболева, присвячена ранньому періоду біографії К.-В. Острозького [8, с. 21].

Князь Костянтин Острозький належав до великого і потужного роду православних магнатів. Походження роду князів Острозьких історична наука не встановила з усіма необхідними для такого наукового розгляду деталями. Найбільш визнаним серед істориків є погляд, головним чином на підставі «спогадів» Києво-Печерського монастиря, що рід князів Острозьких є галуззю князів Туровсько-Пинських Рюриковичів, родоначальником яких був князь Святополк Ізяславович (помер 1113 р.), правнук святого князя Володимира Великого.

Батько князя Костянтина Острозького – Костянтин Іванович був старостою Брацлавським і Луцьким, волинським маршалком, великим гетьманом литовським [6, с. 117].

Костянтин успадкував від батька значні володіння, які з часом в декілька разів збільшив, ставши найзаможнішим, після короля, магнатом Речі Посполитої. Йому належало 100 міст, 1300 сіл і 2 млн моргів землі [10, с. 26].

Коштом князя було засновано й побудовано чимало міст і замків, передусім на південно-східній Волині та Київщині.

Саме Костянтин Острозький заснував першу в Східній Європі вищу школу – Острозьку академію. Ця школа проіснувала близько 60 років. Вихованці Острозької академії стояли біля витоків школи Київського братства й Києво-Могилянської академії.

Під керівництвом В.-К. Острозького і за його сприяння була видана Острозька Біблія. Це, по суті, перше в Європі критично-наукове видання біблійних книг, укладене на основі різних текстів. Подібного роду видання в Західній Європі з'явилися лише в 90-х рр. XVI ст., тобто через десять років після появи Острозької Біблії [4, с. 20].

Деякі історики оцінюють князя Острозького, як людину великої культури, стриманого в релігійних справах, раціонально мислячого магната. Цим пояснюючи факт, що його два сини, Олександр та Януш, були послані в католицькі школи і стали католиками. Дочка Катерина вийшла заміж за про-

тестанта Христофора Радзивілла. Дочка Єлизавета – за католика Кішку.

Провідник православної партії в Речі Посполитій, князь Костянтин Острозький, цілком очевидно, потребував реформованої «руської віри», і в певний момент навіть міркував над ідеєю релігійної унії між східним і західним християнством. Однак саме православна церква, навіть у тій формі, в якій вона існувала в Речі Посполитій, давала йому ту силу, якої шукали в кальвінізмі європейські аристократи, від французьких Конде до литовських Радзивілів [11, с. 104].

Нунцій і папа жертвували книгами і друкарнями для острозької школи, а старий князь і його родина зі свого боку заявляли повну прихильність планам злуки церков [2, с. 545].

Острозький, людина широких політичних і культурних зацікавлень, був відкритий до контактів та співпраці з представниками інших християнських конфесій. Він не раз міркував про потребу реформування православ'я, і його відкритість до контактів породила і в католицьких, і в протестантських колах надії повернути цього могутнього та впливового магната. Однією з перших спроб схилити його до унії – об'єднання православ'я з католицизмом – була книжка Петра Скарги «Про єдність церкви божої», перше видання якої було присвячено Острозькому. Проте, чи то внаслідок зверхнього ставлення автора до православних, чи з іншої причини, книжка не спричинила бажаної реакції в руському середовищі [11, с. 104].

Продуктивний діалог між католиками і православними за участі Острозького почався на початку 1580-х років. З католицької сторони в ньому брали участь прямі представники Риму в Речі Посполитій – варшавський нунцій Альберто Болоньєті та папський легат Антоніо Посевіно. Православних репрезентував сам Острозький. Згідно з повідомленнями нунція, князь не виявляв бажання повертатися в католицьку віру, а був схильний радше до унії між православ'ям і католицизмом [11, с. 105].

У 1593 році князь Костянтин Острозький детально виклав свою програму церковної унії у листі до єпископа володимирівського Іпатія Потія. Програма Острозького базувалась на засадах Флорентійської унії. На відміну від програми Острозького, програма православного єпископату, яку почали формулювати на Белзькому синоді 1590 року й надалі обговорювали в 1594-1595 роках, передбачала регіональну унію.

Можна приймати вірогідним те, що Острозький знав добре ситуацію Православної Церкви не тільки в Польсько-Литовській державі. Вів кореспонденцію з патріархами зі Сходу. Стремів до покращання становища Православної Церкви в Польщі та на Сході. Можливість реального виправлення ситуації, також політичної, добачав у союзі з Римом. Мотивом для нього служить занепад православної церкви. Але злуку він розуміє тільки загальну. Окрім збереження обряду, він бажає непорушності православних церков, заборони переходу східного обряду на римський. Сам для себе старий князь не допускав можливості робити на власну руку

зближення до латинства: навіть не допустив, аби його сина Януша (католика) було вислано від короля послом до папи, аби його не підозрювали в хитанні у вірі [2, с. 548].

Коли йдеться про модель єдності Церкви, то князь вважає річчю необхідною:

- 1) збереження східної літургії;
- 2) охорону власності Православної Церкви;
- 3) після досягнення єдності не вільно приймати православних до латинської церкви;

4) православні духовні мають отримати ті ж самі права, що римо-католицькі, єпископи повинні займати місця у сеймиках і сенаті (здається, що Острозький приймав можливість того, що не всі єпископи можуть отримати місця в сенаті);

5) необхідною річчю є отримання згоди патріархів;

6) до Москви доцільно послати послів (найкраще Іпатія Потія), натомість на Волощину – Гедеона Балабана (єпископа Львівського);

7) годиться виправити «декотрі речі у Православній Церкві» (значення цього вислову досить неясне);

8) необхідно пильно старатися про школи (Сигізмунд III зволікав з визнанням існування православної школи у Вільнюсі).

Накреслений Костянтином Острозьким проект єдності Церкви є дуже широким. Князь хоче єдності Церкви, а не унії в розумінні підпорядкування частини Православної Церкви римській Церкві. Церковна єдність мала б свої наслідки у житті політичному (місця в сенаті) та економічному (забезпечення охорони маєтків Православної Церкви).

У проекті Костянтина Острозького не говориться, як стверджують деякі дослідники, про Київську митрополію, як Церкву помісну. Говорячи про унійне церковне питання, Острозький не трактує його в масштабі Рим і Православна Церква в Польсько-Литовській державі, але каже, що це діло всієї Вселенської Церкви. Немає також мови про примат папи у Вселенській Христовій Церкві. Отож розумів він унію, як акт відновлення давньої єдності Христової Церкви в першому тисячолітті [14, с. 29]. Такий, цілком православний, погляд князя Острозького на унійне питання не підходив ні Римові, ні Польській державній владі, ані апостатам Київської митрополії, які поспішали провести сепаратну унію з Римом.

Саме тому умови унії Костянтина Острозького були відкинута єпископами. Однією з найважливіших умов прийняття унії Острозький вважав ідею собору. Королівський двір відкинув цю пропозицію, бо вона породжувала побоювання, що Острозький може використати собор для агітації проти унії [11, с. 110]. Це рішення королівської адміністрації було останньою краплею, що переповнила чашу терпіння Острозького й спонукала його вжити активних заходів проти укладання унії. Відтак він очолював опозиційні щодо унії сили.

У 1595 році про свою прихильність до унії заявили єпископи Кирило Терлецький та Гедеон Балабан. Іпатій Потій спромігся більш-менш успішно прихо-

вати свою участь у попередніх унійних переговорах. Аж у червні 1595 року він надіслав Острозькому унійні «артикули», котрі дуже розгнівали князя, як і всі дії з укладання унії. Того самого місяця Острозький спромігся посіяти незгоду серед єпископів, а також перетягнути на свій бік Гедеона Балабана. Через місяць, що також було наслідком впливу Острозького, перемишльський єпископ Мисаїл Копистянський оголосив, що він проти унії. Тоді ж було опубліковано й поширено «окружне послання» Острозького, в якому він повідомляв про наміри єпископату й рішуче виступав на захист православ'я [1, с. 264].

Дії Острозького допомогли мобілізувати реакцію противників унії, насамперед, членів братського руху. Занепокоїло королівську адміністрацію послання Острозького до протестантського з'їзду в Торуні (1595), де він пропонував православним і протестантам виступити спільним фронтом проти уряду, який «порушував засади релігійної толерантності». Сам князь заявив про свою готовність підтримати цю акцію військом у 15-20 тисяч чоловік [3, с. 203].

Коли ж було підписано остаточні умови унії й подано їх римському папі Климентію VIII, серед православних почали поширюватись чутки про справжні умови унії, що й викликало обурення. Саме це змусило короля 1596 року скликати собор у Бересті, який мав би усе вирішити. Православні, очолювані Костянтином Острозьким, засідали окремо від прихильників унії, але, на жаль, порозумітися також не змогли, що й призвело до розколу в українській церкві.

Ось так князь Василь-Костянтин Острозький пройшов шлях від ініціатора унії до її «найбільшого ворога», тому характеризувати його постать однобоко є великою помилкою. Князь Костянтин Острозький, один з наймогутніших захисників православ'я в Україні, спостерігаючи занепад православної церкви, не заперечував проти її об'єднання з католицькою. Свої погляди він виклав у знаменитих умовах – «артикулах» і передав їх на собор 1593 року. Однак там вони не були зачитані. Костянтин Острозький погоджувався на об'єднання церков лише як рівноправних суб'єктів, а не у формі приєднання чи підкорення однієї іншій. На його думку, православне духовенство повинно було мати однакові права з католицьким, включаючи й право на здобуття освіти. Відкриття шкіл для православного духовенства було однією з головних вимог українського князя. Костянтин Острозький участь східних патріархів обов'язковою умовою будь-якої унійної угоди з Римом. Власне, через відсутність такої умови він став запеклим противником односторонньої ініціативи українських єпископів, пов'язаної з церковною унією [13, с. 31].

Проте історія – це наука дуже суперечлива, і для неї, як і, мабуть, для будь-якої іншої, не існує правил, які не можна було б порушувати. Тому в наш час свободи слова і думки кожна людина має право по-своєму тлумачити ту чи іншу подію, характеризувати історичну постать, і ніхто не

ЛІТЕРАТУРА

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 1. – К., 1998. – 294 с.
2. Грушевський М. Історія України-Русі. – Т. V. – К., 1994. – 704 с.
3. Жукович П.Н. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (до 1608г.). – Санкт-Петербург, 1901. – С. 203.
4. Кралюк П. Василь-Костянтин Острозький: погляд крізь століття // Урядовий кур'єр. – 2008. – 29 серпня. – С. 20.
5. Кралюк П. Великий українець: Князь Василь-Костянтин Острозький: патріот, просвітник та меценат // День. – 2007. – № 209. – С. 8.
6. Лазечко П. Меценати української культури // Дзвін. – 2003. – № 2. – С. 116-130.
7. Огієнко І. Українська церква: нариси з історії української православної церкви – К., 1993. – 455 с.
8. Тимошенко Л. Не совсем юбилейные заметки: к 400-летию со дня смерти князя Василия-Константина Острожского // Зеркало недели. – 2008. – № 5 (9 фев.) – С. 21.
9. Тимошенко Л. Угода з Ватиканом чи з Польщею? // Пам'ять століть. – 1996. – № 3.
10. Тучемский С. Город Острог. – Почаїв, 1913. – С. 26-30.
11. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
12. Франко І. З історії Берестейського собору 1596 р. // І. Франко // Збір. тв. у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 200-215.
13. Харишин М.В. Українська церква між двома уніями (1569-1596) // Укр. істор. журн. – 1996. – № 4. – С. 24-33.
14. Шевченко В. Два берестейські собори: триумф і трагедія // Людина і світ. – 2004. – № 4. – С. 25-30.
15. <http://www.pravoslavnye.org.ua>.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор;
Тригуб П.М., д.і.н., професор

© Цукаленко К., 2010

Дата надходження статті 05.03.2010 р.

ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті автор розкриває зовнішні причини об'єднання литовців та русинів, умови існування спільної державності та наслідки цього процесу для Південно-Західної Русі.

Ключові слова: Литва, монгольська навала, геополітика, українські землі.

В статье автор раскрывает внешние причины объединения литовцев и русских, условия существования общего государства и последствия этого процесса для Юго-Западной Руси.

Ключевые слова: Литва, монгольское нашествие, геополитика, украинские земли.

The author of the article deals with researching the reasons for unification of the Russian and Lithuanian knighthood countries, the conditions of the common state existence and the consequences of this process for the South-Western Rus.

Key words: Lithuania, Mongol invasion, geopolitics, Ukrainian land.

З II половини XI століття тривала роздробленість Київської Русі; вона, будучи державою багатотнітною, втратила свою єдність, доповнював цей процес внутрішній сепаратизм. Та поряд із цим існували чинники геополітичного масштабу, які пришвидшували падіння: зміна торговельної кон'юнктури та напади кочовиків (спочатку печеніги та половці, а на завершення монголи). Постало питання забезпечення геополітичних інтересів українських земель, оскільки вони перебували під впливом інших держав – Польщі, Орди, Литви.

Таким чином, втративши державність, Південно-Західна Русь ставала картою, на якій могли вирішувати свої інтереси сусіди. Перед українськими землями постало питання щодо шляхів подальшого розвитку. Для нас важливо простежити чинники, які вплинули на геополітичний вибір України, адже вирішувалось одвічне питання «контактної зони цивілізацій» – Схід чи Захід? Іншими словами, піти на союз з Ордою чи знайти союзника, який би зберіг традиційний спосіб життя та допоміг звільнитись від завойовників. Як наслідок, проаналізуємо чи виправдали себе геополітичні пріоритети, які були вибрані українськими землями у XIII-XIV столітті.

Довгий час в історії XIII-XVI століття називали «темними віками», вважалось, що після монгольської навали на українських землях припинилась життєдіяльність населення, а території прийшли в запустіння. Однак сучасними дослідниками доведено,

що це була тільки ідеологічна калька. Насправді, Південно-Західна Русь була об'єднана з Литвою в єдину державу, а історичний процес успадкував традиції Київської Русі. Сьогодні місце Великого князівства Литовського в боротьбі східних слов'ян проти ординської навали є предметом значної уваги дослідників. Цією проблематикою займаються Ф.М. Шабульдо [18], О.В. Русина [14], Н.М. Яковенко [19]. Для нас важливо критично проаналізувати і радянську історіографію, а саме праці В.Т. Пашуто [10] та І.Б. Грекова [2].

Для початку визначимо риси геополітичного плану, які були притаманні українським землям ще в часи Київської Русі. Насамперед, Київська держава була рівним і повноправним членом християнської спільноти. Усвідомлюючи свою вагу, Русь прагнула порозумітись з іншими народами, уклала угоди, які допомагали досягти миру. Ярослава Мудрого називали «тестем Європи». Стабільні династичні зв'язки, активна участь Київської Русі у складних європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях та війнах засвідчують, що в цей історичний період вона була органічною частиною європейської державно-політичної системи, виконуючи важливі комунікаційні функції між Заходом та Сходом, Північчю та Півднем. Хрестові походи, що торговельно-економічно відокремили Старий континент від багатого Сходу, а також навала монголо-татар пересунули Русь на периферію міжнародних відносин. Зрозуміло, що Південно-

Західна Русь була більше пов'язана з Європою, ніж з будь-якою країною Сходу. Маючи глибинні економічні, династичні, політичні зв'язки із Заходом, Русь їх втратила, а що здобула натомість – розорення, спалення міст, знищення населення з боку монголо-татар [1, с. 43].

Безперечно, що встановлення монголо-татарського іга над руськими землями стало подією, яка паралізувала внутрішнє життя, знекровлені економічно, найстаріші руські князівства втратили головне – однаковий темп еволюції порівняно із західними сусідами. Доки в Польщі, Чехії, Угорщині у XIII-XIV столітті вдосконалювались політичні інститути, виникали перші університети, структурувались самоврядні корпоративні форми організації суспільства, підносились роль міст та міської культури, Києву й Чернігову понад сто років не вдалось просунутись ні на крок уперед. Навпаки – морально деградувала еліта, яка змушена була отримувати ярлики на княжіння, занепало міське життя, інтенсифікувалось безупинне дроблення земель-князівств, наприклад на Чернігово-Сіверщині їх було не менше десяти [19, с. 68].

Монгольське нашествя завдало істотного удару по Подніпров'ю, однак не зупинило його життєдіяльність повністю. Київ був містом колись багатим і великим, тепер же зведений нанівець, після монгольської навали лишилось близько 200 будинків. За останніми археологічними даними лише в одній братській могилі, виявленій на території міста, знайдено рештки приблизно 2 тисяч осіб, вбитих монголами. Джерела підтверджують, що збір данини супроводжувався масовим захоплення людей. У рабство потрапляли ті, кого зараховували до людської десятини (рекрутували до монгольської армії). За свідченням Платона Карпіні, монголи вимагали, щоб підкорені народи давали їм десятину, як від людей, так і від майна. Втрат зазнавав не лише простий люд, а й можновладці, з них тільки Михайло Чернігівський отримав ореол мученика. Коли 1245 р. він прибув до ставки Батия, той змушував його «поклонитись ідолам». Михайло відмовився, натомість був підданий тортурам і вбитий. Майже одночасно там був вбитий Андрій Мстиславович Чернігівський [14, с. 19-21].

На протигагу цьому, Галицько-Волинському князівству вдалось закласти підвалини власної потужної держави, котра затримала процес остаточного зникнення Київської Русі з історичної арени. Уже Данило Галицький розумів безперспективність союзу з Ордою, хоча й отримав ярлик на князювання і намагався утворити антиординську коаліцію європейських держав. Нічого з цього не вийшло, натомість Орда ще раз показала своє справжнє обличчя, зруйнувавши найбільші фортеці Галицько-Волинського князівства. Данило ж ще до цього прагнув заручитись підтримкою Литви, стосунки з якою не відзначались стабільністю. Щоб закріпити союз із Литвою, Данило близько 1252 р. одружився із небогою литовського князя Міндовга [6, с. 115]. Як бачимо, уже на даному етапі, союз з Литвою розглядався як із стратегічним партнером. Проте згодом відносини зіпсувались, Лев I почав вико-

ристовувати татарські сили. 1275 р. він навів орду Менгу-Тимура на Литву, 1277-1278 рр., борючись за корону Польщі він знову пішов випробуванням шляхом, однак зазнав поразки разом із татарами. Постійні війни із сусідами настільки ослабили державу, що в XIV столітті землі Галицько-Волинської Русі стали легкою здобиччю Литви та Польщі [7, с. 11].

Ординська навала докорінно змінила геополітичну карту, тепер вона загрожувала землям Русі, Європи та Литви, їй загрожували ще й німецькі ордени. Таким чином, з'явився природний союз двох сусідніх держав проти зовнішніх ворогів, який до того ж давав результат. Для зіставлення зовнішніх переваг «центрів збирання руських земель» показовим є загальне порівняння сил у I половині XIV століття. Литва переважала територіально, економічно, була передовою у культурному плані, далеко випереджала Москву у зовнішньополітичних зв'язках з Європою. Ці обставини й вплинули на тодішні геополітичні пріоритети Південно-Західної Русі, яка схилилась у бік союзу з Литвою [12, с. 332-333].

Позбавлені державності, українці відстоювали збереження власної мови, культури, звичаїв, релігії, норм поведінки і взаємин із навколишнім світом. В такий спосіб зміцнювалась їх самосвідомість, рішучість послабити, а згодом і скинути владу монголів, вироблялися методи боротьби з ними, а насамперед підшукувались союзники [15, с. 8].

Ними могли стати лише ті, хто не підпав під владу Орди, хто потерпав від її загрози теперішнього або майбутнього нападів, або за іншими геополітичними інтересами, які були б вигідними для обох сторін. Якщо розглянути ситуацію, яка склалась на той час, то Північно-Східна Русь пішла на союзний договір з Сарасем, Угорщина та Польща намагалися не допомогти, а навпаки заволодіти територією Галицько-Волинського князівства, антиординської коаліції від Європи годі було й чекати, оскільки смертельна небезпека їй не загрожувала, а вона сама перебувала у постійних війнах, характерних для середньовічного суспільства. Після монгольського нашествия, поряд з повільним відродженням Північно-Східної Русі на найбільшу державу Центральної та Східної Європи перетворилась Литва, центр якої знаходився на руській території. Перш за все даний факт був пов'язаний з приєднанням до неї східнослов'янських земель. Спочатку до складу Литви ввійшли білоруські території, а потім і українські, які й надалі відігравали роль форпосту Європи від кочовиків, але зараз уже не такого надійного як за часів Київської Русі, а насамперед сукупності князівств, які й самі потребували захисту [3, с. 14].

Якщо раніше, литовці й русини здійснювали походи один проти одного, то зважаючи на нові умови у середині XIV таких акцій не простежується. Посилюється прагнення Литви не тільки розширитись та зміцнитись, а й здобути на півдні опору для протидії власному ворогові – німецьким орденам [15, с. 10]. На 1362 р. литовці приєднали до своїх володінь Волинь та частину Чернігово-Сіверщини, вийшовши безпосередньо на кордон Золотої Орди. Ольгерд виступив з програмою, де «вся Русь мала

належати Литві». У підкріплення цих слів він здійснив похід проти Золотої орди [11, с. 33]. Битва відбулась біля річки Сині Води. Тут існувала переправа через річку Синюху на відтинку Чорного шляху, широко відомого як важлива ланка міжнародної торгової магістралі, що з'єднувала країни Західної та Північної Європи з морськими портами Криму і стародавнім Караванним шляхом, продовженням Великого шовкового шляху в північному Причорномор'ї. Отже, і тут простежуються геополітичні інтереси економічного плану молодії, однак стрімко зростаючої литовської держави [16, с. 33]. Основну масу військ Ольгерда, які виступали проти Орди, складало феодалне ополчення князівств Південно-Західної Русі. Нещодавно вони сприяли ліквідації залежності населення Середнього Подніпров'я від Орди і приєднання його до Великого князівства Литовського. Важливим в даному процесі постає значення Києва, який ставав місцем збору та стратегічною базою литовсько-руських військ. Ольгерд з метою забезпечити володіння Литви від ординців прагнув ліквідувати їхню владу над дикими полями, над Києвом і Поділлям. Виявляється також, що Київ мав безпосереднє відношення до звільнення від влади Орди Торговиці, Білої Церкви, Звенигороду і територій до басейну річки Дон та Очакова [18, с. 67].

За політичним значенням битву на Синіх Водах можна поставити вище, ніж битву на Куликовому полі 1380 р., адже великий князь московський Дмитро Іванович на Куликове поле пішов для того, щоб за розпорядженням правителя Золотої Орди хана Тохтамиша привести до покори темника Мамаю, який незаконно взяв собі право призначати на трон верховного хана Золотої Орди угодних йому претендентів. За це він і був покараний вірнопідданим хану князем Дмитрієм, що в подальшому все одно не врятувало Москву у 1382 р. від облоги та спалення військами Тохтамиша. Литовці витіснили Золоту Орду за межі українських земель безповоротно. І хоча золотоординські хани ще здійснювали набіги на українські землі і деколи доводилось виплачувати їм данину, проте політичну владу на цих територіях вони втратили [16, с. 34]. Слід зазначити, що литовські князі здобули українські землі без боротьби. Вони викликали до себе симпатію передусім тим, що вели війни з монголами і були могутніми спільниками українців. Литва, володіючи значними військовими силами, відкривала перед Україною можливість визволення від Орди, а це було найважливішим геополітичним завданням на той момент [13, с. 3-4].

Тому й основною причиною посилення Литовсько-руської держави стали безперечно перемоги литовської зброї над монголами. Литва першою із всіх держав Східної Європи завдає поразки Орді, примушує її ханів визнати це і не повторювати спроб взяти реванш. Вона виграє свого конкурента по «збиранню руських земель» – Московське царство, оскільки те, виходило з постулату про непоборну силу ординців і націлене на те, щоб ординськими руками позбавитись Литви. Однак ця політика зазнає краху, а Литовсько-руська

державна виявляється сильнішою. Загроза такого розвитку подій для Москви є тим більш реальною, що з цього часу єдина загальноруська митрополія з центром у Москві розподіляється фактично на три частини: руський митрополит у Москві отримує двох конкурентів: митрополита Кипріяна в Києві та Романа в Луцьку, який також претендує на ієрарха «всія Русі» і затверджується в цьому званні Константинополем [12, с. 339-349].

Помітний вплив на міжнародні відносини справила ординська дипломатія, яка бачила в Литовсько-руській державі надійну протизагрозу як східним, так і західним сусідам. Певно, що Орда підтримувала тоді програму литовських князів у відношенні західно-руських земель, тому що цим самим, вона утворювала потрібний їй баланс сил у Східній Європі з одного боку, попереджувала надзвичайне посилення Володимирського князівства з іншого і нейтралізувала успіхи Ордену та Польщі [2, с. 122]. Відповідно, Орда пильно слідкувала за політикою Литви не тільки на південно-західних землях, а й у всій Східній Європі. Щоб унеможливити надзвичайне посилення Литви, проти неї організовувались походи, відомі з них відбулись 1259, 1275, 1287, 1315 років. Але згодом, внаслідок приєднання земель Русі, Литва зростає не лише територіально, а й військово, і тому вже могла проводити самостійну зовнішню політику, незважаючи на ординську дипломатію [10, с. 396]. Отже, необхідно зупинитись на внутрішніх умовах існування Литовсько-руської держави, проаналізувати чи відповідає ситуація геополітичним прагненням українців і чи могли вони в новій державі зреалізувати власні інтереси. Характеризуючи входження руських земель до складу Великого князівства Литовського Олександра Єфименко писала: «У XIV столітті ми ніби заново присутні при початкові руської історії, вдруге спостерігаємо процес витворення руської державності. Як колись загадкова Русь у вигляді нечисленної войовничої дружини збирала з Києва воєдино усі південноруські племена, закладаючи підвалини Руської держави, так і тепер відносно малочисельна войовнича Литва зі своїх віддалених приніманських територій збирає воєдино усі розрізнені політичною смутою землі, утворюючи нову Литовсько-руську державу» [5, с. 90].

Після відносно швидкого і безболісного переходу українських земель під владу Литви настав сприятливий період перебування в ньому. Опинившись в іншій державі українські землі забезпечували розвиток свого життя і культури. Так виглядають шляхи «перетікання київської спадщини» в українську історію [19, с. 76-77]. Збіднілі княжі роди намножились і розсіялись по Україні, всім своїм побутом, мовою, культурою і звичаями зрівнялись з українцями. І через те, населення тодішньої України почуває себе не литовцями, тільки українцями або по тодішній національній термінології – руськими [15, с. 15].

Таким чином, руські області, які приєднувались до Литви ні в якій мірі не мали національного чи релігійного гніту, змін у внутрішньому житті. Генеральна лінія – гарантія ідеологічної та соціальної

рівності не лише чітко проголошувались, а й виконувались. Це був принцип: «ми старини не рухаємо, а новини не вводимо» [9, с. 47]. В більшості західноруських земель зберігались колишні князі із династії Рюриковичів або змінювались на Гедиміновичів, які визнавали над собою зверхність Великого князя Литовського. На відміну від Орди, Литві була чужою тенденція до нівелювання обласних традицій. Суттєвою рисою державного устрою Великого князівства Литовського був її федеративний характер [8, с. 83]. Важливим залишався і принцип віротерпимості – в Новоградку утвердився православний митрополит, там же будувались католицькі храми, васали та сини литовського князя, які правили в руських землях приймали православ'я, ті, хто тримав володіння в корінній Литві притримувались язичництва. Уряд стримано відносився до ідеї християнізації держави, розуміючи небезпеку жемайтійського та руського сепаратизму [10, с. 421].

Литва не мала свого виробленого державного апарату, найбільше, що вона могла дати, так це князя. Тому залишались на місці вся колишня управа. Руські бояри ставали на службу до литовського князя, а руські дружини і земські полки підсилювали його військо. Вони переймали від русинів військову організацію і способи оборони. Будівання фортець, їх укріплення, обсаджування залагами, княже господарство і суд, адміністрація, податкова організація – все це запозичалось у Русі. На корінних литовських землях з'явилися руські назви: «намісник», «городничий», «тивун», «ключник». Руська мова стає

мовою великокняжого двору й державної канцелярії. Шлюби литовських князів з руськими князівнами скріплювали державу ще більше. Столиця Вільно у XIV столітті була не литовською, а литовсько-русською. В складі цієї держави етнографічні литовські землі займали всього одну десяту території [4, с. 104]. Натомість, руська шляхта отримала вихід на європейську арену. Про це свідчить діяльність князя Сигізмунда Корибутовича – Вітовтового представника у Празі, що певний час правив у Чехії іменем свого довірителя. Допоміжний загін Сигізмунда значною частиною складався з уродженців Галичини. Йому пропонувалась чеська корона, проте він не став ним ні номінально, ні фактично, взявши на себе роль примиренця поміркованих чашників і радикальних таборитів [17, с. 301-302].

Насамкінець, треба зауважити, що Литовсько-русська держава об'єктивно відображала геополітичні інтереси Південно-Західної Русі, адже було звільнено українські землі від сплати данини Орді, розширено кордони держави до Чорного моря, розпочалась колонізація цих просторів, Литва зберегла статус земель домонгольської Русі, підкріпивши їх військовою могутністю, було відновлено православну митрополію, руська знать знову почала брати участь у загальноєвропейських процесах. Виходить, що спочатку Литва завойовувала Україну мечем, пізніше Україна відвоювала Литву своєю культурою та побутом. Отже, геополітичний пріоритет, вибраний руськими землями повністю виправдав себе, забезпечивши подальшу еволюцію українських земель.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 43.
2. Греков И.Б., Шамагонов Ф.Ф. Мир истории: Русские земли в XIII-XV вв. – М.: Молодая гвардия, 1988. – 334 с.
3. Грушевський М.С. Історія України – Руси: В 11 т., 12 кн. Ред. кол.: П.С. Сохань та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 1995. – 680 с.
4. Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах. Т. 1. (до половини XVII століття). – К.: Глобус, 1991. – 238 с.
5. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.
6. Котляр М. Данило Романович Галицький // Київська старовина. – 2001. – № 2. – С. 115.
7. Котляр М. Галицько-Волинська Русь у XIII столітті // Київська старовина. – 1996. – № 6. – С. 11-15.
8. Кульпин Э., Петкевич К. Восточная Европа между двумя смутами: феномен Великого княжества Литовського // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 80-83.
9. Курукин И. Великая Литва или «альтернативная Русь»? // Вокруг света. – 2007. – № 1. – С. 44-47.
10. Пашуто В.Т. Образование литовского государства. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959. – 531 с.
11. Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М.: Издательство «Наука», 1982. – 263 с.
12. Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах и фактах. IX–XX вв.: Вып. 2. Войны и мирные договоры. Книга I: Европа и Америка. – М.: Международные отношения, 1995. – 784 с.
13. Русина О.В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV – XV столітті // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 3-7.
14. Русина О.В. Україна між татарами і Литвою / Україна кризь віки: У 15-ти т. – Т. 6. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
15. Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України // Український історичний журнал. – 2002. – № 6. – С. 7-15.
16. Сокаль І. Битва на Синіх Водах: велика «шахівниця» князя Ольгерда // Військо України. – 2009. – 30 вересня. – С. 32-36.
17. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: Навчальний посібник. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
18. Шабульдо Ф.М. Землі Юго-Західної Русі в составе Великого княжества Литовского. – К.: Наукова думка, 1987. – 183 с.
19. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

Рецензенти: Шевченко Н.В., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

ХРЕЩЕННЯ РУСИ

У статті автор аналізує історичне значення прийняття християнства на Русі, досліджує вплив нової віри у дуалістичному аспекті: як важливий акт зовнішньополітичного самовизначення і як каталізатор розвитку внутрішніх процесів Давньоруської держави.

Ключові слова: християнство, Володимир Великий, Київська Русь, 988 рік.

В статье автор анализирует историческое значение принятия христианства на Руси, исследует влияние новой веры в дуалистическом аспекте: как важный акт внешнеполитического самоопределения и как катализатор развития внутренних процессов Древнерусского государства.

Ключевые слова: христианство, Владимир Великий, Киевская Русь, 988 год.

The author of this article deals with the analysis of the historical importance of introduction of Christianity in the Rus, researches the influence of the new faith from the dual aspect – as an important act of foreign-policy self-determination and as a catalyst of the development of domestic-policy processes of the Ancient Rus state.

Key words: christianity, Vladimir the Great, Kievan Rus, 988 year.

Запровадження християнства в Київській Русі наприкінці X ст. було визначальною віхою історії України-Русі, поворотним пунктом усього її подальшого історичного розвитку. Ця епохальна подія була підготовлена всім перебігом внутрішнього розвитку східнослов'янської держави, що відбувався у річці загальноісторичних закономірностей. Ще задовго до офіційного проголошення християнства державною релігією Русі, воно знаходило своїх прихильників серед окремих соціальних груп населення давньоруського суспільства. Нові ідеологічні віяння, освячуючись традицією, поступово проникали в суспільну свідомість. Проте цей процес проходив повільно і хворобливо, спричиняючи неоднозначну реакцію різних соціальних груп, що незрідка призводило до протистояння, сутичок і боротьби. Залежно від розстановки цих сил та політичної кон'юнктури, християнське віровчення переживало тут свої падіння і злети. Короткі періоди підйомів змінювалися смугою переслідувань, за якою в суспільстві знов утверджувалася певна лояльність щодо християнства.

Важко переоцінити значення запровадження християнства як державної релігії, оскільки треба виходити з об'єктивної оцінки цієї події, котра синтезувала і великі перемоги, і локальні поразки.

Так чи інакше, нова віра загалом позитивно вплинула на всі сторони життя давньоруського суспільства. Збереження язичництва перешкоджало рівноправним стосункам Київської Русі з християнськими державами середньовічного світу, унемож-

ливлювало входження її до християнської спільноти. Запровадження християнства за візантійським взірцем відповідало системі політичного устрою Київської Русі, що була тоді відносно єдиною ранньофеодальною монархією. Було встановлено рівноправні відносини передусім з Візантією, поступово відживали військові походи як головний спосіб здійснення зовнішньополітичних намірів. Договори з нею зробилися непотрібними, оскільки між двома державами тепер встановлювались більш тісні і глибокі контакти. Крім Візантії, до партнерів Русі тоді належали Чехія, Угорщина, Польща, Німеччина, Болгарія. Дослідники також твердять, що жваві відносини зав'язуються з Римом як центром християнської держави.

Тіснішими ставали зв'язки з іншими монархами і завдяки традиційній для того часу практиці династичних шлюбів. Зокрема, старшого сина Святополка він одружив з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, а Ярослава – з дочкою шведського короля Олафа, одна його донька вийшла заміж за угорського короля, друга – за польського, третя – за чеського [2, с. 52]. Подібні шлюби були своєрідною гарантією двосторонніх дипломатичних відносин, зміцнювали політичні, економічні, культурні зв'язки Русі та решти європейського світу.

Необхідно наголосити на тому, що християнізація Київської Русі не перебувала в односторонній залежності від міжнародних зв'язків. Прийняття християнства давньоруською верхівкою було передусім результатом внутрішнього соціально-еконо-

мічного, політичного і культурного розвитку східного слов'янства. Воно відповідало назрілим потребам давньоруського суспільства, яке за правління Володимира Святославича зайшло в переломний період історичного розвитку. Саме тоді відходив у минуле родоплемінний побут слов'ян, утверджувалися нові, прогресивні для того часу, феодальні виробничі відносини й притаманні їм форми політичного і духовного життя. Завершувалося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави, стабілізувалися її зовнішні рубежі. Країна вкривалася густою мережею міст, фортець і замків, за мурами яких велася жвава торгівля, розквітали ремесла. Послабилися впливи варязької дружинної еліти, яка внесла до політики київських князів орієнтацію на далекі військові походи, через що консервувалися процеси внутрішнього, насамперед соціально-економічного розвитку. Відтак від грабіжницьких війн із сусідніми народами місцева знать переходить до освоєння власних земель, експлуатації своїх підданих – так народжувався стан нової аристократії, об'єднаний феодальною основою (землеволодіння) буття та спільними елементами соціальної психології. Пошуки ідеологічних засобів консолідації цієї еліти й поширення її влади на всі прошарки тогочасного суспільства спричинилися до того, що панівна верхівка Київської Русі наприкінці X ст. проголосила християнство офіційною релігією [11, с. 65-66].

Християнство також освячувало владу – в Біблії написано, що всяка влада від Бога, ще й додано, що царі і раби будуть вічно. Утверджуючи феодальну державність, християнство таким чином утверджувало в будові системи повну свободу і чітко визначені права для переважної більшості населення. Воно також ліквідувало політичну неупорядкованість системи і забезпечувало більш-менш природний вихід для творчих можливостей давньоруського суспільства.

Найбільш віддаленими у часі від переломного 988 р. є наслідки впровадження християнства у царині людських відносин. Адже й сьогодні не втратили свого значення настанови Ісуса Христа: його 10 заповідей є основою сучасної цивілізації. Наше розуміння добра й зла, милосердя й жорстокості, вірності й зради, честі й ганьби, працелюбності й лінощів, сумлінності й безвідповідальності, справедливості й беззаконня ґрунтується на християнських цінностях.

З утвердженням християнства на наших землях зміцнилася сім'я, закріпилося шанобливе ставлення дітей до батьків, великої пошани набула жінкаматір. Поступово люди вчилися бути відповідальними за свої вчинки, адже кожен згідно з християнським ученням даватиме звіт про своє життя перед Богом.

Могутня Київська імперія, прилучена до Христового вчення, за задумом Володимира мусила мати й відповідну столицю. Отож, розгорнув він у Києві небачене будівництво.

Про розмах будівельних робіт промовисто свідчить такий факт: головний храм Русі – церква Пресвятої Богородиці (Десятинна) – займав площу,

що трохи не дорівнювала укріпленому місту Володимирових попередників. Київський «дитинець» зріс у кілька разів. Його захищали міцні стіни, вал і рів. Поряд із церквою Богородиці – головним і першим кам'яним храмом Київської Русі – розташовувалися розкішні князівські палаци. Саме тут Володимир справляв гучні бенкети, пам'ять про які й досі живе в билинах. На дитинці мешкали й найбагатші київські можновладці. «Місто Володимира» мало кілька вулиць, які пролягали від воріт до центральної площі – Бабиного торжка. Та хоч як зріс «дитинець» за часів Володимира, він все одно був лише частиною Києва – нехай і центральною, проте аж ніяк не найзаселенішою. По-справжньому вирувало життя на київському Подолі. Археологи встановили, що з-поміж його мешканців були купці та майстровий люд – гончарі, кожум'яки, ювеліри тощо. Велику частину Подолу займало київське торговище, де з'їжджалися гості, тобто купці, з різних куточків світу. Саме на Подолі швартувалися їхні кораблі, бо тут розташовувалася київська гавань.

Про далекоглядні державотворчі наміри князя Володимира свідчить і те, що він почав карбувати перші руські монети. Археологи знайшли Володимирові монети зі срібла – срібники та із золота – златники. На монетах Володимира з одного боку зображено Христа, а з іншого – самого князя, який сидить на троні, тримаючи царські відзнаки. Зображення підсилює напис. «Володимир на столі» або «Володимир на столі, а се його срібло». На деяких монетах як герб Володимира було викарбовано тризуб.

Найголовнішим же результатом нової віри було виникнення церковної організації. Церква на Русі була організована так: на чолі її стояв київський митрополит, що призначається або з Константинополя або самим київським князем з подальшим обранням собором єпископів. У великих містах знаходилися єпископи, що відали всіма церковними справами великої округи, – спархії. З відособленням окремих князівств кожен князь прагнув до того, щоб його столиця мала свого єпископа.

Митрополит і єпископи володіли землями, селами і містами: у них були свої слуги, холопи, ізгої і навіть свої полки. Князі на утримання церкви давали десятину – десятю частку своєї дані і оброків. Церква мала свій особливий суд і спеціальне законодавство, за допомогою якого владно і безцеремонно втручалася в сімейне і інтимне життя, в думки і норми поведінки людей. У містах в XI-XII ст. було багато кам'яних і дерев'яних церков, в яких служили священники (попи) і їх помічники диякони. Служба в церкві велася щодня три рази на день (ранкова, обідня і вечірня); церковники прагнули регламентувати все життя і постійно впливати на свій люд. У святкові дні влаштовувалися особливо урочисті служби, яким передували нічні молебні – всевишні. Пишнота богослужіння повинна була впливати на розум простих людей. Але довго ще церковники скаржилися на те, що їх храми порожні: «Якщо який-небудь танцюрист, або музикант, або комедіант покличе на ігрища, на зборища

язичницькі, то всі туди радісно спрямовуються і проводять там, розважаючись, цілий день. Якщо ж покличуть в церкву, то ми позіхаємо, чухаємося, сонно потягуємося і відповідаємо: «Дощ, холодно» або ще чим-небудь відмовляємося... На ігрищах немає ні даху, ні захисту від вітру, але нерідко і дощ йде» дме вітер, мете завірюха, але ми до всього цього відносимося весело, захоплюючись видовищем, згубним для наших душ. А в церкві і дах є і приємне повітря, але туди люди не хочуть йти» [13, с. 398].

Всі засоби мистецтва були використані церквою для затвердження своїх поглядів на життя і суспільну структуру. Оратори переконували аудиторію в тому, що «володарі бо від бога влаштовані», що людина повинна купити собі покірливість і упокорюванням в цьому житті вічне блаженство після смерті. Художники змальовували «Страшний суд», коли, по фантастичних передбаченнях пророків, повстане з трун все померле за декілька тисячоліть існування миру і бог почне останній суд, визначаючи праведників в рай, а грішників – в пекло, на нескінченні муки. Пензель художника малював потворних дияволів, що хапають грішників і кидають їх в печі, пронизують крюками, рвуть брудними кігтями їх тіла. Стрункий спів і урочисті театралізовані богослужбові дії повинні були показати інший, праведний полюс християнського світу. Архітектори прагнули піднести церковні будівлі над хатинами і хоромами так, щоб саме церкви створювали архітектурний ансамбль міста. Створюючи своє мистецтво, церква постійно обрушувалася на світські заваби та інтереси: «Горе тим, хто чекає вечори з його музикою – гулами, флейтами, тамбуринами... тим, хто вдає, що не знає, яку шкоду приносять гусли, ігри, танці і спів» [13, с. 398]. Церковний проповідник засуджує тих солідних городян, які зовні благопристойні, але захоплюються грою вуличних артистів, танцями і піснями, навіть дітей водять на бенкети: «А запитайте цих безсоромних старців, як жили пророки і апостоли? Або скільки було апостолів і пророків? Не знають вони цього і не відповідать вам. А ось якщо мова зайде про коней або про птиць, або про що-небудь інше, то тут вони – філософи, мудреці!» [13, с. 398].

Однією із найсильніших церковних організацій були монастирі, що грали взагалі дуже важливу роль в історії середньовічних держав. Вірогідно, монастир – добровільне братство людей, що відреклися від сім'ї, від звичайного життя і що цілком присвятили себе служінню богові. Насправді ж монастирі були великими землевласниками-феодалами, володіли селами, вели торгівлю, позичали гроші під лихварські відсотки і завжди знаходилися в самій гушавині життя, беручи безпосередню участь і в повсякденній «метушні мирській» і в великих політичних подіях. Ігумени монастирів нарівні з єпископами виступали як дипломати, судді, посередники. У монастирях існувала різка нерівність між бідняками без роду, без племені і вихідцями з боярського або купецького середовища.

Вищі церковні володарі – єпископи і митрополит – могли бути вибрані тільки з середовища ченців, яких на відміну від звичайних попів і дияконів називали чорним духівництвом.

Деякі центральні монастирі, на зразок Києво-Печерського (заснованого в середині XI ст.), стали свого роду духовною академією, куди охоче вступали сини великих вельмож, що прагнули зробити кар'єру. У таких монастирях були хороші бібліотеки; тут велися літописи, складалися проповіді, записувалися внутрішні монастирські події, прославлялися ченці «подвижники», «відлюдники», «мовчазні». Багате господарське життя монастирів і наявність в них аристократичного прошарку, позбавленого (як ми знаємо за пізнішими даними) від чорної роботи, примушували адміністрацію приймати заходи для створення такої декоративної завіси, яка прикрила б собою класову суть монастиря і відвернула б увагу городян і селян. Такою завісою були блаженні, юроди – психічно ненормальні, недоумкуваті або покалічені люди, недоліки яких безсоромно виставлялися напоказ всім відвідувачам монастиря. Отже, церква сприяла зміцненню адміністративно-територіальної системи давньоруського суспільства, його політичному згуртуванню.

Християнство являло собою складний соціокультурний комплекс, що поєднував у собі не лише власне сакральні уявлення, вірування та ритуали, а й нормативну мораль, право, естетику. Проте духовне життя давньоруського суспільства жилося не тільки імпульсами християнства. Розвинуте в часи державотворення східнослов'янське язичництво не відразу поступилося місцем новій вірі. Зокрема, церква використала язичницькі святки, приурочивши до них християнські свята Різдва і Хрещення (25 грудня і 6 січня). Наступним елементом була Масляна, бурхливе гуляння весняного рівнодення, зустріч сонця і заклинання природи напередодні весняно циклу. Церква боролася з цим святом, але не змогла його перемогти і добилася тільки відсторонення його за календарні терміни «великого посту» перед Пасхою.

У час оранки, сівки і «животіння» зерна в землі думка древнього слов'янина зверталася до предків – «дідів», теж лежачих в землі. У ці дні ходили на кладовищі і приносили «дідам» пшеничну кутю, яйця і мед, вважаючи, що предки-покровителі допоможуть росту пшениці. Кладовища були в давнину як би «селищами мертвих» – над спаленим прахом кожного померлого будувалася дерев'яна «домовина» («стовп»); у ці мініатюрні будинки і приносили пригощання предкам навесні і осінню. Пізніше почали над могилами насипати земляні кургани. Звичай «приносів» в «батьківські» дні зберігався до XIX ст., а от саме свято існує і до наших часів [11, с. 393].

Друге свято, що злилося згодом з християнською трійцею, – це день бога Ярила, бога животворящих сил природи; цього дня (4 червня) прибирали стрічками молоду берізку і прикрашали вітами будинок.

Третє свято визначало літній сонцеворот 24 червня – день Купали (Іван Купала). У всіх цих

святах відчувається наполеглива молитва про дощ. Хоро-води дівчат, обрядові пісні і танці в священних гаях, жертвопринесення річкам і джерелам – все було спрямовано на отримання дару неба – Дощу. Дню Купали передував русальний тиждень. Русалки – німфи води і полів, від яких, по представленнях слов'ян, залежало зрошування землі дощем. Свято Купали було найбільш урочистим з весінньо-літнього циклу. Поклонялися воді (дівчата кидали вінки в річку) і вогню (у купальську ніч на високих горбах, на горах розводили величезні вогнища, і хлопці і дівчата попарно стрибали через вогонь). Життерадна ігрова частка цих молебнів зберігалася дуже довго, перетворившись з обряду у веселу гру молоді. Етнографи початку ХІХ ст. описують прекрасне видовище купальських вогнищ в Західній Україні, Польщі і Словаччині, коли з високих вершин Татр або Карпат на сотні верств навколо

відкривався вигляд на безліч вогнів, засвічених на горах. Незважаючи на запеклу боротьбу з язичництвом деякі з його віджитків продовжують існувати і до наших днів.

Мозаїчна картина давньоруського життя, що складається з розрізнених і часом суперечливих та неясних свідчень давньоруських і вітчизняних джерел, дозволяє говорити про те, що запровадження християнства на Русі Володимиром Святославовичем як державної релігії спиралося на тривале проникнення цього віровчення на східнослов'янські землі. На його шляху були приливи і відливи, охрещення князів і повернення до старої віри. Проте неухильний поступ суспільства, розвиток міжнародних зв'язків, прагнення панівної верхівки Давньоруської держави утвердитись у світі й мати рівноправні стосунки з близькими і далекими сусідами – все це призвело до хрещення Русі з наступним укоріненням нової віри і поширенням

ЛІТЕРАТУРА

1. Аляев Г.С., Горбань О.В., Мешков В.М. Лекції з релігієзнавства: Навч. посібник. – К.: Україно-Фінський ін-т менеджменту і бізнесу, 1995. – 144 с.
2. Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва: Госуд. учебно-педагогическое издательство «Министерство просвещения РСФСР», 1949. – 509 с.
3. Сржабкова Бянка. Святі Вацлав і Володимир – хрестителі Чехії й України // Дзвін. – 2001. – № 10. – С. 125-130.
4. Качковський Лесь. Як відбувалося хрещення Русі // «День». – 2000. – № 149. – С. 8.
5. Клименко В.І. Князь Володимир і хрещення Русі // «Моменти». Додаток до газети «Іменем закону». – 2001. – № 7. – С. 31.
6. Котляр М.Ф. Введення християнства в Київській Русі та його наслідки. – К.: Знання, 1985. – 48 с. – (сер. V. Науково-атеїстична. – № 8).
7. Котляр М.Ф. Шляхи християнства на Русі (легендарні й реальні) // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 4.
8. Кралюк П.М. Чи приймав князь Володимир Святославович іслам? (Маловідомі аспекти зовнішньої політики Київської Русі в Х ст.) // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 52-60.
9. Ляскоронський В.Г. Суспільно-політична та церковна діяльність князя Володимира Святого // Хроніка-2000. – Вип. 69-70. – С. 287-309.
10. Мицик Ю.А. Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. – 2-ге вид., допов. і перер. – К.: Видав. дім «Кисво-Могиллянська академія», 2008. – 526 с.
11. Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К.: «Глобус», 1996. – 224 с.
12. Нікітенко Н.М. Нові дані до історії хрещення Русі // Наукові записки. – Т. 3. – Історія. – К. – 1998. – С. 4-11.
13. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – Москва: Издательство «Наука», 1982. – 589 с.
14. Саган О.П. Відзначення 1020-ліття хрещення Київської Русі: першооснови та сьогодення духовної традиції українського народу // Пам'ять століть. – 2008. – № 3. – С. 6-11.
15. Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України // Український історичний журнал. – 2002. – № 6. – С. 7-15.
16. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця ХІХ ст. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
17. Толочко Л.І. Історія мощей святого рівноапостольного князя Володимира в Києві // Київ. старовина: наук. іст.-філол. журн. – 2007. – № 1. – С. 35-37.
18. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 352 с.
19. Фоміна Т.В. Що саме відбулося 1020 років тому на Русі? // Україна. – 2008. – № 9. – С. 52-55.

Рецензенти: Тригуб П.М., д.і.н., професор;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Сабалдашов В., 2010

Дата надходження статті 05.03.2010 р.

МІСЦЕ І РОЛЬ ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО У ВІЙСЬКОВОМУ МИСТЕЦТВІ ЄВРОПИ

В статті досліджено місце і роль гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного у військовому мистецтві Європи, охарактеризовано його основні нововведення у війську, подано технічні характеристики вогнепальної зброї, прийнятої на озброєння в часи його гетьманування, охарактеризовано етнічний склад козацького війська станом на першу чверть XVII ст.

Ключові слова: гетьман, армія, мушкет, ладівниця.

В статье исследовано место и роль гетмана Петра Конашевича-Сагайдачного в военном искусстве Европы, дана характеристика его основных нововведений в войске, подано технические характеристики огнестрельного оружия, принятого на вооружение во времена его пребывания на должности гетмана, характеризирован этнический состав казацкого войска по состоянию на первую четверть XVII в.

Ключевые слова: гетман, армия, мушкет, патронташ.

In the article researched a role of hetman Petro Konashevich-Sagaidachnyi in the military art of Europe, characterized his innovations in the army, described the technical characteristics of fire-arms, which was adopted on the armaments in the period, when he was the commander-in chief of cossacs army and described the ethnic structure of cossacs army in the first quarter of the XVII century.

Key words: hetman, army, musket, magazine of ammunition.

В історії України є чимало імен, які навечно вкарбувалися у народну пам'ять. До таких видатних особистостей належить Петро Конашевич-Сагайдачний (1560-1622). Серед інших діячів того часу він виділявся гострим аналітичним розумом, палким патріотизмом, глибоким розумінням завдань і перспектив боротьби, послідовністю і непохитністю у досягненні поставленої мети. Водночас у документах, на сторінках вітчизняних літописів та у спогадах сучасників ми знаходимо характеристики Петра Сагайдачного, як найвидатнішого полководця Європи, державного діяча, дипломата, захисника української культури й духовності.

Написання статті передбачає виконання наступних завдань – розглянути життєвий шлях видатного гетьмана та проаналізувати нововведення у тактиці ведення бою, військовій стратегії, а також визначити головні моменти в організації та озброєнні козаків станом на першу чверть XVII ст., порівняти його військово-технічний потенціал з іншими арміями Європи.

Вивченням історії українського козацтва в різний час займалися Г. Згурець [6], П. Сас [13], В. Пепа [9],

В. Замлинський [3], О. Апанович [1], Д.І. Яворницький [14] та ін. Особливої уваги заслуговує монографія О.І. Гуржія та В.В. Корнієнка «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний» [2], де детально вивчено нововведення гетьмана в тактику ведення бою, військово-морські походи, озброєння козацького війська та досліджено біографію цієї видатної особистості.

Петро Сагайдачний сформувався як полководець в кін. XVI – на початку XVII ст., в часи інтенсивного розвитку і зміцнення запорозького козацтва, викликані польсько-католицькою експансією і турецько-татарською агресією. На Січі він пройшов шлях від обозного до кошового отамана, згодом був обраний гетьманом реєстрового козацтва. Він став учасником і організатором багатьох успішних походів козацького війська [3, с. 25].

Османська імперія, найбільша держава тих часів, запанувала на Чорному морі і Балканах, оволоділа гирлами Дунаю, Дніпра, Дону й готувалася загарбати землі України, Московії, Польщі, Білорусі, а далі й усієї Європи. Султанська Туреччина інспірувала й напади на Україну Кримського ханату, свого

васала. Вторгнення татарських орд в українські землі супроводжувалося нещадним розоренням міст і селищ, масовим полоненням українців. Тому проти такої супердержави та її васала потрібна була велика й організована сила, якою й стала Запорозька Січ, коли її очолив Петро Конашевич Сагайдачний. Саме під його керівництвом козаки здійснили успішні походи проти султанської Туреччини, Московської держави та Кримського ханства [8, с. 35].

Д. Яворницький стверджує, що в той час запорозьке військо мало піхоту, кінноту, артилерію та флот. Протягом першої чверті XVII століття основою війська у запорожців залишалася піхота, а бойовий порядок – табір із возів. Кінноті та флоту відводилася допоміжна роль. За відсотковим співвідношенням перевага у кількості піхоти над кіннотою становила відповідно 80 і 20 % [14, с. 32].

Головну роль піхота відігравала і в європейських арміях. Так, у Франції та Польщі її відсоток становив близько 60, а кіннотників 40; у російській – 63 %. А це свідчить про перевищення такого роду військ у відсотковому відношенні в козаків над арміями деяких європейських держав у 1,5 рази. Це пояснюється як оборонною спрямованістю самої Запорозької Січі, так і характером дій її ймовірного противника, насамперед, армій Туреччини і Кримського ханства, основу яких становила кіннота. Тактика останніх будувалася на завданні ударів холодною зброєю, фактично без широкого використання вогнепальної.

У козацькому війську, очолюваному П. Конашевичем-Сагайдачним, великого значення набула вогнепальна зброя (мушкети, гармати) та відповідні способи її застосування. За тих обставин пріоритет у виборі вогнепального озброєння для української піхоти часто-густо був зумовлений потребою протистояння кінноті. При цьому напружена динаміка бою вимагала від запорожців високої майстерності у застосуванні мушкетно-артилерійського вогню і, перш за все, скорострільності, влучності, безперервності та максимальної щільності. Вже на той час запорожці досягли вершин досконалості в технічній експлуатації та бойовому застосуванні вогнепальної зброї. Багато в чому це стало можливим завдяки постійному навчанню та частим бойовим діям.

Згідно археологічних даних українська піхота в першій чверті XVII ст. мала на озброєнні найсучасніші мушкети з ударно-кремінним замком, хоча в багатьох європейських арміях використовувалися ще мушкети з колісним замком, які стріляли набагато гірше.

Якщо порівнювати це, наприклад, зі шведською армією Густава II Адольфа, то вона на той час була озброєна мушкетами вагою близько 8 кг, а куля до нього – 29,1 г; калібр – 16,92 мм; а ствола – 18,35. Дальність пострілу становила 300 кроків, тобто близько 200-225 м. Козаки ж мали на озброєнні мушкети, калібр ствола яких був 17 мм, а кулі – 16 мм, вага мушкета становила близько 7,4 кг, а кулі – всього 20 г. Стріляли козацькі мушкети на відстань 230 м, що свідчить про їх перевагу за

технічними параметрами. Більшість з них випускались в Черкасах, Переяславі, Перемишлі та Дубно [2, с. 46].

В козацькому війську використовувалися різноманітні рушниці: карабін (полегшений мушкет) та бандолет (вкорочений мушкет), а також мисливська рушниця – аркебуза (набагато легша від традиційного мушкета і більш зручна в застосуванні). Як правило, аркебуза мала художньо оформлений приклад, загальна довжина 132 см, довжина ствола 103 см, калібр 14 мм, на стволі приціл і мушка, вага досягла 10 фунтів. У першій чверті XVII століття козаки використовували також самопал, який важив під 5 до 8,5 фунта, мав калібр у межах 17-20 мм, а дальність його прицільної стрільби становила близько 180 м.

Саме за часів гетьманування Сагайдачного на озброєнні козаків з'явилися пістолі. Це було викликано тим, що кіннотники потребували легкої і водночас зручної зброї для двобоїв. Оскільки застосування на коні рушниці було не дуже зручним, поява пістолів стала суттєвим надбанням козацької кінноти в бою. В європейських арміях цей вид зброї не набув поширення, тому що в основному ними були озброєні тільки командири при сидлі. Пістоль з колісним та кремінним ударними замками козацька піхота не використовувала [5, с. 3].

Армії країн Європи мало використовували пістолі, оскільки в той час (фактично аж до кін. XVII ст.) в них панувала лінійна тактика, за якої перевага надавалася вогневому бою на відстані до 250 кроків з поступовим зближенням із супротивником. В основу ж тактики козацького війська, навпаки, були покладені максимальна рухливість і раптові напади. На відміну від європейських армій запорожці прагнули якнайшвидшого зіткнення з ворогом у рукопашному бою і ручну вогнепальну зброю застосовували одночасно з холодною. Тому поява на озброєнні у козаків пістолів є цілком закономірним явищем [2, с. 46].

За Сагайдачного чисельність війська запорозького збільшилась у 3,5 рази. Д.І. Яворницький зазначає, що то були люди, які мали значний бойовий досвід, дуже сильні та мужні, й за національністю, в основному, були українцями [16, с. 8]. Нові дослідження показують, що за національним складом українці дійсно переважали, проте козацтво не було етнічно одноманітним. У відсотках це виглядало наступним чином: українці – 58 %, росіяни – 16 %, білоруси – 10 %, поляки – 7 %, волохи (румуні) – 6 %, євреї – 2 %, інші (марійці, черкеси, п'ятигорці, цигани, молдавани, татари, грузини) – 1 %. Так, О.І. Гуржій стверджує, що саме в часи Сагайдачного в козацькому війську служило багато представників інших національностей, що було викликане участю козаків у бойових діях на різних територіях, а також тим, що національного, релігійного та соціального гноблення зазнавали не лише українці [2, с. 17].

Коли ж говорити безпосередньо про Петра Конашевича-Сагайдачного, то він з початку свого гетьманування особливу увагу приділяв бойовому складу війська. Він без жалю усував усіх випадкових

людей, які порушували дисципліну і бойовий дух товариства, прагнув обмежити прибуття таких на Січ.

Сутність проведених П. Конашевичем-Сагайдачним перетворень була простою, але насправді вони відіграли велику роль. Насамперед, гетьман знайшов кращий спосіб використання в бою піхоти – основного роду війська козацької армії [6, с. 111].

Замість вогневого змагання з повільним зближенням, у яке, як правило, переходила атака за європейською тактикою, козацька піхота після короткого обстрілу розпочинала рух уперед для завершення рукопашним боєм. Вогнева обробка передбачала, якщо її не повне, то хоча б часткове розладнання й дезорієнтацію противника, мала перешкодити його влучним пострілам, аби знизити їхню результативність. Окрім того, пороховий дим певною мірою маскував дії атакуючих. П. Конашевич-Сагайдачний усвідомлював, що оборонці стріляють влучніше, а тому мають можливість завдати атакуючим відчутних втрат та відбити напад [5, с. 3].

1616 року в Галаці, в ході боїв із султанськими військами, козацький ватажок, дізнавшись, що противник щойно отримав підкріплення, вирішив не гаяти часу і негайно розпочав наступ. Дійшовши до Дунаю й обминувши на його березі турецьку флангову батарею, частина запорізьких полків після короткого обстрілу завдала рішучого і несподіваного удару по табору супротивника, не давши йому часу для перезарядження гармат. Інша ж частина низовиків непомітно, використовуючи рельєф, підбралася до ворожих позицій на фланзі та в центрі. Спочатку було відкрито вогонь з рушниць, а потім зав'язався рукопашний бій. І турки, незважаючи на свою велику чисельну перевагу, змушені були тікати [8, с. 35].

На наш погляд, Сагайдачний прагнув до мінімуму обмежити застосування вогнепальної зброї, одночасно підвищуючи прицільність стрільби, що мала лише підготувати атаку. Саме в такому способі ведення бою і слід вбачати те нове, що було внесено гетьманом до тогочасної класичної лінійної системи. Автор статті зазначає, що у другій половині XVIII століття схоже у своїй тактиці застосував російський полководець О. Суворов, який штиковий удар поставив на перше місце, а вогню з рушниць відвів другорядну роль.

Аналіз боїв, проведених під керівництвом Сагайдачного, свідчить про те, що той майже завжди атакував, незважаючи навіть на те, що противник займав більш вигідні позиції. Причому його піхота часто діяла автономно – у арміях європейських держав піхотинці виконували бойові завдання тільки за допомогою кінноти.

На той час запорожці досягли вершин досконалості в бойовому застосуванні вогнепальної зброї. Вони повністю реалізовували її технічні можливості. На практиці це виглядало так: вони завчасно готували набої (ладунки) до мушкетів, а кожний ладунок – це порція пороху з кулею, загорнуті в

паперовий мішечок; мішечок вкладався у чашечку ладівниці (пристрій із спаяних коротких трубок, що нагадує бджолиний стільник), яка у шкіряному фулярі прикріплювалася до пояса стрільця. Впродовж бою він міг зробити 24-36 пострілів, бо козацькі ладівниці були розраховані саме на таку кількість набоїв.

Застосування ладівниць, які європейські армії не використовували, у поєднанні з високою влучністю дало змогу війську Сагайдачного зменшити стрій піхоти до трьох шеренг. Така побудова дозволила при забезпеченні безперервності ведення вогню залучити до одночасного пострілу-залпу максимальну кількість стрільців, а, отже, створити широку фронтальну смугу щільного вогню. З іншого боку, вона значно зменшила людські втрати від зустрічного вогню, бо менше вояків підставлялось під нього [2, с. 85].

Суттєвим у тактиці піхоти Сагайдачного став підбір особливо вправних стрільців, які ставились у першу шеренгу. Непорушний тришеренговий стрій перетворювався у своєрідну технологічну лінію, де перша шеренга стріляла, а друга забидала розряджені рушници та подавала заряджені, які готувала третя шеренга. Стрілець міг не чекати команди, а самостійно вести вогонь, що не збивало його з власного ритму і надавало можливість краще прицілитися. Скорострільність при цьому зростала майже вдвічі. Також підвищувався коефіцієнт щільності та безперервності рушничних пострілів.

Отже, тактика запорізької піхоти як головної ударної сили українського війська в першій чверті XVII століття набула особливо активного наступального характеру порівняно з іноземними арміями. Спостерігалася тенденція зростання бойових якостей козаків, зокрема, в інтенсивності ведення ними вогню [11, с. 27].

Водночас удосконалювалися і тактичні дії кінноти. Якщо на початку XVII століття кіннота в запорізькому війську відіграла, головно, допоміжну роль, то незабаром вона перебирає на себе виконання і основних бойових завдань, виробляє особливу тактику нападу.

Специфіка тактики П. Конашевича-Сагайдачного у використанні кінноти полягала в тому, що підпорядковані йому кінні загони наступали невеликими гуртами з усіх боків для роз'єднання супротивника на кілька частин (схоже діяли татари). Коли це не вдавалося здійснити з першого разу, то кіннотники відступали і через деякий час: повторювали наступ, що нерідко завершувався перемогою, хіба що ворог був набагато чисельнішим [1, с. 32].

У 1616 році, коли 80-тисячна армія турків під керівництвом Скіндер-паші з'явилася на прикордонні Польщі, Сагайдачний, на прохання короля Сигізмунда III, вирушив із козацьким військом проти них до Буковини, де зустрів ворога на березі Дністра. Розташували частину своїх кінних загонів разом з гарматами на двох висотах, вкритих хащами, він дав наказ іншим атакувати турецькі війська у долині. Ворог вирішив, що має перевагу, і кинувся на козаків, які, відступаючи з гарцюванням

і стріляниною, заманили його в пастку між двох висот. Гарматними і рушничними залпами із двох засідок турків розбили, після чого їхні залишки з флангів і тилу оточила кіннота і знешкодила ворога.

Петром Сагайдачним артилерія була використана не менш вдало. Саме тоді зародилася і розвивалася ідея масованого і маневрового використання польової артилерії, а зростання її значущості в бою спонукало гетьмана створити її резерв при головному командуванні. Частиною його становила важка польова артилерія, яка застосовувалась для прориву оборони супротивника та на флангах бойових порядків війська. Легка польова артилерія, що знаходилась у полках, підтримувала піхоту як в обороні, так і під час наступу, пересувалася разом з військом. У кожному полку було по 6-7 фальконетів. Саме він вперше в історії вітчизняних збройних сил застосував колісні лафети, завдяки чому зросла швидкість пересування гармат.

Основним типом бойового порядку козаків на той час був «табір», який став найважливішим елементом їхньої тактики па марші, у наступі та обороні на рівнинні. Табором козаки могли досить швидко переходити від оборони до наступу і навпаки. Європейські армії, з їх лінійною тактикою та відповідними до неї бойовими порядками, такої можливості не мали.

П. Конашевич-Сагайдачний розчленував бойовий порядок фронтального протистояння в лінію та надав йому більшої глибини. Основу нової побудови становили дві-три лінії окремих загонів по 150 чоловік, розташованих у шаховому порядку на дистанції між ними від 40 до 350 кроків. Це дозволило між загонами першої ламаної лінії утворити своєрідні вогневі мішки, де супротивник обстрілювався з трьох боків. Друга та третя лінії були резервом, що у разі потреби переміщувався вперед (як у битві при Яссах 1620 року) або відбивав флангові атаки (як під Хотином 1621 року) [3, с. 93].

Він розробив стратегію збройного спротиву ханським ордам і турецьким військам. Запорожці влаштовували морські й сухопутні походи на Крим та узбережжя Чорного моря – береги Анатолії та Малої Азії, намагаючись послабити військову силу ворога, знищити його флот, зруйнувати найважливіші порти [7, с. 27].

Під час великих походів козаки нападали на кілька фортець одночасно, при цьому завдаючи головного удару якійсь найбільшій твердині, серед яких були Стамбул, Трапезунд, Синоп. Згідно із розробленою Сагайдачним тактикою ведення бою на морі, козаки відпливали в походи вночі, перед настанням нового місяця, проминали турецькі фортеці Кизи-Кермень, Тавань, Аслам-Кермень і за 36-40 годин досягали турецьких берегів [14, с. 104]. Під час плавання вони користувалися особливим компасом і добре орієнтувалися по зорях. На швидких і проворних човнах-чайках вони проти сонця непомітно підпливали до турецької ескадри й з настанням ночі зенацька брали галери на абордаж, блискавично захоплювали їх, знищували турецький екіпаж, визволяли невільників [9, с. 114].

Вінцем полководського таланту Сагайдачного стала Хотинська битва, у якій було завдано нищівної поразки Османові II і його 300-тисячній армії. Вирішальну роль у перемозі об'єднаного польсько-українського війська відіграв 40-тисячний загін козаків, керований гетьманом. Протягом Хотинської війни козацьке військо прийняло на себе основний тягар турецьких атак, витримало дев'ять штурмів свого табору, який став для турків неприступною фортецею. Вроджений стратег, Сагайдачний запровадив у війську багато нововведень, зокрема так званій фламандській стрій, легку й маневрену артилерію та добре озброєну і навчену піхоту. Динамічна й гнучка тактика бою козацького війська, на противагу позиційній, неповороткій тактиці польського війська, була вирішальним фактором у цій блискучій перемозі, яка принесла козакам європейську славу [10, с. 339].

Аналіз бойових дій, в яких брали участь козаки за часів Петра Сагайдачного дозволяє нам певним чином охарактеризувати його концепцію щодо ведення бойових дій в першій чверті XVII ст., яка передбачала активність як у наступі, так і в обороні, ретельну підготовку удару, швидку та раптову атаку, своєчасна точна оцінка сил ворога з урахуванням місцевих умов ведення бою, чітке виконання наказів військом, відхилення важливого елементу європейської стратегічної системи того часу щодо досягнення успіху тільки маневруванням, конкретизація зусиль в головному районі бойових дій, і постійна готовність козаків до бойових операцій, що, на наш погляд, є найголовнішим для будь-якого сильного військового формування [6, с. 9].

Історія Війська Запорозького яскравими сторінками вписана в героїчне минуле українського народу. Особливе місце в ній займає перехідна доба від середньовіччя до нового часу, коли козацьке військо перебувало в ореолі воїнської слави. Тоді славне «товариство низове» створило армію принципово нового типу й організувало власну школу воєнного мистецтва з оригінальними стратегією і тактикою [11, с. 26]. Прийнята у козацькому середовищі система комплектування, озброєння та організації війська зумовила значне підвищення його ударної сили, вогневих і маневрових можливостей, дала змогу створити таку гнучку структуру, яка навіть у випадку значних фізичних і матеріальних втрат могла порівняно швидко відновлюватися. Завдяки цьому готовність запорізького війська до можливих війн і походів завжди була високою, а переозброєння козаків згідно світових вимог протягом першої чверті XVII століття призвело до позитивних змін у способах ведення бою [11, с. 224].

На нашу думку безперечно можна стверджувати, що першочергова роль в багатьох тогочасних нововведеннях належить Петру Конашевичу-Сагайдачному. Він усунув анархічні та кримінальні елементи з низового товариства. Завдяки політиці Сагайдачного козащина поступово перетворилася на силу, що виражала етнічні інтереси більшої частини українців, стала на захист православної

віри. На думку автора статті, у першій чверті XVII століття в Україні вже діяла якісно нова армія, що відрізнялася від інших за принципами організації, навчання, комплектування та виховання військ, веденням бою, її досвід широко використав інший геніальний державний і військовий діяч Б. Хмельницький у ході національно-визвольної війни українського народу.

Доба гетьмана П. Сагайдачного має велике значення в історії України. Він підніс престиж українського козацтва. Завдяки його політиці козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе роль провідної верстви.

Це одна з тих світлих постатей, яка назавжди залишається в народній пам'яті. І сьогодні славетний гетьман України продовжує своє життя в споруджених пам'ятниках, меморіальних дошках на будинках і назвах вулиць, його ім'я з гордістю носять флагманський корабель Військово-Морських Сил України «Гетьман Сагайдачний» і Військовий інститут імені П. Конашевича-Сагайдачного при Національному університеті «Львівська політехніка», а його мужність, героїзм, обізнаність з військовою справою є взірцем для воїнів Збройних Сил України у служінні українському народові та Батьківщині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Сагайдачний Петро – український козацький гетьман // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – № 106. – С. 103-123.
2. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – К.: Україна, 2004. – 188 с.
3. Замлинський В. Гетьман Сагайдачний // Ранок. – 1993. – № 2. – С. 25-28.
4. Згурець Г. «Умів мудро тим сильним військом керувати» (До 375-ї річниці від смерті П. К.-Сагайдачного) // Дзвін. – 1997. – № 9. – С. 107-118.
5. Згурець Г. Гетьман Сагайдачний – реформатор і стратег козацького війська // Армія України. – 1995. – 11 квітня. – С. 3.
6. Лігостова О. Козацька кров пульсує і гуде [Про Хотинську битву і гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного] // Людина і світ. – 1992. – № 1. – С. 8-10.
7. Малезник М. Полководець, дипломат, просвітителю // Знання та праця. – 1969. – № 10. – С. 25-28.
8. Ольхіна Н., Рибак І. Історичні портрети: славний гетьман війська запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний // Історія України. – 2003. – серпень (№ 29-30). – С. 34-35.
9. Пепа В. Звитязний полководець (до 350-річчя з дня смерті П. Сагайдачного) // Дніпро. – 1972. – № 4. – С. 112-117.
10. Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. / Ред. кол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.: іл.
11. Сас П. Петро Конашевич Сагайдачний // Київська старовина. – 1992. – № 2. – С. 25-34.
12. Сергійчук В. Морські походи козаків // Дзвін. – 1993. – № 1. – С. 103-120.
13. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах і вождів та полководців XV-XIX ст. Історичні есе у 2-х томах. Том I (Друге, доповнене видання) / Оформлення О.П. Чередниченка – Одеса: «ВМВ», 2004. – 592 с.: іл.
14. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 66 с.

Рецензенти: Тригуб П.М., д.і.н., професор;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Горбатюк К., 2010

Дата надходження статті 05.03.2010 р.

ІСТОРІЯ ЗАСЕЛЕННЯ БОЛГАРСЬКОЇ КОЛОНІЇ ТЕРНІВКА

Стаття містить матеріал з історії заснування болгарської колонії Тернівка на території сучасного міста Николаєва. Автор ставить перед собою завдання висвітлити заснування перших болгарських поселень на території України та зокрема розкрити історію заснування одного поселення на території Николаєва (Тернівки). Аналізуючи процес заселення Півдня України наприкінці XVIII – на початку XIX ст., автор характеризує політику російського уряду щодо іноземних колоністів. У статті розкривається історія заселення Тернівки, її соціально-економічне та політичне становище в момент заснування та подальший розвиток (протягом XIX ст.).

Ключові слова: поселення, заснування, колонія, національна меншина.

Стаття содержит материал по истории основания болгарской колонии Терновка на территории современного города Николаева. Автор ставит перед собой задачу осветить основания первых болгарских поселений на территории Украины и в частности раскрыть историю основания одного поселения на территории Николаева (Терновка). Анализируя процесс заселения Юга Украины в конце XVIII – в начале XIX века, автор охарактеризует политику российского правительства относительно иностранных колонистов. В статье раскрывается история заселения Терновки, ее социально-экономическое и политическое положение в период основания и дальнейшее развитие (в течение XIX века).

Ключевые слова: поселение, основание, колония, национальное меньшинство.

This article contains material about the History of the Bulgarian colony Ternivka in the territory of the modern city Nikolayev. The author tells about the first Bulgarian settlements in Ukraine and the history of the founding of such a settlement on the territory of Mykolayiv (Ternovka). Analyzing the process of settling in Southern Ukraine at the end of XVIII in the early nineteenth century, the author tells about Russian government's policy on foreign colonists. The article reveals the history of colonization of Ternovka, its socio-economic and political situation in the establishment and further development (during the nineteenth century.).

Key words: settlement, foundation, minority.

Переселення болгар на Україну розпочалося з кінця XVIII ст. і активно проводилося до середини XIX ст. Як і гагаузи, болгари, рятуючись від сваволі турецьких гнобителів, шукали на українських землях порядку і кращих умов життя. Серед переселенців переважали селяни, були також ремісники, купці, лихварі. Більшість з них потрапляли на південь України з володінь Османської імперії морем. Вони йшли на рибні промисли, матросами на торгові кораблі, ставали пастухами, виноградарями, городниками, ремісниками, військовими поселенцями.

Перші групи болгар – військових поселенців на Україні – з'явилися в 1752 р. у Новосербії і в складі Бугського козацького війська. Болгари

заселяли долини рік Вісь і Синьоха на півдні України, землі сучасної Одещини, Запорізької, Кіровоградської та Миколаївської областей. У 70-ті роки XVII ст. виникло с. Ольшанка та інші болгарські поселення, що входили до територій Бугського козацтва, а потім – військових поселень так званої Новоросії. Навколо Одеси в 1801-1806 рр. болгари заснували села Великий Буялик, Малий Буялик, Кубанка, Катаржино. У XIX ст. вони оселялися в Приазов'ї, де отримували засоби на будівництво житла і господарських будівель. Російський уряд роздавав переселенцям землю (50 десятин на сім'ю) і звільняв від податків та військових повинностей [4, с. 3].

Царизм, намагаючись забезпечити імперії престиж на Балканах і серед слов'янських народів, демонстрував свою зацікавленість у влаштуванні болгар на півдні України, в Бессарабії, на Кримському півострові. Було видано урядові постанови про влаштування колоній задунайськими переселенцями. Ця політика призвела до створення чотирьох округів – Прутського, Кагульського, Ізмаїльського і Буджацького, на які не розповсюджувалася влада місцевих поміщиків. Для управління цими територіями Міністерство внутрішніх справ призначало окремого попечителя. Водночас адміністративні справи вирішували окружні старшини з числа болгарських поселенців. На відміну від Приазов'я у названнях округів на сім'ю переселення виділялось 60 десятин землі, а також, як і на інших територіях, переселенці звільнялися від міських і земських повинностей, сплати податків, отримували право вільного поселення в Новоросії.

Ці заходи й гарантії царизму сприяли притоку нових колоністів з Болгарії на південь України [5, с. 482].

На початку XIX ст. болгарські переселенці заснували поселення в Південній Бессарабії з центром у Болграді. Колоністський статус отримали болгарське поселення Тернівка біля міста Миколаєва. В Приазов'ї болгари заснували поселення Преслав, Інзовка, Гюнівка, Петрівка, Корсак, Андроновка. Не всі землі, що віддавалися під заселення болгарам, були однаково родючі. Це призвело до соціального розмежування серед колоністів. На приазовські землі, починаючи з 60-х років XIX ст., переважно переселялися болгари із захопленої турками частини Бессарабії і Румунії, де вони заснували 38 сіл. Значна болгарська колонізація Криму розпочалася з 1830 р., здебільшого втікачами від турецького іґа. Вони заснували поселення Балточокрах, Кишлав, Старий Крим. До середини XIX ст. на Україні налічувалося 92 болгарські колонії, організовані вихідцями з Андріанопольського вілаєта. Це були шопці, рупці, тирновці, лясковці, вайсальці, влашківці та ін. Болгарські переселенці принесли з собою десять говорів: чаншійський, чушмелійський, ольшансько-фракійський, східнородопський тощо. Всього на Україні, за даними перепису 1989 р., було 234 тис. жителів болгарської національності: 72 % болгар-громадян України зберегли рідну мову. У них багато спільного з українцями і молдаванами у назвах сільськогосподарських знарядь, плануванні сільського житла, господарських будівель і т. д. Переселенці-болгари завозили з батьківщини мотики й плуги. Для них були спільні з українцями такі знаряддя, як серп, коса, вили, ціп, молотьба кіньми, катками (кам'яними, пізніше – бетонними). Для прокатування ріллі застосовувався дерев'яний каток.

На території Криму і Одещини чимало змішаних болгаро-грецьких сіл. Тип болгарського житла схожий з грецьким. Як правило, це комплекс двох будівель напівземлянки або хати і літньої кухні, які будували з лампачі (саману), а також із каменю [5, с. 483].

Здавня у місцях компактного проживання болгар проводяться собори болгарської національної меншини. Відбуваються вони з представленням національної кухні, етнографічних елементів народної культури, змагань з вільної боротьби, болгарських пісень і танців.

Найбільше українських болгар живе у сільських районах Одещини – близько двох третин. Причому в двох задністровських районах – Болградському і Таругинському – вони складають більшість населення. А друга за чисельністю болгарська громада проживає у Запорізькій області. Села, в яких живуть болгари, соціально добре облаштовані, мають переробну промисловість, будинки культури, бібліотеки. Свою рідну мову як предмет в Одеській області вивчають 11 774 болгарські дітини і факультативно – 1578 дітей. У Запорізькій – відповідно 328 і 554, у Кіровоградській, Миколаївській та Криму – факультативно 300. Українські болгари представлені і у Верховній Раді та Кабінеті Міністрів.

Історія заснування селища Тернівка

У часи імператорства Катерини II та Олександра I кордони Російської імперії розширювалися з однієї сторони до Яіка та Уралу, а з іншої до берегів Чорного моря, Кавказу, Прута та Дунаю. Відкривши вихід до берегів Чорного моря, встановивши зв'язки із Західною Європою, зрозуміло, виникла необхідність розширення російського експорту.

Але, здобутий простір (Новоросія) був рідко заселений, що не відповідало потребам ні внутрішнього, ні зовнішнього ринку.

Ця обставина примусила державну владу, а також поміщиків вирішувати проблему заселення степів. Колоністів потрібно було шукати за межами імперії. Це ясно розумів і російський уряд.

Катерина II видала з цього приводу 2 спеціальних маніфести, другий з яких (від 22.07.1763) став многокутним каменем усієї іноземної колонізації Росії. Згідно з цим маніфестом, для заохочення іноземного поселення у Росії, переселенцям надавали

пільги, кошти для перебування на нових місцях проживання. Вони звільнялись від усяких податків на протязі декількох років, а також від воєнної та загальної служби, отримували безкоштовне житло, можливість мати свій суд та сповідувати свою релігію [4, с. 1].

У добу російсько-турецької війни 1787-1791 років колишній головнокомандуючий корпусу османських військ у Валахії Саліх-Ага, боячись розправи з боку султана Селіма III, вів таємні переговори з князем Г.О. Потьомкіним. Отримавши дозвіл імператриці, князь прийняв корпус Саліх-Аги під своє коман-дування і подарував йому чин бригадира.

Після підписання Ясського миру у 1791 році та смерті Потьомкіна турецький корпус користується увагою з боку віце-адмірала М.С. Мордвінова, який вирішив оселити іноземців біля м. Николаєва у розрахунку утворити своєрідну землеробсько-торговельну колонію. Побудувавши на цій землі мечеть, Мордвінов хотів привернути увагу купців-мусульман з Османської імперії.

Тоді ж з із корпусу Саліх-Аги 79 осіб (71 чоловіків та 8 жінок) погодилися прийняти підданство Російської імперії і оселитися поблизу Николаєва.

Вже до 1795 року туркам-колоністам було побудовано млин, хлібний склад, дім імама Єфеді та 60 житлових будинків. Здавалось би, що ще потрібно? Держава виділяла засоби для утримання: кожній сім'ї видавали пару волів з підводою, корова та сільськогосподарське приладдя, а з 1794 – двічі надавалась необхідна кількість зернових для посіву ярових та озимових [6].

Про поселення писав у своїх спогадах П. Су-мароков, який проїжджав по цій території у 1799 р.: «Колонія має назву Тернівка, складається із 63 дворів. Турки, живучі у ній, були з числа полонених під Очаковом, які побажали залишитися у нашій імперії. Саліх-Ага привів нас у мечеть, збудовану з каменя, яка мала добру фасадну будову з 2-ма мінаретами та декількома вежами» [8, с. 4].

У 1794 році турки на чолі з Саліх-Агеєм отримали дозвіл влади на переселення до Криму з його багаточисельним мусульманським населенням. Пізніше новий російський імператор Павло I іменним указом дозволив туркам Тернівки переселитися [6].

Тернівка була покинута. Згодом російська імперія все ж таки знайшла жителів. Це були болгары.

Таким чином, болгарське переселення у Росію було викликано 2-ма імперіями: Турецька експлуатувала та пригноблювала цей народ, примушувала залишати батьківщину; Російська, у свою чергу, одночасно здійснюючи свої політичні та економічні вигоди, запрошувала болгар на свою територію. Скривавлена, стурбована жертва турецьких пашей неминуче потрапила у пазурі не менш жадібного хижака, яким був російський абсолютизм [4, с. 1].

У новоросійських губерніях і Бессарабській області заселяється і щасливо починає жити багаточисельна сім'я болгарського народу, зайнявши найпустельніші степи та урочища. 29 вересня 1801 р. до Одеського порту прибув корабель з Константинополя, власником якого був російський шкіпер,

прапорщик Мускулі, якого сильний шторм загнав до Румелійського берега, і на рейді Сизопільськом він знайшов притулок [4, с. 1-2].

До нього прийшли жителі Кючюк-Баялику Андріапольського вілаєту, греки та болгары разом із своїм священиком, просили шкіпере врятувати їх на його судні віз розбійників, які під проводом турка Кара-Феджи вчиняють великі спустошення в їхньому окрузі. Мускулі вирішив узяти одного священика та 19 розорених сімей (148 душ) та перевіз їх до Одеси, сподівавшись на милосердя та покровительство Росії до єдиновірців та прийняття його нещасливих мандрівників.

У Одесі Новоросійський губернатор Міклашевський брав участь у цій еміграції. Він поквапився повідомити про прибуття емігрантів імператору Олександрю I та додав, що у той же час до порту прибув воєнний корабель «Краснопольє», командир якого відомий вчений моряк лейтенант Будищев підтверджував розповідь Мускулі та болгар. За його словами, вся Болгарія потерпала від грабежів, пожеж, вбивств, від набігів розбійницької шайки Наєван-Оглу та Кара-Феджі, які мали під керівництвом 5000 осіб. Нещасні болгары, яких у Андріапольському окрузі нараховувалась 360 сіл з 7000 жителів, були готові усі переселитися до Росії, якщо б тільки була на це воля та дозвіл уряду.

У результаті цього 25.12.1801 р. було проголошено наказ, відповідно до якого Міклашевський повинен прийняти колоністів з човна Мускулі до російського підданства, надати їм усе потрібне, розмістити тимчасово разом із греками у Одесі на окремих землях, згідно з планами 1764 р.

Останніх же задунайських жителів офіційно визивати було заборонено у зв'язку з тогочасними політичними відношеннями з Туреччиною, але тих, хто добровільно прийде на Руську землю (болгары чи греків) дозволено приймати та облаштовувати.

Іншим указом (5.01.1802 р.) було приписано головному судді іноземних колоній Новоросійського краю, колегійному раднику Контоніусу відправитися до Одеси для проведення присяги та оселення болгарських поселенців [4, с. 2].

Перші колоністи почали улаштовуватися, будували маєтки. У Херсонській губернії були засновані колонії:

- 1) Малий (Кючюк) Боялик – у 22 верствах від Одеси біля гирла річки Великий Аджалик;
- 2) Великий (Бююк) Боялик – біля річки Кожечия та Фонтанів (Одеського повіту);
- 3) Тернівка – біля гирла річки Тернівка, яка впадала до р. Інгул, біля злиття останньої з Південним Бугом, у 5-7 верствах від Николаєва Херсонського повіту.

У 1802 р. болгарськими емігрантами була заснована Тернівка на руїнах татарсько-турецького поселення, від якого залишилась мечеть, яку згодом переробили на православну церкву.

Колоністи вважають себе нащадками мешканців сіл Малого Тираново та Дербент Андріапольського округу, південно-східної Фракії [4, с. 3].

Щодо назви поселення Тернівка, то існує 3 гіпотези її походження. Одна полягає в тому, що перші

жителі цієї території, приїхавши, побачили багато тернових дерев, які довелося вирубати, щоб побудувати житло та утворити сільськогосподарські угіддя. Друга версія походження назви колонії оснований на тому, що через ці землі протікала степова річка Мокра Тернівка. Існує також думка, що болгари, вшановуючи пам'ять про свою історичну батьківщину Малково Тірново, назвали поселення

Рік	Родин	Чоловіків	Жінок	Разом
1802	16	42	43	85
1803	74	152	160	312
1804	20	49	45	94
1805	4	9	8	17
1806	4	6	11	17
Всього до 1.11.1806 р.	118	258	264	525

Відомості про кількість народжених та померлих, а також законних шлюбів збиралися священником Тернівської церкви Успіня пресвятої Богородиці. Згідно з ними у 1806 р. у колонії народилось 20 хлопчиків і 18 дівчаток, зареєстровано 4 шлюби, померло 14 осіб віком від 1 до 51 року [1, с. 15].

До 1811 р. в колонії проживало 122 родини, жителів – 668, а у 1821 р. нараховувалось 103 будинків, 102 родини, 718 жителів (чол. – 347, жін. – 371) [4, с. 3].

Під час Вітчизняної війни 1812 р. болгарські поселенці збирали кошти та продовольство для російської армії [1]. На користь народного ополчення було пожертвовано 344 крб. 60 копійок [2, с. 153].

Тернівчани надали значну допомогу російським військам, котрі знаходились у поселенні під час Кримської війни. Хоча законодавчо колоністи були звільнені від військового постюю, вони виявили бажання «доставити сколь возможно более удобств войскам...». Наглядач колонії Георгій Чернявський 4 серпня 1855 року в рапорті Миколаївському і Севастопольському військовому губернаторові адміралу Берху зазначав: «з початком військових дій в Криму і направленням туди військ через місто Миколаїв, колоністи болгарської колонії Тернівки, розташованої поблизу цього міста, в кількості 182 сімей, до цього часу надають важливі послуги для військ... 3 травня 1854 року по 1 серпня 1855 року протягом 15 місяців у колонії щоденно надавалися помешкання нижнім чинам від 117 до 1095 чоловік... Особливою старанністю відзначилися староста Георгій Дмитрієв та листоводій Степан Іванов». В знак подяки імператор оголосив тернівській громаді монарше його величності благовоління, а листоводія Степана Іванова нагородили срібною медаллю [2, с. 153].

У період з травня 1854 до жовтня 1855 року колонія Тернівка забезпечила житлом 339 755 солдат російської армії, учасників Кримської війни 1853–1856 років, а також поставила 3070 підвод для перевезення військових вантажів та поранених [3, с. 3].

Тернівка. Але ми вважаємо, що можна спростувати останню гіпотезу, тому що у вищезазначених спогадах мандрівника П. Сумарокова така назва була ще у турецького поселення. Можливо, болгарі-колоністи просто вирішили залишити назву у зв'язку з тим, що вона нагадувала їхні історичні корені.

Чисельність переселенців, які прибули у колонію Тернівка з 1802 до 1806 років [7, с. 88].

У 1859 році у селищі нараховувалось 211 подвір'їв та проживало 1733 чоловік [4, с. 3].

Внаслідок реформи 1871 року Тернівка втратила колоністський статус і стала центром однойменної волості в складі Херсонського повіту Херсонської губернії. В правовому відношенні колоністи прирівнювались до сільського населення Росії із збереженням певних пільг. У 1896 році в Тернівській волості проживало 3176 осіб, дворів нараховувалось 478. До соціально-економічної структури входили три рибних заводи, 7 крамниць, поштова та залізнична станції, пароплавна пристань, фельдшерський пункт, корчма, дві однокласні міністерські та церковно-парафіяльна школи. Волость охоплювала поселення «Хлібні й Соляні Магазини». У Соляних нараховувалось 17 дворів, в яких проживало 94 мешканці.

Наприкінці XIX століття жителі Тернівки в черговий раз зіткнулися з проблемою нестачі землі. Багатьом з них довелося шукати нові види занять, а також роботу на миколаївських заводах і фабриках. Деякі тернівчани розглядали можливість повернення до Болгарії. В 1898 році, здійснивши попередню розвідку, в Добруджу виїхала велика родина Стефана Петкова (всього 12 осіб) і ще декілька сімейств. Поблизу селища Дропла в Добричському районі вони заснували поселення і назвали Тернівкою в пам'ять перебування в Росії [2, с. 152].

У 1902 році болгари-поселенці мали 11 102,5 десятин землі, 154,31 десятин церковних земель, а у 1912 році с. Тернівка (Болгарка) охоплювала 11 102 десятин землі, мала управління волості, 6 шкіл, земський фельдшерський пункт, усього 703 дворів, 5583 жителів [4, с. 4].

Отже, в період з кін. XVIII до поч. XX ст. заселення Тернівки поділяється на 2 етапи: турецький та болгарський. Поселення розвилась поступово: зростало чисельність населення, за рахунок сповнення його новими болгарськими колоністами та динамічними співвідношенням між смертністю та народжуваністю; збільшувалися кількість землі під сільськогосподарські угіддя; рівень освіченості колоністів змінювався разом із зростанням кількості шкіл.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гамза В.І. Заснування болгарської колонії Тернівки (огляд фондів ДАМО). – Миколаїв, 1994. – С. 1-4.
2. Гармашов І., Гриневич О., Каймаразова Л., Шилова А. Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону. – Миколаїв: Атол, 2005. – 330 с.
3. Димо Е. Болгарский адрес Николаевщины // Южная правда. – Николаев, 30.10.2004. – С. 3.
4. Историческая справка // Роден край. – 22.07.1990. – С. 1-4.
5. Макачук С.А. Етнографія України. – Львів: Світ, 1994. – 520 с.
6. Никитин В. Скрытые страницы истории Терновки // Вечерний Николаев. – 20.04.2004.
7. Пригарин О.О., Самарітакі С.С., Станко В.Н., Уварова Є.А. Тернівка: документи та матеріали з історії (1792-1882). – Миколаїв: Артіль, 2006. – С. 156.
8. Так начиналась Терновка // Радянське Прибужжя. – 15.10.1992. – С. 4.
9. Чернопиский І. Собор болгарської національної меншини // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 190.

Рецензенти: Морозова О.С., к.і.н.;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Георгієва Ю., 2010

Дата надходження статті 05.03.2010 р.

КНЯЗЬ КИЙ В ІСТОРІЇ ТА ЛЕГЕНДАХ

У статті автор розглядає дві теорії існування князя Кия: історично-реальну, як засновник міста Київ і перший руський князь; легендарну, як вождь племені полян і герой-змєборець. Основним письмовим джерелом є «Повість минулих літ», від якого і розгортаються обрані напрямки доведення існування князя Кия.

Ключові слова: слов'яни, поляни, князь, перевізник.

В статье автор рассматривает две теории существования князя Кия: историко-реальную, как основатель города Киева и первый русский князь; легендарную, как вождь племени полян и герой-змееборец. Основным письменным источником является «Повесть временных лет», от которого и развиваются выбранные направления доказательства существования князя Кия.

Ключевые слова: славяне, поляне, князь, перевозчик.

In article the author considers two theories of existence of prince Kija: historical-real, as the founder of the city of Kiev and the first Russian prince; legendary, as the leader of a tribe of glades and the hero. The basic written source is «the Story of time years» from which the chosen directions of the proof of existence of prince Kija develop.

Key words: Slavs, a glade, the prince, a carrier.

Чимало міст у різні часи виконували функцію столичного центру України, проте і в часи занепаду, і в часи Руїни Київ завжди залишався її серцем. Уся більш ніж тисячолітня історія українсько-руського народу пов'язана з Києвом. Це місто постійно було символом національної незалежності України-Русі. Усі великі міста світу поєднували у собі два основні напрямки культурного поступу людства: політичну владу й духовний авторитет, владу цісаря й владу глави церкви. Київ у своїй історії так само пройшов цим шляхом. У давньоруську добу у ньому керував величезною територією Великий князь київський. Питання щодо першого князя, встановлення його особистості, на сьогоднішній день залишається відкритим і спірним, оскільки загадковою є постать Великого князя Кия, навіть піддається сумніву реальність його існування. Для того, щоб встановити чи була ця особистість реально-історичною, чи це лише легендарний герой і було обрано дану тему, яка є актуальною для визначення коріння нашої державності.

Мета дослідження – довести реальність існування Великого князя Кия, його соціального статусу Великого князя, родоначальника не тільки міста Києва, а й Київської Русі. З поставленої мети виходять такі завдання: проаналізувати першоджерела, у яких йде мова про особистість князя Кия; подати основні легенди, пов'язані з ім'ям нашого героя; дослідити основні теорії та думки вітчизняних та радянських науковців; систематизувати досліджений матеріал і подати власні висновки.

Обрану тему досліджувала велика кількість науковців. Ю.О. Миролобов досліджував проблему реальності князя Кия, стверджуючи, що він є історичною особою і засновником міста Києва [11]. Також розглядав історію Київської русі включаючи князя Кия і Б.Б. Греков, при цьому у своїх роботах він акцентує увагу на важливих історичних фактах, які не завжди згадуються у інших наробках вітчизняних істориків [4]. Про походження Русі загалом писав відомий український історик О. Пріцак [16]. Б.А. Рибаків, присвятив багато своїх праць питанням саме Київської Русі, не обійшовши при цьому проблему існування Великого князя Кия [17]. Міфи та легенди пов'язані з київською землею стародавніх часів досліджував О.П. Знойко [5].

Київська держава не могла бути заснованою на порожньому місці, є певні передумови, причини, політичні та економічні чинники. Вже у VI столітті Київщина була однією із ланок у ланцюгу всієї Західної Європи. У центрі було місто Київ. Але перед тим як наша країна і народи, що її заселяли, почали об'єднуватись під владою Києва, у різних частинах цієї величезної країни вже містились політичні об'єднання зі своїми особливими центрами. Перша звітка про це міститься у Йордана. У 375 році вождь остготів Вінитар, прагнучи показати свою владу, пішов з війською на антів, для того, щоб взяти у полон їхнього князя Божа [5, с. 244]. Це повідомлення каже нам про появу вже у IV столітті у антів сильних воєнних вождів, які розповсюджували свою владу, якщо не на всіх антів, то хоча б на їх вагому частину.

Подальшу політичну історію життя східного слов'янства важко висвітлити, оскільки не вистачає джерел та відомостей. Однак «Повість минулих літ», виступає тут основним і найповнішим джерелом. Перший датований факт повісті під 859 роком повідомляє про події на Русі, розповідає про те, що слов'яни жили вздовж річки Дунай, а болгари і тюрки прийшли сюди, коли слов'яни тут вже утвердились. Спочатку Руссю називалась тільки Київська земля, але цей факт повісті можна поставити під сумнів, оскільки на той час київська земля належала полянам, але також у VI столітті існували й інші племена, тому тільки полян не можна було називати Руссю [17, с. 437].

Отже, анти, подібно до південних і західних слов'ян, вже у IV-VII століттях створили свою політичну організацію. Наступні свідчення відносяться до більш пізнього часу. Вони належать арабському географу Джайхані, який писав на початку X століття, але користувався більш ранніми джерелами. Він повідомляє, що на східноєвропейській рівнині існувало три східнослов'янських союзи, у кожного з них був свій цар. Один із цих союзів – Куябія з містом Куяба. Союз цей вів торгівлю з сусідніми народами і навіть пускав на свою територію іноземних купців; другий – Славія, а третій – Артанія, яка була ближче до хозар [11, с. 242].

Не важко зрозуміти, що тут мають на увазі Київську землю, Новгородську землю, і очевидно Причорноморську та Приазовську Русь, яка швидко потрапила під владу хозар. Київська та Новгородська землі продовжували жити самостійним життям до їх поєднання під верховенством Києва у другій половині IX століття.

За допомогою окремих фактів із життя політичної історії східного слов'янства VI-VIII століття виявлено, що у передкиївський період їхньої історії було вже не родове, а класове суспільство.

Літописець повісті не користувався при написанні арабськими джерелами. Коли він зацікавився питанням про початок свого рідного міста, яке на той час вже мало велику роль в житті європейських та азійських держав, йому довелося користуватись лише деякими усними джерелами, які ходили на той час в різноманітних формах. Цими джерелами були легенди та перекази, які вели його до особистості яка заснувала це місто.

Не дивлячись на очевидну легендарність Кия, не можна обійти цього героя, якщо потрібно вивчити політичну історію Києва з найдавніших часів. Більш ніж ймовірно, що ніколи ніхто цю особистість не бачив, але він став необхідним, коли виникло питання, хто ж першим почав правити у Києві?

Легенда про Кия виникла для пояснення походження та існування полянських князів до Рюрика. Місцеві князі довго продовжували сидіти на своїх місцях у тих слов'янських племен, яким вдалося зберегти свою незалежність від навал сусідніх держав, але всі вони загинули після підпорядкування сильнішим державам.

Літописець повісті розповідає нам про трьох братів:

«Поляни ж жили осібно і володіли родами своїми,
І до цих братів, отже, були вони поляни,
І жили кожен з родом своїм, на своїх місцях
І володів кожен родом своїм.
І були три брати. Одному ім'я – Кий,
А другому – Щек,
А третьому – Хорив,
І сестра їхня – Либідь
І сидів Кий на горі, де нині узвів Боричів.
А Щек сидів на горі, що й нині зветься
Щекавиця,
А Хорив – на третій горі, від нього ж прозвалася
Хоривиця.
В ім'я брата свого старшого заклали городок
І назвали його Київ.
І був коло города ліс,
І бір великий,
І були вони мисливці на звірів.
І тямущі та мудрі були,
І називалися поляни,
І від них же поляни – Кияни і до сьогодні» [15, с. 16].

Цей варіант легенди в літопису автор вважає вірним, але при цьому він вказує й інший, який називає хибним: «Інші, не знаючи, кажуть, що Кий був перевізником; бо біля Києва був перевіз тоді з другого боку Дніпра, тому й говорили: на перевіз на Київ, а коли б Кий був перевізником, то не ходив би до Цареграда. Але цей Кий княжив у роду своєму; і ходив він до царя, якого – не знаю, але тільки знаю те, як переказують, що велику честь мав він до царя». Якщо проаналізувати дані літописця, то можна помітити, що він сам не є прихильником цих фактів. Другий варіант літописця також висвітлений у новгородському літописі [14, с. 397]. На той час Новгородська і Київська землі ворогували. І були конкурентами за першість на політичній арені, тому можливо дані новгородського літопису є суб'єктивними і їх треба сприймати з долею критики. Інший вагомий факт – це похід князя до Цареграду. Ми не маємо інших підстав вважати цю інформацію достовірною, тому і таку тезу висувати не можемо. Але якщо прийняти цю версію як перевірений науковий факт, то тут можна додати ще одну: про похід Великого князя Кия по Дунаю, де він, примітивши стратегічно вигідне місце, заснував другу свою резиденцію. Ім'я цього міста також походить від імені нашого героя – Києвець.

Але існує й інша версія щодо походу на Цареград. Дослідження літописного зведення про Кия у контексті слов'янсько-візантійських стосунків кінця V-VI століття дозволило Б.О. Рибаківу припустити, що викладений у повісті епізод належить до початку правління знаменитого реформатора Юстиніана I (527-565). Згадаймо відомості літописця про прийом Кия з великими почестями. Дуже подібну історію, навіть таку, що збігається у багатьох деталях з літописною, повідав Прокопій Кесарійський, який написав «Війну з готами» у середині VI століття [22]. Він засвідчує, що Юстиніан приязно обійшовся з антським воєначальником Хильбудієм

і доручив йому захищати імперські рубежі на Дунаї. Отже, слов'янський воєначальник Хильбудій близько 530 року вступив на службу до візантійського імператора. Юстиніан гадав, що Хильбудій, який добре знав звичаї і військову тактику слов'янських племен, зможе стримувати їхні вторгнення до північних земель імперії. Спочатку так воно і було. Але невдовзі дунайські слов'яни напали на Хильбудія, не дозволивши йому утвердитися на Дунаї [18, с. 41].

Таким чином, у політичній діяльності Кия і Хильбудія є подібні риси, якщо ж звісно це не одна і та сама людина. Із творів візантійських авторів ми знаємо, що за правління Юстиніана I почали часто запрошувати слов'янських вождів з дружинами на службу, використовуючи їх головним чином для охорони кордонів імперії. Тому є підстави думати, що Кий був одним із слов'янських воєначальників, який встановив дружні стосунки з Юстиніаном і деякий час служив йому.

Часто історики проводять паралелі між легендами заснування Києва із «Історією Тарона» двох вірменських авторів – Зеноба Глака і Івана Маміконяна, написана у VIII столітті. Автори включили в свою історію переказ про трьох братів – Куара, Мелтея і Хоревана, які побудували в якійсь країні Палуні місто. У вірменському запису співпадають з руською літописною і основа, і подробиці. Тут і мисливські угіддя, і місто на горі, і язичницькі святилища. Виявляється, що в тому ж VIII столітті арабський полководець Мерван воював з хозарами і йому вдалося дістатись «слов'янської ріки», тобто Дону. Там він захопив в полон 20 тисяч слов'янських сімей. Полонені були виведені в Закавказзя і розташовані по сусідству з Вірменією. Отже, переказ про заснування Києва трьома братами в землі полян був складений слов'янами приблизно в кінці VII – на початку VIII століття, і має аналоги. Загалом вірменський варіант можна вважати достовірним, оскільки він користується вагомим авторитетом серед істориків, які досліджують події цього часу [8, с. 11].

М.Ю. Брайчевський стверджує, що Кий з братами і сестрою жив в кінці VI або на початку VII століття. Саме до цього часу відносяться вісті візантійських джерел про літописного Кия: в другій редакції «Чудес Дмитра Солунського», у Феофана Сповідника, у патріарха Никифора та у Іонни з Нікіу [2, с. 39].

А завдяки вдалим розкопкам на початку і в другій половині XX століття археологів Д. Мілеєва, Т. Мовчановського, М. Каргера і П. Толочка знайдено залишки городища, про яке йде мова в літописному переказі – «Город Кия». Тобто була знайдена історична основа літописного переказу. Так, фоль-

клорна згадка про трьох братів і їх сестру та спорудження ними першого київського городища, стала історичним фактом. Загалом дослідники кажуть, що спочатку у місті знаходились незаможні хороми вождя, майстерні ремісників, і всього одна кам'яна споруда [10, с. 13].

Є інші легенди пов'язані із загадковою постаттю князя Кия. Наприклад, відомими є Змієві вали в Києві, історія виникнення яких і досі лишається загадкою. Легенда повідомляє, що був на київській землі страшний Змій, який життя киянам не давав, і був славетний герой Кий, або ж Коваль, який вирішив поборотись із Змієм. І переміг Кий того звіра, і запряг його, і змусив землю орати, і орав той руську землю аж до моря і сховався у тому морі, а вали стали Змієвими зватися. Ця легенда також згадує князя Кия, але при цьому вона має більш фольклорний характер і не підтверджується вагомими історичними фактами [14, с. 397].

Показовим є стратегічне значення розташування Києва. Всі найбільші річки дніпровського басейну сходились до Києва. Басейн цих рік охоплював землі, де мешкали древляни, дреговичі, кривичі, радимичі і сіверяни. Загальна площа їх території складала біля чверті мільйона квадратних кілометрів. Шляхами сполучення в ті часи були в основному ріки. А всі вони в місцях розселення слов'ян впадали в Дніпро вище Києва. Тому весь цей величезний простір, звідкіля слов'яни мігрували на південь або ходили на війну з сусідами, контролювався київськими князями.

Проаналізувавши ряд тематичних історичних джерел автор вважає Великого князя Кия реальною особою. Він був вождем племені полян, засновником міста Києва і першим руським князем. Отже, закономірно його можна вважати родоначальником Київської Русі.

На повідомленні про смерть Кия уриваються відомості вітчизняних джерел про перший міський осередок Русі. «Повість минулих літ» – основне письмове джерело – згадує про Київ лише з 852 року, коли детально за роками починають подаватися події східнослов'янської історії [14, с. 396]. Тим часом понад три століття, що минули після смерті Кия, не могли пройти безслідно для цього міста і східнослов'янського суспільства. Відокремленні хоч і могутні, союзи племен поступово об'єдналися навколо Києва у перше державне утворення східних слов'ян, а саме місто перетворилося на центр ремесел, торгівлі, політичного, культурного і духовного життя давньоруської народності, яка інтенсивно складалася в той час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С.В. Славянская Европа V – VI вв. – М.: Вече, 2008. – 448 с.
2. Брайчевський М.Ю. Твори. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – 720 с.
3. Гирич І. Столиця України – Русі // Історичний календар: щорічник. – К., 1999. – С. 12-13.
4. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: УЧПЕДГИЗ, 1949. – 509 с.
5. Знойко О.П. Міфи київської землі та події стародавні. – К.: Молодь, 2004. – 334 с.
6. Кормич Л.І. Історія України. – К.: Алерта, 2006. – 412 с.

7. Котляр М.Ф. Кий // Історія України. 1996. – № 8. – С. 2-3.
8. Котляр М.Ф., Смолій В.Ф. Історія в життєписах. – К.: Час, 1994. – 326 с.
9. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. – К.: Знання, 2003. – 733 с.
10. Мельничук Л., Карабін Б. Князі України – Русі. – Л.: Край, 1993. – 107 с.
11. Миролібов Ю. О князе Кие, основателе Киевской Руси // Молодая гвардия. – М., 1993. – № 7. – С. 241-318.
12. Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. – К.: Києво-могилянська академія, 2008. – 591 с.
13. Містобудівне формування Києва // Віче. – 2002. – № 5. – С. 3-10.
14. Муравьева Т.В. Сто великих мифов и легенд. – М.: Вече, 2002. – 480 с.
15. Повесть минулих літ: Літопис / Пер. В.В. Яременка. – К.: Рад. Письменник, 1990. – 558 с.
16. Прицак О. Походження Русі. – К.: Обереги, 1997. – 1080 с.
17. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. – М.: Наука, 1982. – 588 с.
18. Таланин В.Л. У истоков Руси. – К.: Высшая школа, 2001. – 345 с.
19. Ткаченко Г.Т. Мій Київ. – К.: Веселка, 1982. – 208 с.
20. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К.: Альтернатива, 1998. – 352 с.
21. Толочко П.П. Об изначальной руси // УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 13-18.
22. Прокопий из Кесарии. Война с готами / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. – М: Изд-во АН СССР, 1950. – 515 с.

Рецензенти: Гайдай О.М., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Поверинова У., 2010

Дата надходження статті 08.01.2010 р.

ОЛЬВІЯ – НЕКРОПОЛЬ ЧИ МІСТО?

У статті автор розглядає проблему визначення Ольвії як міста чи некрополя. Визначено, що античний поліс Ольвія виник на берегах Чорного моря як складова частина так званої Великої грецької колонізації.

Ключові слова: колонізація, поліс, некрополь, Ольвія.

В статье автор рассматривает проблему определения Ольвии как города или некрополя. Определено, что античный полис Ольвия возник на берегах Черного моря как составная часть так называемой Большой греческой колонизации.

Ключевые слова: колонизация, полис, некрополь, Ольвия.

In the article an author examines the problem of the Olbiya existence as a city or necropolis. It is certain, that the ancient policy Olbiya arose up on shore of the Black sea as component part of the so-called Large Greek colonization.

Key words: colonization, policy, necropolis, Olbiya.

Грецька колонізація була широким історичним явищем. Виникнення давніх міст-держав на берегах Чорного моря (Понта Евксинського) стало складовою частиною так званої Великої грецької колонізації (VIII-V ст. до н. е.). Процес цей був в цілому обумовлений відносним перенаселенням території Греції й Малої Азії. Безпосередніми причинами руху людей на інші землі були: нестача земель, воєнно-політичні негаразди, економічна скрута [4, с. 40].

Нижньобузький регіон був заселений вихідцями із Іонії, головним чином, із Мілету й інших поблизу існуючих місць. У перекладі із грецького «Ольвія» означає «Щаслива». Ця офіційна назва міста, засвідчена в міських декретах, написах на монетах, в багатьох літературних джерелах [6, с. 8].

Актуальність даної теми полягає у тому, що до сьогодні існують протиріччя у визначенні статусу території Ольвії.

Метою є визначення ознак існування Ольвії в якості некрополя чи міста.

Завдання, яке ставить автор, проаналізувати джерельну базу і визначити: Ольвія – це некрополь чи місто.

В історії Ольвії виділяють три основних періоду. На початку Першого етапу свого існування (в сер. VI ст. до н. е.) Ольвія являла собою невелике поселення, що розташовувалося в основному в центральній частині Верхнього міста (воно складалося із полуземлянок й землянок) [1, с. 5]. У другій половині IV ст. до н. е. навколо Ольвії на берегах Бузького та Березанського лиманів виникають невеликі поселення (в сучасний час їх відомо біля 70), населення яких займалося в основному

землеробством, скотарством, іноді мисливством й ремісництвом. Поселення, мабуть, входили до складу Ольвійської держави в якості його сільського оточення – хори. Економічне становище, культура й побут їхніх мешканців практично нічим не відрізнялися від життя в Ольвії. У розвитку економіки міста наближається якісний злам, розширюється будівництво, підвищується рівень будівельних робіт; на початку V ст. до н. е. Ольвія починає випуск великої литої бронзової монети, так званих «асів», на одному боці яких розміщувалося зображення Афіни, Горгони чи Деметри [13, с. 21].

Дану тему досліджувала велика кількість науковців С.Б. Буйских [1] В.М. Зубарь [3], П.О. Карішковский [4]. В історії дослідження античних міст-колоній Північного Причорномор'я розкопки древньої Ольвії, які проводив С.Д. Крижицький [5], мають першочергове значення. Н.А. Лейпунская, В.В. Крапивина [10], Н.И. Николаев [11], С.Н. Росляков [13; 14], В.В. Рубан [15], В.М. Скуднова [16] внесли значний вклад у радянську науку про античність.

До середини IV ст. до н. е. роль сільського господарства в економіці полісу значно підвищується. Поряд з сільським господарством й ремеслами Ольвії важливе місце займає торгівля як з античним світом, так і з оточуючим місцевим населенням. Протягом VI-IV ст. до н. е. спостерігається поступова переорієнтація торговельних зв'язків. У IV ст. до н. е. розвивається торгівля із південнопонтійськими центрами, з Гераклією й Синопою [5, с. 13].

Паралельно із розвитком міста активізувалося життя поселень сільського оточення. Відроджується

багато старих поселень, засновуються нові, де також застосовується кам'яне будівництво, жилі будівлі, за своїми особливостями, наближаються до міських. Розквітає не лише місто Ольвія, але і вся держава в цілому [15, с. 17].

Намагаючись захистити себе від нападів кочівників, Ольвія звернулася за допомогою до Риму, і деякий час Римська Імперія захищала територію Олівії від атак, але в сер. III ст. римляни залишили Ольвію, а її знову розгромили кочові племена [14, с. 148].

Припинення життя Ольвійської держави співпало із важкою внутрішньою економічною та політичною кризою більшості античних держав Північного Причорномор'я. Спільною причиною цього занепаду була криза рабовласницького способу виробництва, зародження в його надрах нових, ранньофеодальних відносин [7, с. 18].

Навколо Ольвії існував некрополь – цвинтар. Заможні греки ще до смерті споруджували собі склеп. Зверху насипали курган (деколи земляний пагорб сягав 14 метрів) та укріплювали насип камінням. Прикладом цього є склеп грецького подружжя, раби спорудили його за 17 днів. Коштовності, які знаходилися в цій могилі, викрали кочівники ще до нашої ери [11, с. 165].

На початку розвитку полісу Ольвії її некрополь за своєю площею, приблизно, дорівнював території міста. Багато курганів, зосереджених переважно на зовнішніх кордонах, дозволило іменувати ольвійський некрополь «урочищем ста могил» [8, с. 57]. Некрополь перетинав ряд сільських доріг, які проходили з північних й західних міських воріт. Інші дороги ділили територію некрополя на ряд ділянок. Історична топографія ще остаточно не досліджена, проте можна говорити, що поховання VI-V століть до н. е. зосереджувалися на заході від північно-західного краю городища, займаючи одночасно і північну околицю міста. У V столітті до н. е. територія значно розширюється на захід від Заячої балки.

Основним обрядом поховання в Ольвії було трупопокладання. Поховання відбувалося в могилах трьох типів: ґрунтових, підбійних і склепах. Ґрунтові могили виглядали як прямокутна криниця довжиною 1-3 метра, шириною 0,35-1,55 метра, в глибину 0,70-2,70 метра. У підбійних могилах поховання відбувалося в прямокутній ніші, котра викопувалася, а потім закладалася каменем, сирцем чи амфорами. Глибина могил 1,15-3,20 метра, довжина 1,20-3,10 метра, ширина 1 метр, висота підкладки 0,30-1 метр. Земельні склепи відрізнялися великими розмірами і тим, що їх з поверхні вели ступінчасті проходи-дромоси. Навпроти входу викопувалась прямокутна камера з округлим склепінням, що також при похованні зачинялась кам'яними плитами. Глибина склепів 2-7 метрів, довжина 3,50-3,80 метра, ширина 1,50-2,50 метра. У деяких склепах були лежанки [10, с. 11].

Існувала різна орієнтація могил. Здебільшого – захід-схід. Положення небіжчиків – видовжене на спині. Скорчені зустрічаються рідко. Ховали небіжчиків в дерев'яних трунах, дно зазвичай покривалося травою чи смолою. Поруч із трупопокладенням в Ольвії, особливо у ранній період, існувало трупоспалення. Окремі випадки кремацій зафіксовано у межах міста.

Під час розкопок некрополя знайдено величезну кількість різноманітних предметів: вази, зброю, прикраси, амулети, монети, амфори та інше. За типами поховань і обрядами некрополь Ольвії був подібний до некрополів грецьких міст [12, с. 1].

У період свого розквіту територія Ольвії складала приблизно 50-55 га, а його некрополя – близько 500 га, крім того, навколо розміщувались безліч сільських поселень, що являли собою сільське передмістя [9, с. 112]. І тут виникає важливе питання чи можна назвати Ольвію містом, так як це був культурний, політичний і економічний центр Північного Причорномор'я VI ст. до н. е. – 40-ві – 60-ті роки III ст. н. е., але з іншого боку, можливо, точніше Ольвію назвати некрополем, так як площа некрополя у десять разів більша за площу міста [2, с. 64].

Більшість дослідників, які займаються вивченням античності, наприклад, Б.В. Фармаковський, В.М. Скуднова [16], А.С. Уваров, І.Г. Суручан, В.М. Ястребов, В.Г. Тізенгаузен, Ю.А. Кулаковський, С.Д. Крижицький [5; 6; 7; 8; 9] розділяють такі поняття як місто і некрополь, вважаючи що місто Ольвія і некрополь Ольвія існували паралельно з VI ст. до н. е. по III ст. н. е., і лише тільки після занепаду Ольвії, як міста, усю її територію можна найменуєвати як некрополь, яким вона є і досі [16, с. 5].

Отже, коли в 40-ві й потім 70-ті роки III ст. н. е. Ольвія зазнає навал готів, життя в місті остаточно завмирає, некрополь Ольвії займає територію загальною площею близько 600 га, проте його межі на різних етапах життя міста змінювалися, а в перші століття поховання почали розміщувати навіть на залишках самої Ольвії еліністичної доби у звичайних ґрунтових прямокутних у плані ямах – на дні або в підбоях вирізуваних у стінках цих ям. На земній поверхні над похованням звичайно встановлювалися кам'яні надгробки у вигляді стел, антропоморфних зображень, вівтарів. У IV ст. до н. е. з'являються земляні склепи, що складалися з поховальної камери та дромоса (вхідного похилого коридору). Пізніше починають ховати в кам'яних склепах, над якими зводились ґрунтові насипи. Найвищої досконалості споруди цього типу досягають у III ст. н. е., коли будувались монументальні кургани з кам'яними крепідами [3, с. 137]. Саме у цей час фактично ліквідується лінія, що розмежовувала Ольвію на місто і некрополь, захоронення відбуваються вже на площі, колись квітучого міста і з часом воно повністю обезлюднило і стало некрополем – «містом мертвих».

ЛІТЕРАТУРА

1. Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского гос-ва. – К.: Наукова думка. – 1991. – 158 с.
2. Заповідні місця Миколаївщини. – Київ: «Комп'ютерні системи». – 2002. – 114 с.
3. Зубарь В.М. О заключительном этапе истории Ольвии // Вестник древней истории. – 2001. – № 1. – С.132-138.
4. Каришковский П.О. Из истории поздней Ольвии // Вестник древней истории. – Одесса. – 1968. – № 1. – С. 40-45.
5. Крижицкий С.Д. Про вплив змін оточуючого середовища на історичний розвиток Ольвійської держави // Археологія. – 1995. – № 2. – С. 13.
6. Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Ольвия – память тысячелетий: Очерк. – Одеса: Маяк, 1982. – 118 с.
7. Крыжицкий С.Д. Античные гос-ва Северного Причерноморья. – Николаев: «Возможности Киммерии». – 1997. – 24 с.
8. Крыжицкий С.Д. Ольвия: раскопки, история, культура – Николаев: «Возможности Киммерии». – 1997. – 192 с.
9. Крыжицкий С.Д. Сельская округа Ольвии. – Киев: Наукова думка. – 1989. – 238 с.
10. Лейпунская Н.А., Крапивина В.В. Ольвия. – Николаев: «Возможности Киммерии». – 1997. – 24 с.
11. Николаев Н.И. Политическая и культурная элита Ольвии IV-I вв. до н. э. – Николаев. – 2008. – 262 с.
12. Ольвия античный город – государство: «Янтарь». – 1997. – С. 1.
13. Росляков С.Н. Ольвия и ее искусство. – Одесса: «Маяк». – 1991. – 120 с.
14. Росляков С.Н. Ольвия: жизнь и смерть цивилизации. – Николаев: «Возможности Киммерии». – 2003. – 172 с.
15. Рубан В.В. Основные этапы пространственного развития Ольвийского полиса. – Киев. – 1988. – 26 с.
16. Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. – Л.: Искусство, 1988. – 180 с.

Рецензенти: Гайдай О.М., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Зинов'єва Г., 2010

Дата надходження статті 08.01.2010 р.

РОЛЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В даній статті розкривається питання розвитку та історичного значення Галицько-Волинського князівства в історії України. Протягом ста років після занепаду Києва саме ця держава сприяла дальшому розвитку української народності. Вона засвоїла культурну спадщину Київської Русі та запобігла захопленню українських земель іноземними державами. Це мало виняткове значення у процесі подальшого історичного розвитку української народності та державності.

Ключові слова: монголо-татари, уділи, бояри, окупація, династичний шлюб.

В данной статье раскрывается вопрос развития и исторического значения Галицко-Волынского княжества в истории Украины. На протяжении ста лет после падения Киева именно это государство оказывало содействие развитию украинской народности. Оно стало правопреемником культурного наследия Киевской Руси и предотвратило захват украинских земель иностранными государствами. Это имело исключительное значение в процессе дальнейшего исторического развития украинской народности и государственности.

Ключевые слова: монголо-татары, уделы, бояре, оккупация, династический брак.

In given article opens the question of the development and history importance Galiciko-Volynskogo principality in histories of the Ukraine. On length one hundred years after decay of the Kiev exactly this state rendered the assistance further development Ukrainian nationalities. She has adopted cultural inheritance Kiev Russ and has prevented the fascination of the ukrainian lands foreign state. This contains exclusive importance in process of the further history development of the ukrainian nationalities and state.

Key words: mongolian-tartar, fates, boyarien, occupation, dynastic marriage.

Розпад Київської Русі на удільні князівства на її околицях спричинив до зародження осередків нових державностей. В західному регіоні ними стали Галицьке і Волинське князівства. Вони перебували приблизно в однакових умовах, мали жваві економічні відносини. Необхідність протистояння агресії ворогів і боротьби проти центральної влади змушували їх об'єднатися в єдине князівство. Земля, на якій на межі XII і XIII ст. виникло Галицько-Волинське князівство, розташувалася в басейнах річок Сяну, Південного Бугу, Дністра, Західного Бугу і Случі. Із заходу вона межувала із Польщею і Литвою по ріках Вепреві й Вислоці, на сході – з Київською землею по рр. Горині й Серетові. На півночі галицько-волинська обласна територія обмежувалась Західним Бугом, на півдні – середньою течією Дністра. На південному заході кордон між Галицькою землею й Угорщиною становили Карпати [2, с. 141].

Доцільно визначити, за яких саме умов утворювалося та розвивалося Галицько-Волинське

князівство. Волинська й, особливо, Галицька землі сформувалися досить пізно – як для Південно-Західної Русі. В часи існування відносно об'єднаної й централізованої монархії на Русі (кінець X – перша третина XII ст.) ці землі перебували на периферії давньоруського політичного життя. Різними були шляхи й сама хронологія їхнього формування. Волинь у період свого генезису (середина – друга половина XI ст.) почала поступово перетворюватися на домен київських великих князів, у який вона остаточно оформилася в часи феодальної роздробленості, коли нею заволоділи нащадки Мстислава Великого – його син Ізяслав, онук Мстислав і правнук Роман. Що ж стосується Галичини, то політичне життя почалося тут лише наприкінці XI ст. коли на її майбутній державній території утворилися Перемишльське, Тербовльське і Звенигородське князівства.

Галицька обласна територія склалася навколо міста, якому вона зобов'язана своєю назвою. Галич згадується в джерелах лише від 1140 р. Річ у тому,

що Галицька земля утворилася на фундаменті трьох старших від неї волостей Ростиславичів: Перемишльське – на південному заході, Звенигородської – на півночі й Теревовльської – на сході її майбутньої території. Центральна частина регіону до кінця 30-х років XII ст. залишалася неокняженою – на неї не поширювалися жодні системи стягнення данини, адміністрації й судочинства. У Перемишлі, Звенигороді й Теревовлі княжили близькі родичі. Проте вони не збиралися об'єднуватися і поступатися владою на користь старшого серед них.

Ініціатором створення нового державного об'єднання став володимирський князь Роман Мстиславич, праправнук Володимира Мономаха. Майже тридцять років (1170-1199) просидів він у Володимирі Волинському, виробляючи власну модель державного управління. Зручний момент для об'єднання настав після смерті Ярослава Осмомисла, коли Галицька земля вступила у період міжкнязівського суперництва за верховну владу. Після смерті галицького князя Володимира галицькі бояри запросили на князювання Романа. Так і відбулося об'єднання Галицького і Волинського князівств у єдину державу. Після свого виникнення вона почала відігравати одну з чільних ролей у політичному житті тодішньої Русі і суперничати з Києвом [6, с. 21].

В єдиній державі між галицькими та волинськими землями активізувались економічні відносини. Спільними у них були і завдання боротьби проти німецьких, польських, угорських феодалів.

Під час князювання Романа Мстиславича проводилась активна зовнішня політика. Одним із головних напрямків зовнішньої політики Романа була Візантійська імперія, якій галицько-волинський князь надавав допомогу у боротьбі з половцями. Міжнародні обставини змушували князя Романа приділяти багато уваги стосункам із західними сусідами, що завжди були не проти поласувати багатствами Галицько-Волинської держави. В інтересах своєї держави галицько-волинський князь брав безпосередню участь у боротьбі польських феодалів за загальнопольський престол. Саме допомога князя Романа Мстиславича вирішила долю польського престолу в суперечках між польськими феодалами. Галицько-Волинський князь здійснив кілька походів проти литовських племен, які неодноразово нападали на порубіжні українські землі.

Утвердження в Галичі й створення Романом могутнього Галицько-Волинського князівства висунуло його на одне з перших місць у князівській ієрархії Русі. Роман розуміє це і, прагнучи до об'єднання Південної Русі, заявляє свої права на Київ. 1202 р. він відібрав стольний град Русі у колишнього тестя Рюрика Ростиславича й посадив там людину з свого оточення: удільного волинського князя Інгвара Ярославича Луцького. А наступного року заволодів Києвом і посадив туди посадника, воліючи залишатися на галицькому столі [14, с. 191].

До історії Роман Мстиславич увійшов не лише як сміливий воїн та полководець. Йому належить честь складання проекту додержання «доброго порядку» на Русі, тобто припинення міжкнязівських

чвар, організації центральної влади у федеративній Давньоруській державі.

«Добрий порядок» Романа зводився до головної умови: у разі смерті київського володаря нового великого князя повинні обирати шість князів: суздальський, чернігівський, галицько-волинський, смоленський, полоцький і рязанський. Князь мав стежити за порядком у державі, не допускати свавільних дій інших князів. На випадок ворожого нападу на когось із князів київський князь повинен був подати йому допомогу.

Крім того, Роман пропонував запровадити порядок, за якого влада переходила б у спадщину старшому синові. Таким чином, землі б не ділилися між усіма синами і військова сила Давньоруської держави не слабшала. Якби пропозиція князя була прийнята, це мало б загальмувати подальше дроблення Русі і сприйняти її об'єднання. Однак, всі значні руські князі відмовилися прийняти на з'їзд та обговорити цей проект [14, с. 195].

На початку XII ст. князь Роман був у зеніті слави. Його величали «великим князем», «царем» і «самодержавцем всієї Русі», він мав високий авторитет у Європі. За п'ять чи шість років (1199-1205) правління Роман Мстиславич перетворив Галич на стольний град новоутворене князівство. Був у союзних відносинах з краківським князем Лешком та угорським князем Андрієм. Іноземні правителі воліли підтримувати дружні стосунки з князем. У 1204 році папа римський запропонував Роману прийняти католицизм в обмін на королівську корону й польські міста і дістав відмову. І при всьому тому Роману Мстиславичу не вдалося створити міцну й консолідовану державу. Князювання Романа в Галичі було швидкоплинним, а галицьке боярство надто сильним, щоб можна було остаточно викоренити феодалну олігархію. Утворене ним велике князівство трималося на авторитеті та військовій силі свого творця. Цьому великому за площею і водночас крихкому державному організмі не судилося довге життя. Князівство було зруйноване відразу після смерті Романа Мстиславича, який був убитий 19 червня 1205 р. біля міста Завихоста під час походу до Польщі.

Роман залишив по собі двох маленьких синів: 4-річного Данила і 2-річного Василька. Регентом при старшому сині стала мати, княгиня Анна. Бояри не визнавали їх влади і вони мусили спочатку залишити Галич і перебраться до Володимира, а потім і до Польщі [19, с. 34].

Галицько-Волинське князівство розпалося на окремі уділи. Влада опинилася у руках багатих міських бояр. Вони проводили кровопролитну боротьбу між собою за владу, проти спроб посадити на князівський стіл старшого сина покійного князя Данила. Щоб припинити кровопролиття, частина бояр запросила на князівський престол у Галичі новгородського князя Мстислава Удатного. Князь одружив свою доньку з Данилом Романовичем і таким чином офіційно мав право законного спадкоємця як старший у роді.

У 1219 році Мстислав Удатний і князь Данило звільнили Галич від угорців. Але пізніше Мстислав передав Галич не Данилові, а молодшому синові угорського короля, одруженого на його другій доньці [14, с. 210].

Князь Данило з дружиною зумів відвоювати у поляків Берестейщину та деякі інші землі й відновити на них свою владу. Разом з Мстиславом Удатним він брав участь у битві з монголо-татарським військом на р. Калці у 1223 році [15, с. 215].

Після поразки Данило Романович не припинив спроб заволодіти Галичем, де сидів угорський королевич. У своїх діях він спирався на підтримку частини бояр і основної маси простих людей, які потерпали від боярської сваволі. Він кілька разів брав і залишав Галич, аж поки в 1238 році не утвердився в ньому остаточно. В тому ж році князь Данило завдав поразки німецьким хрестоносцям під містом Дорогичином, а також укріпився в Києві. В столичному місті він залишив свого тисяцького Дмитра, а сам від'їхав до Галича. Князь Данило Романович наприкінці 30-х років фактично відновив Галицько-Волинську державу часів його батька.

Повернувшись у рідні місця, Данило побачив руїни, пожарища, горе і сльози людей. Князь одразу зайнявся відбудовою держави. Він відновив спершу діяльність адміністративного апарату, здійснив реорганізацію війська.

Данилу Галицькому довелося вести кровопролитну боротьбу з боярською опозицією. Її лідер князь Ростислав, одружившись з дочкою угорського короля, отримав від нього сильне військо і під Перемишлем розбив авангардні частини князя Данила. Але коли дізнався про наступ всієї князівської раті, втік до Угорщини. Перемога Данила Галицького над боярською опозицією і зовнішніми ворогами за єдність Галицько-Волинської держави була повною і остаточною.

Історики високо оцінюють державну діяльність Данила. Він був людиною непересічних політичних і військових здібностей. Князь Данило Галицький вів активну боротьбу проти монголо-татар. Будував оборонні укріплення, міста одне з них назване на честь старшого сина Лева – Львовом. Столицею держави зробив неприступний Холм. Князь об'єднав Галичину й Волинь, доклав величезних зусиль до згуртування Південної Русі. Головними ідеями його життя були відновлення Галицько-Волинського великого князівства й вигнання монголо-татарських поневолювачів з Русі. Але останній задум князю не вдалося здійснити. Занадто сильними були окупанти, занадто слабкою Русь. Але все це не впливає на применшення життєвого подвигу Данила, князя галицького.

Данило завжди був відважний, мужній, але разом з тим великодушний і добрий. У всіх його вчинках ми не бачимо й сліду хитрощів, яких уживає людина, щоб не дати себе обдурити. Цей князь являє собою повну протилежність обережним і хитрим князям східної Русі, котрі при всій різноманітності своєї вдачі, засвоювали від батьків своїх і дідів політику хитрощів та насильства, і звикли не розбиратись

в засобах задля досягнення мети. Особа Данила Галицького залишається благородною, найбільш симпатичною постаттю в українській історії. Помер Данило Галицький 1264 року у Холмі [12, с. 326].

Однак князь Данило в умовах іноземного панування створив державу, яка продовжувала традиції національного державотворення.

Кілька років після смерті Данила Романовича на Волині та в Галичині не відбувалося особливо помітних змін. У Галичі правив один, а на Волині – другий князь. Ними були Лев Данилович і Володимир Василькович. Честолюбний Лев захопив Закарпатську Русь. Відзначався активністю у Польщі, навіть зазіхав на польську корону.

Князь Володимир зосередився на мирних справах таких, як будівництво шляхів, міст, замків. Помер він у 1289, а Лев – у 1301 році [18, с. 39].

За їх правління Галицько-Волинська держава просунула свої кордони до гирла Дністра і Південного Бугу, скориставшись послабленням Золотої Орди внаслідок внутрішніх міжусобиць.

У 1301 р. на Галичині та Волині князував син Лева – Юрій, який прийняв королівський титул. Йому вдалося підвищити міжнародний авторитет держави та зберегти її незалежність.

У 1315-1323 рр. у Галицько – Волинській державі правили сини Юрія – Андрій і Лев. Вони розділили між собою князівство, але правили злагоджено. За князування Гедеміна (1316-1341) Литовське князівство наблизилось до північних кордонів Галицько-Волинської держави. Відносини між Литвою та Галицько-Волинською державою переросли в союзницькі. Вони спрямовувалися проти зовнішньої агресії і одночасно створення дружньої Литви Української держави. Політичне зближення Західної України і Литви було закріплене династичним шлюбом наймолодшого сина великого князя литовського Гедеміна Любарта, Дмитра в християнстві, з донькою Андрія Юрійовича.

Союз галицько-волинських і литовських князів викликав протидію монголо-татарської адміністрації. Хан Узбек (1314-1342) спочатку підкорив собі незалежно настроєних ханів кочових племен між Доном і Дніпром, а на початку 20-х років – і в пониззі Правобережної України. Незабаром настала черга Галичини і Волині. В жорстокій боротьбі із Золотою Ордою Галицько-Волинське князівство зазнало нищівної поразки. Князі Андрій і Лев у 1323 році загинули в бою. З їх смертю припинилася династія князів Романовичів. Проте відновлення золотоординської влади над усією Україною не підірвало заповітної мрії частини української знаті про державну незалежність [18, с. 43].

Історичне значення Галицько-Волинської держави полягає у тому, що, взявши на себе роль безпосередньої наступниці Київської Русі, вона стала новим центром політичного і економічного життя, яка зберегла від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяла їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності. Модернізувала давньоруську державну організацію, розширила сферу дії західноєвропейської культури

та сприяла поступовому подоланню однобічного візантійського впливу. Протягом століття після монгольської навали і встановлення золотоординського іґа представляла східнослов'янську державність на міжнародній арені.

Галицько-Волинська держава продовжила славні дипломатичні традиції Київської Русі, підтримувала та посилювала єдність українців. Це мало виняткове

значення у процесі подальшого історичного розвитку як української народності, так і державності. Галицько-Волинські князі зуміли створити досить потужну державу, що, незважаючи на визнання верховної влади Орди, у другій половині XII – першій половині XIVст. продовжувала суттєво впливати на хід подій у Центрально-Східній Європі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрович В. Історія крізь призму історії культури: нові аспекти мистецтва Галицько-Волинського князівства XIII ст. / В. Александрович // Історія в школах України. – 2007. – № 5. – С. 47-50.
2. Борисенко В. Галицько-Волинська держава // Історичний календар. – 2001. – С. 141-147.
3. Василенко С. Геополітичні традиції Київської Русі і Галицько-Волинської держави [Текст] / С. Василенко // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 102-111.
4. Вілкул Т.Л. Галицько-Волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка [Текст] / Т.Л. Вілкул // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 26-37.
5. Войтович Л. Друга Галицька династія. Загадки і проблеми дослідження // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С. 35-48.
6. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) // УДЖ. – 2000. – № 1. – С. 21-32.
7. Галицько-Волинська держава XII-XIII ст.: Збірник наукових праць. Кн. 1 / Упоряд. О.С. Кучерук. – Львів: Світ, 2002. – 128 с.
8. Галицько-Волинський літопис. Дослідження / Під ред. М.Ф. Котляра: Коорд. вид. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 397 с.
9. Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кін. X – сер. XIV). [Текст] / Я. Дашкевич // Історія в школах України. – 2007. – № 1. – С. 39-46.
10. Ждан М.Б. До питання Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди // Український історик. – 1967. – № 3-4. – С. 95-102.
11. Котляр М.Ф. Бойові та похідні порядки Галицького та Волинського війська XII – XIII ст. // Київська старовина. – 2004. – № 4. – С. 3-14.
12. Котляр М.Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис / Під ред. В.А. Смолій. – К.: Вид. дім «Альтернатива», 2002. – 327 с.
13. Котляр М.Ф. Ідейна спрямованість Галицько-Волинського з'їзду / М. Котляр // Київська старовина: Науковий історико-філософський журнал. – 2003. – № 2. – С. 12-21.
14. Котляр М.Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. – К.: Україна, 1996. – 240 с.
15. Котляр М.Ф. Україна крізь віки: [У 15 т.] / НАН України, ін.-т археології, ін.-т історії України. – К.: Вид. дім. «Альтернатива», 1998. – 335 с.
16. Кудрявцев Л. Данило князь Галицький і Волинський [Текст] / Л. Кудрявцев // Урядовий кур'єр. – 2006. – 29 липня. – С. 11.
17. Мокрогуз О. Душу в гору мати (Уроки з історії культури Київської Русі та Галицько-Волинської держави // Історія в школах України. – 2006. – № 30. – С. 29-35.
18. Уривалкін О.М. Історія України (сер. XIII – XVIII ст.): історичний нарис. – К.: Кондор, 2005. – 284 с.
19. Утворення Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславича [Текст] / Н. Загребельна // Історія в школах. – 2008. – № 10. – С. 32-34.
20. Швалюк Л. Галицько-Волинська держава та її розвиток за Данила Романовича / Л. Швалюк [Текст] // Історія України. 2007. – № 42. – С. 12-19.

Рецензенти: Морозова О.С., к.і.н.;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Поліщук М., 2010

Дата надходження статті 05.03.2010 р.

РУІНА ГЕТЬМАНЩИНИ. НОВІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОЦІНКИ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті автор розглядає нові концептуальні оцінки Руїни Гетьманщини та порівнює їх з оцінками радянської історіографії, а також зупиняється на основних подіях громадянської війни в Україні XVII ст.

Ключові слова: гетьман, Гетьманщина, Руїна, Росія, Польща.

В статье автор рассматривает новые концептуальные оценки Руины Гетьманщины и сравнивает их с оценками советской историографии, а также останавливается на основных событиях гражданской войны в Украине XVII ст.

Ключевые слова: гетман, Гетьманщина, Руина, Россия, Польша.

In the article an author examines the new conceptual estimations of Ruin of Get'manschina and compares them to the estimations of soviet historiography, and also decides on the basic events of civil war in Ukraine of XVII st.

Key words: hetman, Get'manschina, Ruin, Russia, Poland.

У багатомісячній історії України ми навряд чи віднайдемо іншу подію, яка б з такою наполегливістю привертала до себе постійну увагу істориків-фахівців і дилетантів науки. Популярність теми серед дослідників засвідчують багато друкованих праць. Хоча й зараз залишається чимало нез'ясованих питань з даної тематики.

«Руїна» – назва одного з найтрагічніших періодів в історії української держави. Руїна – це народна назва подій XVII століття в історії України і Запорізького війська. Фактично ці події були громадянською війною, на тлі якої сильні держави того часу, – Росія, Польща, Османська імперія, а часом і Швеція – вели боротьбу за контроль над Україною.

Для того щоб глибше зрозуміти дане питання необхідно розглянути конкретніше події даного періоду та їх оцінку науковцями.

Смерть Богдана Хмельницького та інвазія Польщі і Росії створили реальну загрозу існуванню Гетьманщини. Ніщо не змогло попередити сходження держави в прірву громадянської війни. Відсутність державного керівника катастрофічно позначилася на долі українського народу [5, с. 179].

Зрозуміло, що за таких обставин недосвідченому Ю. Хмельницькому після смерті батька було не під силу самому управляти державою і тому відповідальність за її долю мав розділити з ним І. Виговський, котрий узяв на себе нелегку роль його «опікуна».

На жаль, у вітчизняній та зарубіжній історіографії і далі панує явна недооцінка факту утвердження спадкового гетьманату й упровадження інституту опікунства (регентства). Аналіз джерел свідчить, що ні старшина, ні козацтво чи інші прошарки населення не ставили під сумнів законність переходу булави з рук Богдана в руки Юрія, як, до речі, ніхто не оспорював і опікунських повноважень І. Виговського [11, с. 212].

Віднайдені Ю. Мициком джерела дозволяють висловити припущення, що невдовзі після смерті Б. Хмельницького в Суботіві відбулася таємна рада частини полковників які вирішили, щоб генеральний писар до повноліття Юрія виконував гетьманські повноваження [11, с. 214].

«Всі ганили Виговського, що він відступився від православного монарха, від царя-государя. Там його ще й убили б, коли б він не оточив себе добірним польським військом» [3, с. 926].

Проте в 1659 році Виговський зрікся булави і Ю. Хмельницького було обрано гетьманом. Новобраний гетьман не був міг мислити так як його батько, і тому його рішення і також підписання Слободищенської угоди 17 жовтня 1660 року не мали позитивних наслідків, оскільки вони не принесли Україні ні миру, не поліпшили становища, а ще більше ускладнили ситуацію.

Слободищенський трактат, не отримавши схвалення широких верств населення, територіально

поділив Україну на дві частини: Лівобережну (під егідою російської корони) і Правобережну (під егідою польської корони) [2, с. 43].

Після відмови Ю. Хмельницького від гетьманства 1663 року державна територія України поділилася на Правобережну та Лівобережну Гетьманщини. Більшість істориків сучасності вважають цю подію початком Руїни.

Руїна припадає на гетьманування П. Тетері (1663-1665), який, спираючись на підтримку Польщі, сподівався поширити свою владу на Лівобережжя [8, с. 131].

На Лівобережжі гетьманував І. Брюховецький, який не відмовлявся від плану об'єднання українських земель. У своїй діяльності він спирався на підтримку Москви. Він робив чималі поступки московському уряду [8, с. 133]. Загалом різко негативне ставлення до особи гетьмана Брюховецького, що має в історіографії досить давні традиції, оцінки цього дипломатичного заходу 1665 року у народницькій, в державницькій, радянській і недержавницькій історіографіях напрочуд солідарні, однозначно негативні [1, с. 40].

Згодом на правобережжі гетьманську булаву отримує Петро Дорошенко (1665-1676), в планах якого також було об'єднання України. Особливо наполегливо й послідовно боровся за реалізацію державної ідеї, є найбільш непересічна постать з -поміж усіх гетьманів України після смерті Б. Хмельницького [12, с. 4].

Відразу після правління Дорошенка до влади прийшов Д. Многогрішний (1669-1672), який намагався захищати інтереси України. Обстоював автономію України, намагався подолати промосковські настрої серед козацької старшини [8, с. 136].

У 1672 році на Лівобережжі булаву отримав І. Самойлович, який орієнтувався на Москву. Він був противником московсько-польської згоди на основі поділу України. Завдяки наполегливим зусиллям гетьмана вдається приборкати руйнівну стихію [4, с. 22].

В оцінці діяльності державних та політичних діячів чи подій є одна характерна особливість – вона не тільки формується на основі об'єктивної оцінки діянь, але також і за допомогою штучного творення міфів про ту чи іншу особу; такий міф здебільшого твориться переважно не сучасниками діяча – політичними противенцями, а й наступниками, прихильниками супротивних доктрин [10, с. 88]. Так і до оцінки Руїни існують різні погляди дослідників.

Стрімкий ривок вітчизняної історичної науки на якісно новий рівень рельєфно виокреслив тенденцію, яка не може не викликати певного занепокоєння. Йдеться про помітне відставання історіографії від практики дослідження реалій українського історичного процесу як на етапах більш віддалених, так і за часів, впритул наближених до сьогодення. Разом з тим, за твердженням сучасних науковців, «наукове прочитання історії України... полягає насамперед у переоцінці історіографічних здобутків, запереченні тих, які не витримали перевірки часом або ж були мертвнонародженими,

та водночас підтвердженні та реабілітації тих, які довели своє право на існування» [7, с. 110]. На сьогодні є вже загально визнаним датування становлення історії як науки.

В першу чергу автор хоче звернути увагу на публікації та дослідження істориків ХІХ – початку ХХ ст., що стосуються історії козацтва періоду Руїни.

Історичні дослідження М. Костомарова (1817-1885) «Богдан Хмельницький», «Мазепа» та деякі інші добре знані як у нашій країні, так і за її межами. Менш відомі праці, об'єднані під загальною назвою «Руїна», одну з яких – «Гетьманування Дем'яна Многогрішного» – вміщено у цій книзі. Слід мати на увазі, що це видання вийшло в умовах панування в Російській імперії великодержавної, шовіністичної ідеології, тому окремі авторські концепції зазнали її безпосереднього впливу. Тривалий час проживаючи і працюючи в Росії, М. Костомаров друкував свої твори переважно в Санкт-Петербурзі та Москві. Доволі своєрідно, із власних позицій розглядає в публіцистичних нарисах життя і діяльність гетьманів І. Виговського, І. Брюховецького, П. Тетері, а також стосунки старшинської адміністрації з царським урядом у кінці 50-60-х рр. ХVІІ ст. відомий письменник України І. Нечуй-Левицький (1838-1918). Ці його праці, що вийшли друком у Львові (перша – 1879-го, друга – наприкінці 90-х рр.), стали своєрідним протестом проти засилля суб'єктивізму в тогочасній офіційній історіографії з її великодержавницьким спрямуванням. На жаль, ці нариси й досі залишаються майже невідомими для читацького загалу.

У радянській історичній науці, судячи з більшості енциклопедичних видань, діяльність гетьмана П. Дорошенка, характеризувалася як така, що «суперечила життєвим інтересам українського народу». Цілком інакше, всупереч цим тенденціям, писав ще 1925 р. про цю непересічну постать в історії України відомий львівський історик, майбутній академік АН УРСР І. Крип'якевич (1886-1967) у невеличкій брошурі «Гетьман Петро Дорошенко» [9, с. 15].

Проте слід звернути увагу на дослідження та думки сучасної історіографії.

Багато хто з істориків, серед них такі, як О. Єфіменко, Н. Полонська-Василенко та інші, вважають, що «руїна» в Україні почалася зі смертю Б. Хмельницького.

Взагалі ж, в питанні про хронологічні рамки «руїни» не існує єдності думок. Традиційно її початком вважають обрання Я. Сомка гетьманом і розчленування України. М. Костомаров обмежував цей період 1663-1687 рр. І. Крип'якевич вважав, що «руїна» почалася в перше гетьманство Ю. Хмельницького. Польський історик В. Квятковський теж дотримувався цієї думки. М. Петровський вважав, що її початок припадає на час І. Виговського. Цієї ж думки дотримується і канадський історик О. Субтельний [5, с. 178].

Тетяна Яковлева («Гетьманщина в другій половині 50-х років ХVІІ століття. Причини і початок Руїни») погоджується з тим, що «руїна»

почалася саме під час правління І. Виговського, коли Москва висунула свого претендента на булаву – І. Безпалого, що вперше привело до двогетьманства. Отже, «руїна» почалася 1658 р. і закінчилася 1687 року [5, с. 179].

І. Крип'якевич вважає, що Руїна скінчилася за часів Многогрішного, а Гетьманщина ввійшла в новий період миру і добробуту [5, с.185].

Отже, дослідники, які приділяли увагу дослідженню періоду 60-80 рр. ХХ ст.: С. Соловійов, С. Ступов, В. Ейнгорн, А. Востоков, Г. Карпов, М. Петровський, В. Романовський, К. Стецюк, Я. Дзир, В. Смолий, В. Степанков, О. Гуржій, В. Газін.

Трохи більше ніж за десять років науковцями академічного напрямку (наукові інтереси представників т. зв. українського постмодернізму перебувають дещо в інших площинах, зокрема, останні досить скептично сприймають історичну ретроспекцію національної державотворчості та потенційні можливості вітчизняних дослідників пізнати і відтворити адекватно історичним реаліям український цивілізаційний процес опрацьовано й введено до наукового обігу значний пласт фактичного матеріалу, користування яким через ряд обставин було неможливим на попередніх етапах, порушено й досліджено ряд важливих проблем з історії українського державотворення. Головним результатом напрацювання істориків у цій царині стало утвердження як історіографічно визнаного факту існування на етнічно українських теренах за козацької доби національної історії державного організму в його певних політико-юридичних модифікаціях і – як наслідок цього – з'ясування ролі російського (поряд з польським, кримсько-турецьким, шведським тощо) фактора в українському державотворчому процесі на зламі середньовіччя й нового часу [6, с.82].

Своєрідним кодом для розв'язання багатьох питань існування Української козацької держави в другій половині XVII-XVIII ст., зокрема розвитку тогочасних українсько-російських відносин, стала розробка нової концепції Національно-визвольної війни (1992), а згодом (друга половина 90-х рр.) Української національної революції XVII ст. Хоча авторами цих концепцій і висловлювалося певне занепокоєння з приводу того, що вони не стали предметом очікуваного обговорення науковим загалом, чи, навпаки, були оцінені окремими колегами з позицій, не зовсім суголосних з толерантністю наукового дискурсу, час довів їх життєздатність шляхом упровадження та поглиблення основних положень у дослідженнях інших науковців.

У чому ж полягає суть згаданих концепцій? Насамперед зазначимо, що В. Смолю та В. Степанкову вдалося не лише подолати нав'язаний українській історичній науці у 50-80-х рр. ХХ ст. стереотип щодо оцінки сутності й основного змісту політичних подій в Україні у XVII ст., але й, спираючись на історіографічний доробок не однієї генерації науковців та критичне переосмислення корпусу документального матеріалу, аргументовано довести: національно-визвольну епопею, що точилася на українських землях з кінця 40-х до середини 80-х рр. XVII ст.

Натомість як граничний авторами пропонується 1676 р. – час завершення кількарічного процесу «руйнування державних інституцій у Правобережній Україні». Разом з тим, хоча в результаті Української революції XVII ст. українській нації і не вдалося створити незалежну державу «в етнічних межах України», частина такого національного державного утворення «у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії до початку 80-х рр. XVIII ст.», а сформульована у ході революційних подій національна державна ідея «стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність», «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої й придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави» [6, с. 83].

Все, що відбувається після смерті Б. Хмельницького у політичному житті України, має вигляд якоїсь абсурдної гри випадковостей. Поки народ і політики пробували вияснити зміст якого-небудь нового явища, як воно тут-таки зникало під тиском нових обставин, які теж довго не затримувались. Гетьмани, що швидко приходили на заміну один одному, партії, що виникали так швидко, як і зникали, різні впливи, походи, битви і мирне залагодження справ, угоди і компроміси, – від них аж в очах мерехтіло у сучасників тих подій. Врешті-решт все валилось у безвість, забираючи з собою політичну цілісність і самотність України.

В правлячих колах козацької старшини створилася деморалізуюча атмосфера, де інтрига, наклеп, підлабунство перед Москвою стали могутньою зброєю у боротьбі за владу. Це було тільки на руку Москві. Українська козацька старшина першою завдала удару автономії України, віддавши свого виборного гетьмана Д. Многогрішного на суд Москви. Другий удар ця старшина завдала, коли попросила дозволу у Москви провести вибори гетьмана не на зборах усіх козаків – «Чорній раді», а тільки «значних», та ще й не на території Гетьманщини, а поза нею, між Конотопом і Путивлем. Всього за чверть віку після Б. Хмельницького «Руїна» Правобережжя України досягла апогею. Подільське, Брацлавське і Київське воєводства – перли польської корони, були перетворені в пустку [5, с. 188].

Нижньою рубіжною віхою Визвольної війни українського народу став 1676 р., коли капітуляцією уряду П. Дорошенка завершилася його багаторічна боротьба за єдину соборну Українську державу, яка б об'єднувала у своїх кордонах всі етнічні українські землі. Отже, незважаючи на складність та неоднозначність, політичні події 1648-1676 рр. становлять собою ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, незалежність й територіальну цілісність. Саме ця боротьба була тією віссю, навколо якої гуртувалися й оберталися інші події, саме вона визначала основний сенс (глибокий зміст історичного розвитку українського суспільства цього часу. На жаль, її наслідки виявилися далеко не втішними. Українському народові не вдалося досягти створення в етнічних межах свого проживання незалежної

соборної держави. Її інституція збереглася лише на теренах Лівобережної України, яка на правах автономії входила до складу Росії. Вкрай негативну роль як у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в свідомості еліти й основних прошарків і соціальних груп суспільства, так і в її реалізації відіграли різке загострення соціально-політичної боротьби та посилення втручання сусідніх держав у внутрішні справи козацтва України. По-перше, вони зумовили глибокий розкол серед державної верхівки, яка замість того, щоб мобілізувати сили нації для досягнення незалежності, втягнулася в згубний для молодого держави вир міжусобної боротьби; по-друге, чітко окреслилася тенденція повороту більшості еліти від ідеї створення незалежної соборної національної держави до ідеї автономізму, яка ще в 1648 р. виявила свою неспроможність розв'язати українське питання; по-третє, соціально-економічна політика старшини, спрямована на поновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, вела не лише до спалаху соціальної боротьби, а й до послаблення ролі державної ідеї в розвитку ментальності козацтва, селянства й міщанства, відходу чимраз більшої їх частини від боротьби за її реалізацію.

І. Мазепа в своїй «Думі» писав, підкреслюючи, що не так через зовнішні причини, як через громадянську війну Україна після Б. Хмельницького так і не змогла закріпити його успіху в побудові незалежної держави [5, с. 189].

В цілому маємо всі підстави констатувати: національно-визвольна війна, що розгорнулася в Україні у 40-70-х рр. XVII ст., за своєю силою, розмахом, розмірами та результативністю не мала рівних у Європі. В дані рамки входить важливий

період нашої історії – прозваної Руїна.

По суті, на теренах козацької України стався справжній революційний вибух, традиції якого зберігали своє значення протягом багатьох наступних десятиліть, справляючи помітний вплив на всі сторони життя українського народу – економіку, політику, етнокультурний розвиток, історичне значення війни ми вбачаємо в утворенні національної держави у вигляді козацької України, винятково важливій ролі в розвитку національної самосвідомості народу, формуванні державної ідеї, набутті досвіду боротьби за національну незалежність.

Отже, 60-80-ті рр. XVII ст. – надзвичайно складний період в історії України: доба Руїни. Позбавлена територіальної цілісності, знесилена й спустошена тривалою громадянською війною та воєнними операціями інших держав. Україна всупереч прагненням лівобережних і правобережних гетьманів лишалася роз'єднаною й дедалі більше підпадала під владу сусідніх країн. При цьому і Річ Посполита, і Московія, і Туреччина разом із залежним від неї Кримським ханством прагнули будь-що перешкодити Україні здобути самостійність. Отож, сподівання українських гетьманів на щире підтримку когось із сильних сусідів виявилися марними. Відносна стабілізація ситуації на Лівобережній Україні за гетьмана Самойловича аж ніяк не позначала зміцнення незалежності, бо наступ на суверенні права України з боку царату посилювався. Наміри ж правобережного гетьмана Петра Дорошенка вибороти Україні незалежність у спілці з Туреччиною та Кримським ханством стали для українців справжньою трагедією. Квітує край перетворився на пустку. Десятиліття відчайдушної боротьби за об'єднання України під однією гетьманською булавою виявилися безрезультатними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горобець В.М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 39-50.
2. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині 17-18 ст: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
3. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с.
4. Історія України в особах: Козаччина (Авт. колектив: В. Горобець (упоряд. і авт. передм.), О. Гуржій, В. Матях та ін.). – К.: Україна, 2000. – 302 с.
5. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Алерта, 2006. – 412 с.
6. Матях В.М. Російсько-українські відносини другої половини 17-18 ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії) // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 81-89.
7. Матях В.М. Російсько-українські відносини другої половини 17-18 ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії) // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 110-118.
8. Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України: Навчальний посібник / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – 2-ге вид., доповнене і перероблене. – К.: Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 592 с.
9. Руїна: друга половина 17 ст. / Упоряд. і передм. О.І. Гужія; Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Україна, 1996. – 431 с.
10. Шевчук В. Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 17 ст. (1648-1676 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
12. Смолій В.А. До 350-річчя Національно-визвольної війни українського народу // Історія України. – 1998. – № 33. – С. 1-4.

Рецензенти: Тригуб П.М., д.і.н., професор;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Мишаста Д., 2010

Дата надходження статті 08.01.2010 р.

ОЛЬВІЯ – АНТИЧНЕ МІСТО-ДЕРЖАВА

У статті автор повідомляє про утворення Ольвії, періоди її розвитку та занепаду після довгого існування. Досліджено, що Ольвія була грецьким містом-державою з початку свого існування і до повного зникнення.

Ключові слова: поліс, агора, теменос.

В статье автор сообщает об образовании Ольвии, периоды ее развития и упадок после долгого существования. Исследовано, что Ольвия была греческим городом-государством с начала своего существования и до полного исчезновения.

Ключевые слова: полис, агора, теменос.

In the article the author reports on the formation of Olbia, and periods of decline after a long existence. Investigated that Olbia was the Greek city-state from the beginning of its existence and extinction.

Key words: policy, Agora, temenos.

Ольвія – в перекладі з давньогрецької мови означає – «щаслива».

Ольвія – одна з найзначніших античних держав Північного Причорномор'я. Серед численних колоній Мілета Ольвія виділяється надзвичайним багатством пам'яток матеріальної культури, нумізматики і особливо епіграфіки, що дозволяють з бажаною повнотою відтворити хід її історичного розвитку, політичний устрій, соціальну структуру і культурну зовнішність [6, с. 104].

Місто розташоване на правому березі Бузького лиману, біля с. Парутине Очаківського району Миколаївської області, колись служило портом для стародавніх греків. Місто було засноване вихідцями з Мілету в 647-646 рр. до н. е.

Попри всі руйнування як в давнину, так і в наш час, місту вдалось зберегти значні археологічні та епіграфічні пам'ятки.

Ольвія Понтійська була одним з чотирьох найбільших античних держав Північного Причорномор'я і відіграла величезну роль в історії регіону [12, с. 48].

В історії Ольвії виділяється три основні періоди:

1 – елліністичний (від заснування міста у другій чверті 6 ст. до н. е. – до середини 1 ст. до н. е.);

2 – греко-римський (від моменту відновлення Ольвії в кінці 1 ст. до н. е. – до II готської навали в 269-270 рр.);

3 – пізньо-античний (від часу відновлення життя на місці Ольвії в останній чверті III ст. – до її повного припинення в третій чверті IV ст.).

Під час першого, найбільш тривалого періоду, держава досягла максимального за всю історію свого існування розвитку економіки і культури,

розквіт яких проходив на базі збереження та розвитку традицій грецької метрополії.

Другий період характеризується зменшенням економічного потенціалу держави, скороченням території міста, проникненням римських впливів аж до введення римського гарнізону та підпорядкування адміністрації римської провінції Нижня Мезія, посиленням контактів з варварськими племенами і відповідно зростанням впливу неантичних елементів.

Третій період є часом остаточного занепаду Ольвії. Кожен з цих періодів ділиться в свою чергу на ряд етапів, виділених за переломним моментам і подій в історії держави [9, с. 87].

У першій половині VI ст. до н. е. Ольвія являла собою невелике поселення, що розташовувалося в основному в південній і центральній частинах Верхнього міста.

Перші оселі ольвіополітів були досить простими за своїм устроєм. Це землянки і напівземлянки, викопані в материку, іноді з невисокими глинобитними, викладеними з цегли або каменю наземними стінами. Підлога була обмазана глиною і щільно втоптана, дахи покривалися очеретом або соломою. Всередині приміщень вирізувалися в материковому ґрунті столики, лежанки, вогнища, поглиблення для установки судин, невеликі ніші у стінках. Звичайно кілька землянок ставилися до одного володіння, частина їх була житловою, частина – господарською. В цей же час виникає і найбільш стародавня в Ольвії культова ділянка – Теменос, де поклонялися Аполону Лікарю. Згодом, у другій половині і особливо в останній третині VI ст. до н. е., землянкова

забудова поширюється майже на всю територію Верхнього міста, в центрі якого з'являється ще один Теменос – з культом Аполона Дельфінія, і виникає агора – площа, яка мала торгово-адміністративні та суспільні функції. На Теменос Аполона Лікаря зводиться невеликий храм, багато прикрашений вирізаними з вапняку і теракотовими поліхромними архітектурними деталями, а на Теменос Аполона Дельфінія з'являється священний гай. На обох ділянках будуються вівтарі. Поява цих двох Теменос, а головне – Агора, і початок випуску власної, суто місцевої бронзової монети у формі дельфінів, дозволяє говорити про виникнення держави наприкінці третьої чверті VI ст. до н. е. [2, с. 92].

Про Ольвію як про апоїкій Мілета одноставно свідчать античні автори, починаючи з Геродота.

Доля Ольвії була тісно переплетена з долями всього грецького світу, її розвиток йшов в ногу з часом, проходивши ті ж стадії, і породжує ті ж феномени, що були властиві полісам Середземномор'я і Причорномор'я. Проте все це не позбавляло Ольвійський поліс властивої йому неповторної своєрідності, викликані до життя цілком певною екологічною, етнополітичною і конкретно-історичною обстановкою. Саме у цьому гармонійному нерозривному переплетенні загального і особливого полягає, на наш погляд, не швидкоплинне значення Ольвії для загальноеллініської історії.

Особливе ж в історичному розвитку Ольвії обумовлювалося багато в чому тим істотним чинником, що поліс протягом більш ніж п'яти століть, тобто впродовж більшої частини своєї історії взагалі, не підкорявся могутнім державам східного типу, потім не входив в імперію Олександра Великого, а після її розпаду не був інтегрований до складу жодної виниклої на її руїнах монархії еллінізму. Це не означає, що Ольвія впродовж всього цього часу залишалася автономною державою. Навпаки, як і в сусідньому Західно-понтійському регіоні виникає абсолютна особлива форма залежності – «варварський протекторат». Цей своєрідний вид підпорядкування грав таку істотну роль в історії Ольвії, що вимагає перш за все вироблення чіткої дефініції [5, с. 106].

З самого початку на території майбутнього міста були намічені перші магістралі – біля дому колоністів розташовувалися у Верхньому місті вздовж дороги, яка в майбутньому стала Головною вулицею і вела з півночі на південь через все плато Верхнього міста. Намічалися і деякі поперечні вулиці. Навколо Ольвії в другій половині VI ст. до н. е. формується її хора. Виникає безліч невеликих сільських поселень, населення яких займалося землеробством, тваринництвом, полюванням і рибальством, незначною мірою ремеслом. Культура та побут цих людей практично не відрізнялися від культури і побуту ольвіополітів, це були ті ж переселенці з грецьких міст, що і жителі Ольвії.

З початку V ст. до н. е. в міському будівництві відбуваються істотні зміни – в цей час по всій площі міста починають зводитися житлові будинки звичайного для грецького суспільства типу. Це

наземні будинки з внутрішніми дворами, з критими черепицею дахами. Формується основа планування міста, житлові квартали обмежуються вулицями та провулками. Можливо, у першій половині V ст. до н. е. будується і перша оборонна стіна міста, яку міг бачити Геродот під час своєї подорожі на береги далекого Понта. Такі зміни відбулися в значній мірі завдяки тому, що до V ст. до н. е. Ольвія зміцнила свою економіку, її сільське господарство і ремесло були настільки розвиненими, що навіть істотне скорочення сільськогосподарської території – хори – у першій третині V ст. до н. е. не змогло відбитися на зростанні і процвітанні міста [8, с. 129].

У другій половині VI – першій половині IV ст. до н. е. Ольвія випускає свою литу бронзову монету спочатку у вигляді монет-стрільців, потім дельфінів і великих круглих асів із зображеннями Афіни, Медузи Горгони, Деметри. На рубежі V-IV ст. до н. е. монетна справа повністю переходить у відання держави і впорядкуванню грошового обігу тепер приділяється значна увага. Так, декрет початку другої половини IV ст. до н. е. за пропозицією Каноба, сина Фрасідаманта наказував робити всі торговельні розрахунки в Ольвійській мідній та срібній монеті на камені в еклесіастерії. За порушення постанови продавця і покупця чекала конфіскація товару і грошей. Цим же декретом встановлювався курс міської монети – 10,5 ольвійських статери за один золотий статер.

Ольвія все більше втягується в орбіту загальногрецьких взаємин. Вона веде широку торгівлю як з античними центрами, так і з навколишнім варварським світом. Через Ольвію грецькі вироби потрапляють до скіфів і племен лісостепу. Особливо активно розвиваються відносини з Афінами. Існує припущення, що Ольвія в результаті відомої експедиції афінського правителя Перікла в Понт була на короткий час включена до складу Афінського морського союзу і платила йому данину. Можливо, в цей час дещо ускладнюються до цього мирні відносини з місцевим населенням степів Причорномор'я – кочовими скіфами, яким грецькі звичаї були чужі. Згідно з легендою, яку розповідав Геродот, скіфський цар Скіл побудував палац в Ольвії, часто приїздив до міста і жив там за грецькими звичаями. Загін, що супроводжував його скіфів, він залишав за міськими стінами. Одного разу побачивши зі стін міста, що Скіл бере участь у вакхічній процесії, скіфи обурилися та й розповіли своєму племені про те, що відбувається. Закінчилося це тим, що брат Скіла Октамасада звелів відрубати йому голову за зраду родовим звичаям.

У першій половині IV ст. до н. е. почався новий підйом в розвитку економіки міста. Активно будуються нові будівлі і перебудовуються старі, удосконалюється благоустрій міста, розвивається торгівля. Зростає кількість поселень на хорі, звідки Ольвія отримує значну кількість зерна і продукції тваринництва. З'являються нові типи поселень, зокрема, так звані вілли – окремо стоять садиби, яким належали великі площі зайнятої посівами землі. Ольвійська держава була класичним грецьким

полісом. Культурно-політичним і торгово-ремісничим центром було місто, сільськогосподарські поселення входили в сферу його впливу. Це була демократична рабовласницька республіка, де основні права належали тільки вільним громадянам. Прав громадянства не мали жінки, іноземці, напіввільні групи населення і раби. Іноді іноземці за особливі заслуги перед полісом вводилися до складу громадян громади, що засвідчувалося спеціальними декретами. Законодавчими органами були Народні збори і Рада, від їх імені видавалися державні декрети і постанови. Виконавча влада здійснювалася різними магістратурами, колегіями або окремими посадовими особами, які обираються, як правило, на один рік простим голосуванням. Вищою магістратурою була колегія архонтів, яка керувала усіма іншими колегіями і стежила за випуском монет, станом фінансів. Ця колегія могла скликати Народні збори. Фінансовими справами займалися ще дві колегії – Семи і Дев'яти, військовими – колегія стратегів, за порядком в торгівлі, точністю мір і ваг, благоустроєм міста стежили колегії агораномів і астіномов. При загрозі неврожаю і голоду формувалася надзвичайна колегія Сігон, яка займалася, зокрема, закупівлею та продажем хліба за прийнятними цінами. Одноособними були посади гімнасіарха, секретаря, глашатая, жерця та ін. Важливу роль у житті ольвіополітів грав суд, кожен відділ якого відав певними справами [14, с. 132].

Якщо на початку існування Ольвії її населення було досить однорідне за своїм економічним становищем і етнічної приналежності, то з часом суспільство все більше розшаровується, росте число рабів і залежних осіб, соціальні суперечності загострюються. Особливо яскраво ці суперечності виявилися у важкий час, коли в 331 р. до н. е. під стіни Ольвії підійшов полководець Олександра Македонського Зопіріон. Положення міста, військова організація якої ґрунтувалася на системі народного ополчення, було надзвичайно важким. Більшість сільських поселень було знищено, і населенню міста, крім військового захоплення, став загрозувати голод. Влада поліса була змушена піти на крайній захід – вони звільнили рабів, надали права іноземцям, які проживали в Ольвії, анулювали борги ольвіополітів. Це сприяло збільшенню лав захисників міста і підвищило їх зацікавленість в перемозі. Про ці події зі слів своїх попередників розповів античний письменник IV-V ст. н. е. Макробій. Він

вважав, що Зопіріон не взяв Ольвію, та й у місті відсутній шар, який можна було б пов'язати з його руйнуванням в цей час. Про облогу можуть свідчити лише сліди пожежі, які простежуються на оборонній стіні [17, с. 185].

В кінці IV – першій половині III ст. до н. е. Ольвія досягає найбільшого за всю свою історію розквіту. Вона оточена могутніми кам'яними стінами з великими західними і північними воротами та в'їзною брамою. У центрі Верхнього міста проводяться великі містобудівні роботи – старі будівлі ґрунтовно перебудовуються, споруджується багато нових будинків, переробляються і заново будуються громадські та культові споруди, забудовуються схили. Площа міста сягає 50-55 га, чисельність населення становить не менше 20-25 тисяч осіб. У центрі Верхнього плато перебувало два згаданих вище Теменос з храмами та вільно розташованими вівтарями. Вони були оточені кам'яними огорожами. Східний Теменос знаходився на краю плато, і з нього відкривався чудовий вид на Нижнє місто і лиман з гаванню. Відразу за Теменос на схилі знаходилась водойма для подачі води, облицьована каменем. На південь від Теменос перебувала агора – площа, вимощена, як і більшість вулиць, битими черепками. На сході від неї стояли торгові ряди, на півночі – велика стела, на заході – ще один торговий ряд, на півдні – гімнасія. Інша частина Верхнього міста була забудована житловими будинками людей різного статку – в розташованих в центрі жили, очевидно, багатіші громадяни, біля північної оборонної стіни – бідніші верстви населення [4, с. 192].

Поступово життя тут згасає, остаточно припиняється в третій чверті IV ст. Причини цього, швидше за все, пов'язані з економічним становищем Ольвії. Втративши обширну сільську територію, Ольвія робить спроби перебудови економіки на основі переважного розвитку ремесла. Однак успіху вони не принесли. Можливо, ремісникам (перш за все ковалям і гончарам) було вигідніше селитися серед безпосередніх споживачів товару, тобто на черняхівських поселеннях, де фіксується наявність якоїсь кількості грецького населення [13, с. 206].

Так завершилася майже тисячолітня історія античної Ольвії.

Археологічні розкопки проводилися з поч. XIX ст. З 1901 р. по 1915 р. їх очолював Б. Фармаковський. З 1971 р. Ольвійська експедиція ІА АН УРСР проводила систематичні дослідження [18, с. 73].

ЛІТЕРАТУРА

1. Анохин В.А. Монеты – стрелки // Ольвия и ее округа. – Киев: Наук. Думка, 1986. С. 68-89.
2. Ветштейн Р.И. Раскопки на римской цитадели в Ольвии // КСИА АН УССР. – 1957. – В. 7. – С. 78-80.
3. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – М.: Наука, 1989. – 288 с., с ил.
4. Карасев А.Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса // Ольвия Теменос и агора. – Москва-Ленинград, 1964. – С. 27-130.
5. Карасев А.Н. Фармаковский и Ольвия // ХКААМ. – Москва, 1976. – С. 13-21.
6. Козуб Ю.И. Историческая топография некрополя Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. – Киев, 1984. – С. 154-173.
7. Крижицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – Киев, 1993. – С. 317.
8. Крижицкий С.Д. До історії колонізації Нижнього Побужжя // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 40-50.
9. Крижицкий С.Д., Крапівіна В.В., Лейпунська Н.О. Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. – 1994. – № 8. – С. 18-44.

10. Крыжицкий С.Д., Лейпунська Н.А. Ольвия: Раскопки, история, культура. – Николаев: «Возможности Киммерии», 1997. – С. 193.
11. Крыжицкий С.Д., Назарчук В.И. Новый памятник строительства позднеархаической Ольвии // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского Археологического общества. – Одесса, 1994. – С. 99-106.
12. Лейпунская Н.А., Крапивина В.В. Ольвия. – Николаев: «Возможности Киммерии», 1997. – С. 24.
13. Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии. – Ленинград, 1988. – С. 268.
14. Папанова В.А. Некрополь Ольвии. – Бердянск, 1993. – С. 194.
15. Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. – Киев, 1987. – С. 306.
16. Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – Киев, 1992. – С. 274.
17. Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. – Ленинград, 1988. – С. 297.
18. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909-1910 гг. – СПб., 1913. – С. 1-84.

Рецензенти: Гайдай О.М., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Гайчова В., 2010

Дата надходження статті 05.03.2010 р.

ПОЛІТИЧНА ГРА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ПЕРЕЯСЛАВ

Автор статті розглядає складну політичну боротьбу гетьмансько-козацької держави Б. Хмельницького з Річчю Посполитою у 1648-1654 роках та підписання українсько-московської Переяславської угоди, на підставі якої Україна прийняла протекторат московського царя, залишаючись окремим державним організмом зі своєю власною адміністрацією, військом, фінансами.

Ключові слова: гетьман, козак, Переяславська угода, Україна, Московія.

Автор статьи рассматривает сложную политическую борьбу гетманско-казацкого государства Б. Хмельницкого с Речью Посполитой в 1648-1654 годах и подписание украинско-московского Переяславского соглашения, на основании которого Украина приняла протекторат московского царя, оставаясь отдельным государственным организмом со своей собственной администрацией, войском, финансами.

Ключевые слова: гетман, казак, Переяславское соглашение, Украина, Московия.

The author examines the complex political struggle, the Cossack hetman state B. Khmelnitsky with Rzeczpospolita in 1648-1654 respectively, and the signing of the Pereyaslav agreement under which Ukraine has adopted a protectorate of the Tsar, while remaining a separate public body with its own administration, army, finances.

Key words: Hetman, Cossack, Pereyaslav agreement, Ukraine, Moscowia.

У початків гетьманської держави стояв Богдан Хмельницький (1595-1657). Переслідуваний офіційними представниками польської влади, Б. Хмельницький пішов на Запорізьку Січ, де отримав гетьманську булаву і 1648 р. сформував перший повстанський загін, а протягом першого року війни зумів створити народно-визвольну армію [1, с. 98].

Під час війни Б. Хмельницький вів активну політичну діяльність, яка дала підстави розцінювати його спрямування як державотворчі. На визволеній території з його дозволу виникав новий державний апарат, прототипом якого були демократичні установи, що існували в Запорізькій Січі. До того ж він провадив значну роботу з установами дипломатичних відносин з іноземними державами [9, с. 24].

Але постає Б. Хмельницького вважається суперечливою. Річ у тім, що ідея державності не була основною, коли він почав війну з Польщею. З цього приводу М. Грушевський писав, що ні Хмельницький, ні козаччина, піднімаючи повстання, ще не думали про якийсь новий устрій українського життя; основною їхньою метою було скасування закону 1638 р., який значно скоротив козацькі привілеї, а народ використовувався як засіб для досягнення цієї мети. Певну роль відіграла й

особиста образа, завдана Б. Хмельницькому підручними Конєцпольського. І тільки під впливом перших перемог над Польщею у Б. Хмельницького змінилися політичні погляди. Він почав думати про встановлення державної незалежності, але ці погляди були нечіткими, без визначення кінцевої мети. М. Грушевський констатував із цього приводу, що свідомість Б. Хмельницького була занадто козацькою, в ній превалювали козацькі інтереси [9, с. 26].

Для втілення ідеї державотворення він почав шукати союзників проти Польщі. Вів переговори з Туреччиною, Молдавією, Семиграддям і єдино-вірною Росією.

Розуміючи, що великим недоліком козаків у боротьбі з поляками була відсутність кінноти, Хмельницький сміливо розв'язує цю проблему, й звертається з пропозицією про союз проти поляків до давнього ворога козаків – кримських татар. Хмельницькому пощастило, коли його посольство прибуло до Криму, взаємини хана з поляками стали дуже напруженими, й на допомогу козакам на чолі 4-тисячного загону було поставлено відомого воєначальника Тугай-бея. Навесні 1648 року попереджені про дії Хмельницького поляки послали

на південь військо, щоб придушити повстання ще в зародку [1, с. 100].

Також важливо сказати, що ґрунт для великого повстання 1648 року був підготовлений нечуваним поміщицьким, господарським та релігійним утиском українського народу та козацької верстви. Козацько-польська війна, що почалася з народного повстання, дуже швидко поширилася на всю Наддніпрянщину. Урядовці, польські шляхтичі та ченці-єзуїти, які не встигли втекти з територій, охоплених повстанням, нещадно винищувалися. Великими були жертви і серед євреїв, яких вважали прислужниками польської шляхти та ворогами православної віри [9, с. 30].

З цього часу починається політична гра. У середині квітня 1648 року на Жовтих Водах, по дорозі на Січ, впевнений у своїй перевазі 6-тисячний передовий загін поляків зустрівся з об'єднаними козацько-татарськими 9-тисячними силами. 6 травня 1648 року після тривалого бою, під час якого на бік повсталих перекинулися кілька тисяч посланих на допомогу полякам реєстрових козаків, поляків було розбито. Вражені звісткою про поразку командувачі 20-тисячних головних сил Каліновський та Потоцький залишили вигідні позиції під Корсунем почали відступати. Вже 26 травня 1648 року неподалік від Корсуня поляки наскочили на козацьку засідку і знову зазнали поразки. Полякам не щасть, за шість днів до битви під Корсунем помирає ще й король Владислав IV [10, с. 12].

Недовго потішившись перемогою під Корсунем, Богдан починає битву під Білою Церквою. Влітку Богдан Хмельницький розташував військо. Ядро його армії склали 16 випробуваних у боях козацьких полків, очолюваних такими шанованими полководцями, як Філон Джалалій, Максим Несторенко та Іван Гиря. Із добровольців, які прибували до Богдана Хмельницького з усіх закутків України, створювалися нові військові частини. На період кінця літа українські сили налічували від 80 до 100 тисяч чоловік. Регулярне козацьке військо становило 40 тисяч чоловік. Поляки ж, щоб не гаяти часу, вступили в переговори з Богданом Хмельницьким. 23 вересня 1648 року воюючі армії зустрілися під Пилявцями. Козаки та їхні союзники татари за кілька годин знищили це таке нещодавно велике військо майже дощенту. Битва під Пилявцями відкрила Хмельницькому шлях на захід. Коли він заглиблювався на землі Волині та Галичини селяни вітали його та приєднувалися до його війська. На початку жовтня козацько-селянська армія взяла в облогу Львів і вже от-от здобула б його, та саме завдяки величезному відкупу та небажанню Хмельницького руйнувати гарне архітектурне, стародавнє місто, Львів було врятовано. Через місяць, коли велася підготовка до облоги польської фортеці Замостя, надійшла новина, що польським королем обрано Яна Казимира – людину, яку бажав бачити на троні Хмельницький. Новий король запропонував гетьманові перемир'я. Але не зрозуміло, чому Хмельницький, який на той момент міг знищити Річ Посполиту, вирішив пристати на цю пропозицію – повернутися на Наддніпрянську Україну. Можливо він все ще сподівався змінити політичну систему

Речі Посполитої так, щоб вона могла задовольнити козацтво. До всього того голод та чума, які охопили Україну, вже позначилися на його військах, так як і на населенні України в цілому. До того ж союзникам гетьмана – кримським татарам – не терпілося повернутися додому. Ці обставини, можливо, й зумовили небажання гетьмана продовжувати військову кампанію взимку [10, с. 22].

Проте навіть після перемог Богдана Хмельницького стосунки поляків та українців залишилися нез'ясованими. Хоч гетьман усе ще не вирішив розірвати зв'язки з Річчю Посполитою, він знав, що його послідовники рішуче настроєні проти повернення до того стану, який існував у 1648 році.

Зі свого боку поляки, готові надати незначні поступки козакам, все ж наполягали на поверненні українців під панування шляхти. Ця спричиняло нові заворухи: з року в рік обидві сторони воювали між собою, але не в змозі завдати одна одній рішучої поразки, вони закінчували виснажливі кампанії підписанням незадовільних для себе угод, після чого верталися додому, щоб вести військову і дипломатичну підготовку до наступної війни [10, с. 26].

У лютому 1649 року, коли Хмельницький був у Переяславі, приїхали до нього послы від короля Яна-Казимира. Хмельницький розмовляв з послами не як ватажок повстанців, а як володар України.

У квітні 1649 року, коли стали зрозумілими плани Богдана Хмельницького відродити українську державу, незалежну від Польщі, польські війська, очолені новим королем Яном II Казимиром, перейшли у контрнаступ, але були розбиті 15 серпня під Зборовом. Отож, Ян Казимир змушений був підписати Зборівський мирний договір 18 серпня 1649 року, за яким козаки здобували численні права. За договором реєстр козаків устанавлювався в 40 тисяч козаків, польському війську та євреям заборонялося перебувати на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, де урядові посади дозволялося займати лише козацькій старшині та православної шляхти, а православному митрополитові обіцялося місце в польському сенаті [8, с. 156].

Хоча усім учасникам повстання дарувалася амністія, більшість селян повинні були повернутися знову у неволю, у кріпацтво. Проте польській шляхті, у свою чергу, навпаки, дозволялося повертатися до своїх володінь. Адже лише тиск татар змусив Богдана Хмельницького піти на цю невигідну угоду, котра викликала значне задоволення по всій Україні. Але оскільки поляки вважали, що поступилися надто великим, а козаки були переконані, що отримали замало, ця угода так і не була повністю виконана.

Проте Хмельницький розумів, що боротися з Польщею своїми лише силами Україна не могла, бо Польща не тільки мала великі власні військові сили, але й була багатою державою, що могла користатися найманним військом. Татари ж виявили себе як ненадійні союзники. Отже, треба було шукати інших союзників.

У перших же місяцях повстання 1648 року Хмельницький мусив звернути увагу на Московщину. З 1647 року між Москвою і Польщею існував

оборонний союз, спрямований проти Криму, але оскільки татари стали союзниками Хмельницького, московсько-польський союз міг обернутися проти України. Богдан Хмельницький, щоб не допустити спільного виступу Польщі та Московщини проти України, у 1648 році радив цареві Олексієві, зайняти Смоленськ і заявити претензію на польський престол [8, с. 155].

Становище України було тяжке. Війна, татарські напади, тотальна мобілізація, нарешті посухи, неврожай, пошесті, знищення промислових закладів, головне рудень, ізоляція від ринків Західної Європи – все це руйнувало господарство. Загроза нової війни з Польщею, повстання в полках України, брак надійних союзників звертали знову думки до православної Москви, тим більше, що тисячі втікачів знаходили притулок на підлеглий Слобідській Україні і далі в Московщині.

З 1648 року Богдан Хмельницький час від часу звертався до Москви з проханням допомогти в боротьбі з Польщею. Усі звернення до Москви в справі допомоги були марні. Московський уряд відмовляв або відповідав загальними заявами, не бажаючи розривати миру з Польщею [8, с. 159].

Але у Москві все ж добре врахували і другий бік питання. Союз з Україною був потрібний для Москви з різних поглядів: він відкривав шлях до Чорного моря і на захід, забезпечував їй панування на сході, а головне – трагічне становище України загрожувало Москві або захопленням її Польщею, або союзом її з Туреччиною. Союз з Україною був дуже бажаний для Москви тим, що забезпечував її мілітарні інтереси. Україна мала 300 000 випробуваного, досвідченого, найкращого на Сході Європи війська. Всі ці умови робили союз з Україною потрібним для Москви. І вже 1 жовтня 1653 року Земський Собор у Москві ухвалив прийняти Україну, 8 січня відбулась Рада Старшин та поспіхом скликана Загальна Рада мешканців Переяслава. Рада винесла ухвалу про договір із Московією. Після зачитання царської грамоти старшина й послі пішли до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги цареві Олексію. У церкві Хмельницький зажадав, щоб московські послі першими пообіцяли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права і привілеї. Свою вимогу гетьман умотивував, покликаючись на стосунки козаків із польським королем: за європейською традицією передбачалася присяга обох сторін. Бутурлін категорично відмовився. Після багатогодинних нарад зі старшиною та переговорів з послами Богдан Хмельницький вирішив скласти присягу [3, с. 139].

Кількість приведених до присяги була незначною. Того дня присягнули 284 особи. Після Переяславської ради представники московського посольства побували у 177 містах і містечках України, де збирали присяги на вірність цареві від населення. Досягти одностайності вони не спромоглися. Присягу склали 127 338 осіб. Присягли жителі Гетьманщини (Наддніпрянської України), але не всі. Жінки – половина населення – не присягли. Не присягло і селянство – цілковита більшість населення тогочасної

України. Не брали участі в церемонії Західна Україна, бо була під поляками, та південні українські землі, що перебували під владою хана або Запорізької Січі [3, с. 140].

Політико-правові погляди Б. Хмельницького детально викладено в «Договірних статях», написаних у березні 1654 р. Аналізуючи їх, можна зробити висновок, що в сучасному розумінні йшлося про автономію України. За громадянами України залишалися їхні майнові права, навіть більше – цар повинен був дати жалувані грамоти на володіння майном. Уся влада на території України зосереджувалась у руках гетьмана, який мав обиратися на демократичних засадах без участі представників царя. Російський цар отримував інформацію про вибори, що відбулися, і приймав присягу гетьмана [11, с. 310].

На місцевому рівні владні функції здійснювали земські та міські уряди, які також обиралися. Правосуддя здійснювалося незалежними військовими судами, що їх очолював виборний старшина. Серед цивільного населення пропонувалося суди земські й громадські відправляти через урядників, яких вони з-поміж себе виберуть.

Незалежною й недоторканою у своїх правах залишалася духовна влада – православна церква. Зберігалися всі її права, а також майно, яке їй належало за станом на час підписання договору.

У міжнародних відносинах Україна залишалася вільною. Приймання послів інших держав і переговори з ними гетьман міг вести самостійно. Царя тільки інформували про міжнародну діяльність. Але відносини з Туреччиною та Польщею можливі були з дозволу монарха Росії.

Передбачалося, що Росія стане гарантом безпеки України, своїми військами вона мусить оберігати її кордони з Польщею, а південні кордони охоронятимуться самостійно за матеріальної допомоги Росії [11, с. 315].

Значне місце в «Договірних статях» відведено проблемам козацтва. Б. Хмельницький пропонував зберегти за ним усі права, виборені за часів Запорізької Січі, включно з матеріальним самозабезпеченням. Кількість реєстрових козаків мала сягати 60 тис.

Цікавими були пропозиції першого гетьмана Української держави стосовно соціальних гарантій жінкам і дітям загиблих козаків. За ними зберігалися всі вільності та права батьків [11, с. 320].

Але історія українсько-російських взаємин не пішла шляхом Переяславської угоди. Надто різні були національно-державні інтереси, цілі й прагнення двох союзників. Військово-політичний союз України і Московщини поступово перетворився на панування Москви над Україною [6, с. 157]. І все ж Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Чим далі відходила Москва від Переяславського договору, тим більшого значення надавала йому українська сторона. Бо навіть сфальсифікована, спотворена, знівечена й зламана Московією угода залишилася назавжди, найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 230 с.
2. Власов В. Історія України: 8 клас / За ред. Ю.А. Миценка: навч. посібник. – 2-ге вид., допов. й переробл. – К.: А.С.К., 2002. – 272 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Русі. – Т. IX. – Кн. 1: Роки 1650-1654. – К., 1996. – 871 с.
4. Грушевський М.С. Історія України. – К.: «Варта», 1993. – 256 с.
5. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / Ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.
6. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
7. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. – К, 1992. – С. 24-36.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648–1676 рр.: кризь призму століть // Український історичний журнал. – 1998. – № 2, № 3.
9. Шамбаров В.Е. Казачество: История вольной Руси. – М.: Изд-во Алгоритм, 2007. – С. 688

Рецензенти: Шевченко Н.В., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Кутняк Н., 2010

Дата надходження статті 05.03.2010 р.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ – ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

У статті автор розглядає діяльність Володимира Мономаха як полководця, великого князя київського (1113-1125 рр.) державного і політичного діяча і організатора походу проти половців. Визначено, що Володимир Мономах зіграв значну роль в розквіті Київської Русі.

Ключові слова: князь, половці, Київська Русь, Візантія.

В статье автор рассматривает деятельность Владимира Мономаха как полководца, великого князя киевского (1113-1125 гг.) государственного и политического деятеля и организатора похода против половцев. Определено, что Владимир Мономах сыграл значительную роль в расцвете Киевской Руси.

Ключевые слова: князь, половцы, Киевская Русь, Византия.

In the article the author examines the activities of V. Monomakh, as commander, the Grand Duke of Kiev, the public and political activist, and organizer of the campaigns against Polovtsy. V. Monomakh played a significant role in the dawn of Kievan Rus.

Key words: prince, polovtsy, Kievan Rus, Byzantium.

Серед древніх князів дотатарського періоду після Ярослава ніхто не залишив по собі такої гучної і доброї пам'яті, як Володимир Мономах. На початку літа 1043 р. спалахнула війна між Візантією й Руссю. Не раз цитований нами літопис Нестора, «Повість минулих літ», під тим роком емоційно розповідає: «Послав Ярослав сина свого Володимира на греків і дав йому воїнів багато, а воєводство доручив Вишаті, батькові Яня. І пішов Володимир в ладях і дійшов до Дунаю, й попрямував до Царгорода. І здійнялася буря сильна, і розбила кораблі руські, й князівський корабель розбило вітром, і взяв князя до себе на корабель Іван Творимирич, воєвода Ярославів.

Інші ж воїни Володимирові, числом до 6 тисяч, були викинуті на берег...» [3, с. 159]. Але у морській битві поблизу Візантійського узбережжя руські ладці зазнали поразки [7, с. 52].

Ярослав Мудрий розгорнув активну дипломатичну діяльність у Західній Європі, зав'язавши союзницькі стосунки з Германією, Францією та Англією. Константин IX Мономах почав шукати миру з Руссю. Тому незабаром після війни 1043 р. за ініціативою грецької сторони розпочалися перетрактації. Все ж таки імперії довелося піти на більші поступки і візантійський імператор видав свою доньку за улюбленого сина Ярослава Всеволода. Від цього шлюбу й з'явився на світ Володимир. Отже, Володимир народився 1053 року. Він був сином Всеволода, найулюбленішого Ярославового

сина. Ця постать і стала головною темою даної статті, яка має на меті висвітлити його діяльність в процесі подій другої половини XI – першої чверті XII століття. Під час написання статті були використані праці різноманітних дослідників: М.І. Костомарова, А.Н. Сахарова, М.Ф. Котляра, В.В. Каргалова, О. Субтельного «Поміж давніми князями дотатарського періоду після Ярослава ніхто не залишив по собі такої гучної слави, як Володимир Мономах, князь діяльний, сильний волею, князь, який вирізнявся здоровим глуздом посеред своєї братії, князів руських», – писав М. Костомаров [7, с. 51]. А «Повість минулих літ» 1053 р. коротко і з гордістю повідомила: «У Всеволода народився син від дочки царської, грекині, й назвав його батько Володимиром» [14, с. 30]. У творах вітчизняного красного письменства XIII-XVII ст. знаходимо чимало легенд, героєм яких виступає Володимир, котрого давньоруські книжники воліють називати за родовим ім'ям його матері Мономахом.

А прекрасний витвір давньоруського письменства XIII ст. «Слово про загибель Руської землі» з гордістю згадує про Володимира Мономаха, «яким половці лякали своїх дітей у колисці, а Литва з болота на світ не визирала, а угри зміцнювали свої кам'яні міста залізними ворітьми, щоб на них великий Володимир не наїхав» [12, с. 198].

У південних степах тоді якраз проходила зміна ворогів Русі. Половецькі незліченні орди відтиснули печенігів до Чорного моря, ті відійшли до Дунаю.

Частина печенізьких племен зуміла втриматися в степу, перейшовши служити київським князям, їх служба стала в пригоді Русі, на яку сунув з півдня й сходу новий, нечуваний раніше ворог, набагато сильніший від печенігів, – орди половецьких ханів. Найпівденніше давньоруське князівство, Переяславське, було змушене прийняти на себе удар могутнього ворога. [10, с. 25].

В юнацькі роки Володимирові довелося сісти на бойового коня. Уже перший відомий з літописів похід половецьких ханів на Русь був спрямований проти Переяславського князівства. Назустріч ворогові вийшли старші брати – Ярославичі, але зазнали поразки від хана Шаруканя на річці Альті. Свого часу висловлювалося припущення, ніби 15-річний Володимир брав участь у першій битві Русі з половцями 1068 р. Адже із створеного ним самим на схилі літ опису свого життя відомо, що з 12-13 років княжич виконував доручення батька [14, с. 151].

Батько послав Володимира до Ростова, і шлях йому проліг через землю в'ятичів, які ще тоді не хотіли спокійно, коритися княжій владі Рюрикового дому. Володимир не довго був у Ростові, і скоро опинився в Смоленську [7, с. 55].

На півночі у Володимира були споконвічні вороги – полоцькі князі. Князь Всеслав напав на Смоленськ, що залишався під владою Володимира і після того, як батько посадив його в Чернігові. Щоб помститися за це, Володимир найняв половців і водив їх спустошувати землю Полоцьку. Володимир розправлявся і з в'ятичами: цей слов'янський народ все ще вперто не піддавався владі Рюриковому дому, і Володимир двічі ходив війною на Ходоту. За наказом батька, Володимир опікувався справами й на Волині; сини Ростислава захопили було цю країну; Володимир вигнав їх і посадив Ярополка, Ізяславого сина, а коли цей князь не злагодив з київським, то Володимир за велінням батька прогнав його і посадив на Волині князя Давида Ігоревича і в наступному році (1086) знову посадив Ярополка [12, с. 200].

1093 року помер Всеволод. Володимир не схотів скористатися своїм становищем і посісти на київський стол, бо передбачав, що від того почнеться міжусобиця; він сам запропонував на київське князювання Ізяславого сина Святополка (який князував у Турові), що був старший за Володимира літами і якого, очевидно, підтримувала значна партія в Київській землі. Суспільство не зрозуміло його. Навіть прихильна до Володимира «Повість минулих літ» пояснює таке дивне рішення князя небажанням починати нові усобиці. Щоправда, Нестор глухо згадав і про поважання Володимиром принципів престолонаслідування на Русі: адже Святополк тоді був старшим у роді.

Більшість істориків (М.І. Костомаров, М.Ф. Котляр) з недовірою поставилась до подібних пояснень джерела. Вони гадають: так сталося лише через те, що, мовляв, Володимир був занадто слабким, щоб утриматися в Києві. Важко сказати, скільки ратників тоді було під рукою у Мономаха. Зате ми знаємо інше: все своє довге життя князь за всяку ціну

уникав збройних конфліктів з руськими князями. Отож, є всі підстави повірити в його повагу до «лествичного» принципу заміщення князівських престолів у Руській землі [9, с. 76]. Весь час Святополкового князювання Володимир залишався його вірним співником, діяв з ним заодно і не виявляв бодай найменшої спроби позбавити його влади, хоч кияни вже не любили Святополка [2, с. 46].

Щойно сів Святополк у Києві, як половці прислали до нього послів з пропозицією укласти мир. Святополк ув'язнив половецьких послів; коли після того половці почали воювати і обложили одне з передмість Київської землі – Торцьке. Святополк випустив затриманих послів і сам пропонував мир, але половці вже не хотіли миру. Тоді Святополк просив Володимира допомагати в обороні Київської землі від половців [15, с. 265].

Володимир вирушив із своєю дружиною, запросив також свого брата Ростислава, що був на князюванні в Переяславі. Ополчення трьох князів зійшлося на березі річки Стугни і там зібралася рада, Володимир висловив думку, що краще хоч би як там було, укласти мир, бо половці тоді об'єднали сили; те ж саме доводив боярин на ім'я Ян і ще хтось із дружини, але кияни хотіли неодмінно битися. 20 травня 1093 року, відбулася битва, де русичі зазнали поразку. Половці дійшли до Києва і між Києвом та Вишгородом, в урочищі Желані, вдруге нещадно розгромили русів того ж року 23 липня. Наступного, 1094 року, Святополк уклав з половцями мир і одружився на дочці половецького хана Тугоркана [4, с. 198].

Треба зазначити, що зайняті усобицями князі стали розуміти: власними силами кожне князівство не зможе припинити половецький наступ. І князі почали робити перші кроки до об'єднання своїх сил. Важливим моментом у розкритті теми є те що ініціатором в об'єднанні князів проти половців належала переяславському князю Володимирові Мономаху, який, до речі, першим завдав половцям поразку. У цій тривожній обстановці і зібрався княжий з'їзд у Любечі. Володимирові Мономаху належала роль фактичного організатора оборони степової кордону (перші удари половців незмінно обрушуються на прикордонне Переяславське князівство). Володимир Мономах переконував князів: «Пошта губим Русскую землю, сами на себе делаю котору (розбрат, чвари), а половцы землю нашу несут розно и радуются, когда между нами встает рать. Будем едины сердцем исоблюдем Русскую землю» [8, с. 129].

За ініціативи князя Володимира Мономаха на Долобському озері знову зібралися російські князі. Йшлося про великий похід в половецькі степи. Володимир Мономах пропонував почати похід навесні 1103 року, коли половці не чекали нападу.

Потрібно зазначити, що Володимир Мономах хотів організувати походи значними силами далеко в глиб степів, завдати потужні удари по центрах кочових, по половецьким містечкам. Нав'язати половецьким ханам свою волю, змусити їх воювати

так, як це вигідно руським воїнам, – ось у чому бачив Володимир Мономах запоруку успіху. Але поки що це були тільки думки про війну, їх треба було перетворити в справи, і це збирався вчинити князь у майбутньому поході [6, с. 50].

І ще одну несподіванку приготував Володимир Мономах своїм ворогам. Раніше в польових битвах з половцями брали участь головним чином кінні дружини. Половецьким атакам князь вирішив протиставити глибокий лад піших воїнів, прикриті великими щитами, озброєних довгими списами. Під час походу було захвачено величезну здобич: намети і майно, табуни коней. Але головним було звільнення багатьох руських полонених, яких половці ще не встигли відправити на невільничі ринки Криму, в Судак і Херсонес. Ще зберегли свої кінні тисячі найбільш небезпечні вороги Русі – хани Шарукан і Боняк, невідомо навіть, де вони кочують [9, с. 70].

У серпні 1107 року велике половецьке військо осадило Лубен, але в Переяславській фортеці ще з літа стояли дружини руських князів, що зібралися по заклику Володимира Мономаха. Вони кинулися на допомогу осадженому місту, з ходу форсували ріку Сулу й раптово вдарили по половцям. Ті, навіть не виставивши бойові стяги, кинулися тікати. Політичне значення цієї перемоги було великим. У січні 1108 року хани численної орди Аеппи, кочували неподалік від рубежів Київської Русі, запропонували укласти договір про мир і любов, договір був прийнятий руськими князями. Взимку 1109 року Володимир Мономах послав на Донець свого воєводу Дмитра Іворовича з Переяславською кінною дружиною і пішим військом. Йому було доручено точно з'ясувати, де розташовані зимку половецькі стани, чи багато залишилося у Шарукана воїнів і коней. Навесні 1110 року об'єднані дружини князів Святополка, Володимира Мономаха рушили до степового рубежу, половці повернули назад [6, с. 59]. Наприкінці лютого в Переяславі зійшлися рать з Києва, Смоленська, Чернігова, Новгород-Сіверського та інших міст. Прибули великий київський князь Святополк з сином Ярославом, сини Володимира Мономаха – В'ячеслав, Ярополк, Юрій та Андрій, Давид Святославич Чернігівський з синами Святославом, Всеволодом, Ростиславом, сини князя Олега – Всеволод, Ігор, Святослав. Давно не збиралося для спільної війни стільки руських князів. 26 лютого 1111 року військо виступило в похід. Руські дружини увійшли в Шарукань 19 березня 1111 року, а вранці пішли далі, до Дону, до іншого половецького містечка – Сугрову. Руські війська з усіх боків оточили Сугров. Бій відбувся 24 березня 1111 року, в цій битві одержали перемогу руське військо. Залишки донських половців відкочували до Каспійського моря, а деякі ще далі за «Залізні ворота» (Дербент). Велика тиша настала на степовому кордоні Русі, і це було головним результатом походу. Русь отримала довгоочікуваний мир. Тоді, відзначає літописець, слава про подвиг русів пролунала по всіх народах: греках, чехах.

Відтоді половці надовго перестали тривожити Руську землю [1, с. 256].

1113 року помер Святополк, і кияни, зібравшись на віче, обрали Володимира Мономаха своїм князем. Володимир прибув у Київ і сів на престолі як обранець Київської землі. Час його князювання став найквітучим періодом в древній історії Київської Русі. Уже ні половці та ніякі інші іноплеменники не турбували руський народ. Навпаки, сам Володимир послав свого сина Ярополка на Дон, де той завоював у половців три міста і привіз собі дружину, дочку яського князя. Другий син Володимира, Мстислав, з новгородцями завдав поразки чуді на балтійському узбережжі; третій син Юрій перемиг на Волзі болгар. Удільні князі не наслідувалися на усобиці, корилися Мономахові [5, с. 156]. Щодо Греції, то Мономах віддав дочку свою за Леона, але слідом за тим у Візантії стався переворот. Діоген був убитий злочинцями. Леон мав сина, для якого Мономах хотів придбати те саме володіння в Греції, якого домагався Леон, і воєвода Володимир Войтишич посадив було Володимирових посадників у грецьких придунайських містах, але греки вигнали їх, а 1122 року Володимир помирився із спадкоємцем Олексія Іоанном Комнепом і віддав за нього внучку свою, Мстиславову дочку.

Володимир Мономах є законодавцем в руській історії. За Мономаха, на раді, покликаний ним і складений із тисяцьких: київського, білгородського, переяславського і людей своєї дружини, ухвалено було кілька важливих статей, які забезпечували захист добробуту жителів, обмежено довільне стягування риз (відсотків). За Володимира встановлено, що лихвар може брати відсотки тільки тричі, і коли візьме три рази, то вже втрачає сам капітал [7, с. 65]. Закон Мономаха дозволяв закупові (бідняку) скаржитися на господаря князеві або суддям, накладав певну пеню за вчинені йому кривди й утиски, захищав його від зазіхань пана у випадку зникнення або зіпсування якоїсь речі, коли насправді закуп був безвинний; але зате, з іншого боку, загрожував закупові рабством, коли він втече, не виконавши умов. Законодавство Володимира Мономаха визначило лише три випадки обернення на холопство: перший, коли чоловік сам добровільно продавав себе в холопи, або коли господар продавав його на підставі колишніх прав над ним. Але така купівля мусила здійснюватися неодмінно при свідках. Другий випадок обернення в рабство був шлюб із жінкою-рабського походження (очевидно, траплялось, що жінки шукали звільнення від рабства через заміжжя). Третій випадок, коли вільний чоловік без якогось договору зробиться посадовою особою у приватного чоловіка (тіунство без ряду або прив'язке ключ до себе без ряду). За борги не можна було обергати в холопство і кожен, хто не мав чим заплатити, міг відпрацювати свій борг і відійти, військовополонених, також не робили холопами. Холоп взагалі не міг бути свідком, але коли не було вільного чоловіка, тоді брали до уваги свідчення холопа, якщо він був посадовою особою у свого пана [13, с. 256].

Епоха Володимира Мономаха була часом розквіту художньої і літературної діяльності на Русі. В Києві та інших містах виникали нові кам'яні церкви, прикрашені живописом: так, за Святополка було побудовано в Києві Михайлівський Золотоверхий монастир, а поблизу Києва – Видубицький монастир на місці, де був замський двір Всеволода; крім того, Володимир перед смертю побудував церкву на Альті, на тому місці, де було вбито Бориса. За часів Мономаха, було перекладено багато з візантійської літератури, як свідчать випадково вцілілі списки рукописів, що належать саме до кінця XI і початку XII століть. У цей же період написані Іаковом, а також дві відмінні одна від одної оповіді про смерть князів Бориса і Гліба, з яких одна приписується тому ж ченцеві Іакову [2, с. 36].

Сам Мономах написав «Повчання своїм дітям», або так звану Духівницю. В ній Мономах докладно оповідає про події свого життя, свої походи, своє полювання на диких коней, вепрів, турів, лосів, ведмедів, свій спосіб життя, заняття, що свідчать про його невтомну діяльність. Мономах дає дітям свої поради, як поводити себе. Ці поради, крім загальних християнських повчань, підкріплені безліччю посилок на священне писання, що свідчить про начитаність автора: містять у собі кілька рис, цікавих як щодо особи та характеру самого Мономаха, так і його часу. Він зовсім не велить князям карати смертю будь-кого. Якщо навіть злочинець і заслужив смерть, каже Мономах, то й

тоді не варто губити душу. «Хай не насміються приходящі до вас ні дому вашому, ні обіду вашому» [8, с. 131]. Мономах повчає дітей усе робити власноруч, у все заглиблюватися, не покладатися на тіунів і отроків. Він заповідає їм відвідувати хворих, віддавати належне мертвим, пам'ятаючи, що всі смертні, любити своїх дружин, але не давати їм над собою влади, шанувати старших за себе як отців, а молодших як братів, звертатися до духівників за благословенням, аж ніяк не гордитися своїм званням, пам'ятаючи, що все доручено їм Богом на недовгий час, і не ховати у землі багатств, вважаючи це за великий гріх [8, с. 133].

19 травня 1125 року Мономах помер поблизу Переяслава в улюбленій церкві, спорудженій на Альті, сімдесяти двох років від роду. Тіло його було привезено в Київ. Сини й бояри понесли його до св. Софії, де він і був похований. Мономах залишив по собі гучну пам'ять найкращого із князів того періоду. «Усі лихі умисли ворогів – говорить літописець – Бог дав під руки його; прикрашений доброю вдачею, славний перемогами, він не заносився, не величався, по заповіді Божій добро творив ворогам своїм і паче міри був милостивий до убогих і жебраків, не щадячи майна свого, але все роздаючи нужденими. Ченці славили його за благочестя і за щедрість до монастирів. Саме ця благодущність, поєднана в ньому з енергійною діяльністю та розумом, піднесла його так високо і в очах сучасників, і в пам'яті нащадків» [11, с. 48].

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркас М.М. Володимир Всеволодович Мономах // Аркас М. М. Історія України-Русі / Вступ. сл. і комент. В.Г. Сарбея. – 2-е факс. вид. – К.: Вища шк., 1991. – 456 с.
2. Верба І.А. Владимир Мономах // Школа. – 1999. – № 1. – С. 36-37.
3. Володимир Мономах // Знамені дати. Календар. – 2003. – С. 250-254.
4. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк: Вежа, 2000. – 456 с.
5. Історичні постаті України: Історичні нариси / Сост. О.В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – 384 с.
6. Каргалов В.В. Полководці X-XVI вв – М.: ДОСААФ, 1989. – 334 с.
7. Костомаров М. І. Князь Володимир Мономах: [Нарис] / Комент. С. Головка // Наука і суспільство. – 1989. – № 7. – С. 51-66.
8. Котляр М.Ф., Смілій В.А. Історія в життєписах: пер. з рус. – К.: Час, 1994. – 328 с.
9. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Україна, 1996. – 151 с.
10. Ляхіна О., Н. Рибак І. Історичні портрети: «Добрий князь» Володимир Мономах // Історія України. – 2003. – серпень (№ 29-32). – С. 24-26.
11. Росовецький С. Владимир Мономах как правитель и имиджмейкер // Персонал. – 2001. – № 10. – С. 42.
12. Сахаров А.Н. Володимир Мономах // Каргалов В.В., Сахаров А.Н. Полководцы Древней Руси. – 2-е изд. – М.: Харвест, 1989. – С. 574.
13. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – 3-те вид., переробл. і боп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
14. Вілкул Т.Л. Володимир Мономах // Українській історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 28-31.
15. 100 найвідоміших українців. – К.: Орфей, М.: Вече, 2001. – 584 с.

Рецензенти: Шевченко Н.В., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Савіцька О., 2010

Дата надходження статті 05.03.2010 р.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ XVI СТ.

У статті проаналізовано місце українських земель у торговельній системі XVI ст., подано характеристику експортних можливостей на трьох важливих шляхах: Європа, Азія, Московське царство; прослідковано вплив міжнародної торгівлі на внутрішню ситуацію в Україні.

Ключові слова: торгівля, експорт, Україна, Європа, Азія.

В статье проанализировано место украинских земель в торговой системе XVI в., дана характеристика экспортных возможностей на трех важных путях: Европа, Азия, Московское царство; прослежено влияние международной торговли на внутреннюю ситуацию в Украине.

Ключевые слова: торговля, экспорт, Украина, Европа, Азия.

In the article the place of Ukrainian earths is analyzed in the auction system XVI, description of export possibilities is given on three important ways: Europe, Asia, Moscow reign, influence of international trade is traced on an internal situation in Ukraine.

Key words: trade, export, Ukraine, Europe, Asia.

Найважливішою формою світових господарських зв'язків є міжнародна торгівля, в якій кожний регіон прагне посісти почесне важливе місце. Зі вступом України до Світової Організації Торгівлі це питання стало надзвичайно актуальним, адже від обсягів зовнішньої торгівлі залежить як престиж держави, так і рівень життя населення. Безумовно, відбулось визнання України як суб'єкта міжнародної політики, та для історика питання полягає в іншому – чи була колись Україна цим суб'єктом, чи була вона у системі міжнародних торговельних зв'язків?

Мета даної статті полягає у висвітленні місця українських земель у торговельній кон'юктурі XVI століття.

Ми ставимо наступні завдання:

- з'ясувати ступінь інтегрованості українських земель у торговельну структуру;
- зауважити на важливості геополітичних факторів у міжнародній торгівлі XVI ст.;
- простежити за асортиментом експортних українських товарів;
- дослідити напрямки головних торговельних шляхів через українські землі;
- виявити найважливіші центри міжнародної торгівлі в Україні.

Обрані хронологічні рамки дозволяють простежити торговельний та економічний процес у

період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та королівства Польщі (Речі Посполитої), оскільки це об'єктивно сприяло розвитку зовнішньої торгівлі, бо і Литва, і Польща мали сталі і тісні зв'язки з економічно розвиненими країнами Західної Європи [11, с. 136]. XVI ст. є відносно стабільним на землях України, тому це дає змогу простежити певну плинність та структурованість торговельних взаємовідносин.

Стереотипи сучасних уявлень про зовнішньоторговельні зв'язки українських земель сформувались під впливом польської історіографії Речі Посполитої, у якій погляди на Україну як суміжну з Диким полем землю акцентували увагу на забутті про неї. Але саме коли українські землі перебували у Королівстві Польському, польська продукція розходилась у різні частини світу, а значна її частина була українського виробництва. Місце ж України у системі міжнародних торговельних зв'язків XVI ст. до кінця залишається нез'ясованим.

М. Грушевський звернув увагу на економічні зміни у Західній Європі XVI ст., які вплинули на експортну характеристику українських земель, також вказав на плинність історичного процесу, коли, починаючи від часів Русі зберігались традиційні торговельні шляхи України з Європою і продовжували діяти у XVI ст. [1].

Д. Дорошенко доповнює, що експорт збіжжя впливав і на внутрішню ситуацію в Україні, а саме сприяв поширенню фільваркової системи господарства та колонізації нових земель [3]. Н. Яковенко також говорить про дані факти, окрім цього, внаслідок попиту на ремісничі товари наводить дані про збільшення кількості цехів [16]. Н. Полонська-Василенко вказує на певну регламентованість торгівлі, подає опис господарства [9], а Л. Лукашевич дослідив регіональну специфіку виробничих потужностей українських земель, чітко виокремлює господарський комплекс Подніпров'я, Полісся, Західної України [8].

В. Січинський, зібравши матеріали чужинців про Україну, ілюструє згадки М. Литвина про значення міста Києва у тодішній торгівлі [14].

В. Кривонос виокремлює місце Львова у левантійській торгівлі, а також акцентує увагу на значення портів Кілії, Ізмаїла, Білгорода у морській торгівлі [6]. Українські автори О. Русіна [10] та Р. Симоненко [13] вказують на те, що торговельний фактор грав не останню роль у експансійних планах Польщі та Московського царства на українські землі.

На особливу увагу заслуговує праця «Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття», де зібрано документи про грошовий обіг, внутрішню та зовнішню торгівлю, її організацію, належне висвітлення знайшли українсько-російські торгові зв'язки [5]. Також ґрунтовною є монографія О. Сидоренко «Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII століття)» із розрізненням асортименту товарів, західного, східного та російського факторів, якісно доповнюють зміст архівні матеріали, наголошується на тому, що і у бездержавний період український народ створював внутрішній товарний ринок і займався міжнародною торгівлею [12].

Для якісного розуміння торговельної ситуації щодо українських земель необхідно розглянути економічні зміни у Європі. У епоху Середньовіччя європейські країни традиційно потребували лісу та зернових. З XII ст. цей попит задовольняла Прусія, поставляючи продукцію у скандинавські країни – Норвегію та Швецію з їх слаборозвиненою хліборобною культурою. Потім, у XIV-XV ст. Шотландія, Голландія та Фландрія у зв'язку зі зростанням міського населення та розвитком міського виробництва все менше можуть задовольнити свої потреби у продуктах рільництва. Франція та Англія були постійними споживачами лісу, також у неврожайні роки й збіжжя. Важливою артерією у поставках продукції відіграв Гданськ, який із XIV ст. стає найбільшим експортним портом не тільки лісових товарів, а й збіжжя, у XV ст. він ще більше зміцнюється у зв'язку з падінням рицарської держави, і як наслідок у руки Гданська перейшли операції, які раніше виконувала рицарська адміністрація. Гданськ очолив повстання пруських міст з вимогою приєднання до Польщі, що звільнило торгівлю Гданська від різних обмежень, порт здобув привілеї, було відкрито кордони торгівлі з коронними землями, тому Гданськ став монопольним експортером продуктів на півночі Польщі. Занепад Ганзейського союзу, до якого належав і Гданськ,

а також занепад і Любек – голова союзу, торговий посередник між Польщею і Гданськом, Гданськом і Європою сприяло встановленню безпосередніх зв'язків з балтійськими державами, Гданськ мав можливість безмірно розширити свої торговельні операції, що й було зроблено. Протягом XVI ст. вивіз зростає [1, с. 192-193]. До того ж рівновага в Європі порушилась через занепад хліборобства в Іспанії у зв'язку з постійними війнами з маврами, а також через вигнання хліборобів Морисків. Тому ведення сільського господарства у широких розмірах давало для польських поміщиків величезні прибутки, Річ Посполита поставляла товари у Францію, Італію, Португалію, Іспанію [3, с. 140].

У цей час Польща внаслідок Люблінської унії (1569 р.) приєднує українські землі (Волинь, Східне Поділля, Київщину, частину Лівобережжя). Понад половину польсько-литовської держави становили українські землі, однак із 7,5 млн населення українці становили 2 млн, тоді як поляки – половину, заможні ж міщани першочергово намагались прибрати до своїх рук важливі торгові артерії у Галичині та далі на схід [2, с. 79]. Новий володар українських земель утверджувався на важливих торговельних і міжнародних шляхах з Півночі на Південь, із Заходу на Схід, забезпечуючи собі першість у східній частині європейського континенту, відповідно – вигідні стратегічні позиції на величезних обшарах Євразії [13, с. 8].

Одразу за зовнішніми змінами відбулись зміни внутрішні – у XVI ст. у Польщі основою сільсько-господарського виробництва стала фільварково-панщинна система. У гонитві за підвищенням прибутків шляхта не могла оминати вигоди, створювані зростанням попиту і цін на хліб [17, с. 105]. Зерно було важливим експортним продуктом, але у XVI ст. в Україні визрівають додаткові передумови для зайняття чільного місця у тодішній торговельній системі. Перш за все, у XVI ст. на українських землях виразно виявились ознаки територіального поділу праці, поживавився процес економічного спілкування між окремими регіонами. Наприклад, чітко визначились райони виробництва зерна – Галичина, Волинь, суміжна з Волиню Київщина. Районами розвиненого скотарства були Поділля й Київщина, а також Галичина, Волинь і Південне Лівобережжя.

У тих місцевостях, де було багато хутового звіра – Полісся, Волинське та Київське воєводства, Переяславщина і пониззя Дніпра, велике економічне значення зберігало мисливство як спеціальний промисел. Рибальством займались переважно на Київщині, Чернігівщині, в лівих притоках Дніпра – річках Сулі, Пслі, Ворсклі, Орелі, Самарі, на Запоріжжі, в басейні Прип'яті. Ясно визначились і райони окремих галузей промисловості – Волинь, Північна Київщина, Чернігівщина, де були багаті родовища болотної руди, стали районами залізобудовної промисловості. Українське Полісся було також районом розвинутих лісових промислів.

Степова Україна та Миргородщина уславились виробництвом селітри, Карпати – гірським вівчарством, виробництвом ковдр, килимів [8, с. 109].

Прискорення розвитку продуктивних сил, поглиблення суспільного та територіального поділу праці сприяло розширенню внутрішньої та зовнішньої торгівлі, такі міста як Львів, Київ, Луцьк, Кам'янець укріпились як центри транзитної торгівлі. Слід також мати на увазі традиційні зв'язки України з європейським світом. Від Києва проходив шлях сухоходом через Володимир-Волинський, Краків, Прагу до Баварії, Рейнської землі, Англії, Франції та Іспанії. Через Прип'ять, Буг та Німан лежав шлях до Балтійського моря і Саксонії. Монгольське панування призвело до зниження торговельного руху цими шляхами, але не припинило його повністю. Тому у XV-XVI ст. ці зв'язки було повною мірою відновлені. Блокада турками Чорного моря надала нового імпульсу європейській континентальній торгівлі зі Сходом, в якій Україна посідала важливе місце. Через Німеччину, Угорщину, Польщу було прокладено торговельний шлях з Північної Італії на Схід, який мав компенсувати втрати від занепаду чорноморсько-кримського напрямку. Новими центрами італійської торгівлі стали польський Краків та український Львів, де зосереджувалась діяльність численних представників купецьких родин Генуї, Флоренції, Венеції, багатьох торговельних та банківських операцій [15, с. 381]. Таким чином, у зв'язку з відновленням старих шляхів необхідно простежити торгівлю українських земель на кожному з них.

Розпочнемо із торгівлі: Україна – Європа. Серед польських міст – контрагентів українських протягом усього розглянутого періоду головним залишався Гданськ, саме це місто відігравало роль основного торгового посередника між Західною Європою та українськими містами [11, с. 133-134].

Традиційною статтею імпорту в Україну із XIV ст. були сукна з Фландрії, Англії, Італії, дешевше з Німеччини та Моравії. Сукна мали широкий збут, бо крім шляхетства, сукняний одяг носили міщани і духовенство. Із Заходу завозили пиво, вино, цукор, колоніальні товари, папір, книжки, оксамит, ювелірні вироби, з Нюрнбергу – металеві вироби: зброю, залізний та цинковий посуд, оселедці [9, с. 370-371].

Важливими продуктами українського експорту на Захід були «лісові товари»: дошки (ванчос і щоглове дерево); букові і дубові клепки, які служили для виготовлення бочок; високоякісний карпатський тис для середньовічної зброї. Одним із найважливіших був поташ, що використовувався у виробництві тканин, мила, скла. За свідченням європейських джерел XVI ст., «поташ, що є товар дуже великого значення, прекрасна деревина, придатна для різноманітного використання, особливо для корабельного будівництва, зокрема ванчос, що відзначається надзвичайною міцністю», потрапляв з України до Нідерландів та Італії [12, с. 155].

Джерела свідчать про значно серйознішу участь України у торгівлі продуктами лісопереробних промислів через Польщу, з 1555 р. вивіз попелу йшов у наростаючому темпі: 1555 – 92 лашти, 1556 – 30, 1557 – 408, 1558 – 906, 1569 – 1755. Побужжя, що входило до складу Польського королівства і не було

відділене від басейну Вісли митним рубежем, як українські землі Великого князівства Литовського до 1569 р., внаслідок експорту лісопромислових товарів на європейський ринок на середину XVI ст. тут ліси були майже знищені. Про масштаби експорту з України лісопромислових товарів до Гданська особливо виразно свідчать книги Берестейської державної митниці, лише за 14 квітня – 13 травня 1583 р. з приватних маєтків України через цю митницю було вивезено 1213 лаштів попелу. Великим стимулом розвитку торгівлі деревообробними продуктами, так само, як і розвитку промислів, було особливо швидке з II половини XVI ст. зростання цін на ці продукти на міжнародному ринку. Так, у 1562 лашт волинського попелу продавався у Гданську по 34 злоті, а 1620 р. – по 576 злотих. Тому, активну участь у торгівлі продуктами лісопереробних промислів брали українські феодалі: Костянтин Острозький, Андрій Курбський, Четвертинські, Любомирські, Вишневецькі, Конєцпольські. Велике господарство мало оптимальні можливості не лише для виробництва, а й для організації транспортування до ринків збуту. Слід зазначити, що частина заможних міщан, які провадили міжнародну торгівлю лісовими товарами, належала до шляхетства. Наприклад, Станіслав Гаєвський, який у 60-х рр. XVI ст. проводив велику торгівлю між Україною та Гданськом, користувався не лише шляхетськими привілеями, а й королівськими охоронними грамотами.

Населення міст також брало участь у транспортуванні вантажів на зовнішній ринок у різних напрямках. Джерела київського походження свідчать, що значна частина продукції відправлялась Дніпром та його притоками. Велике значення як водна артерія мав давній шлях у польські міста через Прип'ять і торговельні центри на її берегах. По Прип'яті й Стиру частина товарів потрапляла у Луцьк, звідки йшла далі на Захід. Однак значна кількість товарів з Подніпров'я збувалась через ризький порт, який з кінця XVI ст. став суперником Гданська у вивозі продуктів лісопереробки. Складовим пунктом на шляху до Риги для киян служив Могильов, куди, судячи з шляхетських присяг, направляли товари угору Дніпром. Цілу флотилію мали на Дніпрі та його притоках магнати Вишневецькі. Прибутковість торгівлі зерном з початку XVI ст. зростала особливо швидко внаслідок революції цін, викликані ввезенням в Європу значної маси дорогоцінних металів після великих географічних відкриттів. Відомо, що на II половину XVI ст. ціни на зерно на європейському ринку зросли на 187 % [12, с. 156-165]. Велике значення у торгівлі хлібом мала Волинь, експорт збіжжя на Захід торкнувся порубіжних земель Київщини, хоч Подніпров'я не було втягнуте у цю торгівлю [1, с. 194-195].

Проте участь Побужжя у балтійській торгівлі зерном розпочалось із середини XVI ст. і тривала зростаючим темпом. Значним успіхом шляхти було рішення сейму 1554 р. про безмитний продаж зерна, вирощеного у шляхетських маєтностях на ринках Луцька, Володимира, Торчина. Внаслідок розширення зовнішньої торгівлі збіжжям з України XVI ст.

звичайним явищем для неї стало укладання контрактів, іноді безпосередньо з гданськими купцями в рахунок майбутнього урожаю, що свідчить про стабільність торговельних відносин. Зерно з України вивозилось тими ж шляхами, що й продукція лісообробних промислів: головним чином через Буг та Віслу до Гданська, у супроводі довірених осіб власників товарів-шафарів, іноді зерно везли до портових селищ на Бузі – Кладнів (1566), Бережці (1568), Коритницю (1584) [12, с. 166-167].

Іншим напрямком, де українські землі були суб'єктом торговельних відносин була левантійська торгівля (Мала Азія, Сирія, Ліван, Палестина). Українське купецтво підтримувало постійні зв'язки з контрагентами у Стамбулі, Сучаві, Кафі, Судаку. Головними осередками торгівлі з країнами Сходу були Київ, Львів, Володимир, Кам'янець. Про значення Києва у левантійській торгівлі у XVI ст. М. Литвин писав «Київ, переповнений чужоземним крамом, бо ж нема шляху більш знаного, як старовинна, бита і добре відома дорога, що веде з Чорноморського порту – міста Кафи, через ворота Таврики, на Таванський перевіз на Дніпрі, а звідти до Києва; по цьому шляху спроваджують з Азії, Персії, Індії, Аравії і Сирії на північ – до Московії, Пскова, Новгороду, Швеції і Данії цінний східний крам, як дорогоцінне каміння, шовк, перець, ладан, парфуми. По цьому шляху йдуть і чужоземні купці цілими караванами. Раніш збирали мито з тих караванів на переправі через Дніпро, а тепер збирають у Києві» [14, с. 50].

Важливу роль у налагодженні торгівлі зі Сходом грали сухопутні шляхи та право складу, підкоряючись йому купці мали рухатись раніше визначеними дорогами. Обминати міста, які володіли цим правом заборонялось. За це штрафували або конфіскували товари. Тому, Львів, отримавши це право 1379 р. став центром торгівлі зі Сходом. Зі Львова на південь вели дві основні дороги. Одна проходила через Бібрку, Рогатин, Галич, Коломию, Снятин, Чернівці, колишню столицю Молдавії Сучаву, долину річки Серет до Браїлова на Дунаю. Інша дорога вела зі Львова через Золочів, Кам'янець-Подільський, Хотин та у столицю Молдавії – Ясси. Відгалуження цієї дороги вели до Ізмаїла, Кілії, Рені та інших дунайських портів [6, с. 49].

Транзитними пунктами торгівлі були також Кам'янець та Володимир, купецтво яких перепродавало левантійські товари у Росію, Білорусію і на Захід: до Польщі, Німеччини. Львів, Володимир, Кам'янець, Луцьк були пов'язані зі згаданими країнами двома головними гостинцями: Татарським і Молдавським. З останньої купці діставались більш безпечними шляхами як до Криму, в основному до Кафи, так і до ринків Малої Азії та Близького Сходу [5, с. 7].

Купці зі Львова змушені були розширювати свою торговельну діяльність, їхати вглиб Азії і, уникнувши посередництва турків, виходили безпосередньо на ринки збуту шовку та інших товарів, контролюючи закупівельні ціни, торгували у Смірні, Дамаску, Єрусалимі, а також містах Єгипту. У

свою чергу на ярмарках Львова торгували й левантійські купці з Бурси, Ангурії, Алеппо, Єрусалима, Дамаска та інших міст Близького Сходу, островів Східного Середземномор'я. У II половині XVI ст. рух на шляхах, які вели у дунайські порти, помітно активізувався. На своїх кораблях левантійці та купці островів Середземномор'я, привозили велику кількість вина, оливкової олії, шкіри, тканин в дунайські порти Кілію, Ізмаїл, Рені, звідси товари через Кам'янець і Снятин везли до Львова. Значним центром торгівлі з Левантом став Ізмаїл, сюди привозили вино з Туреччини, до Рені часто привозили вино купці з Хіосу. До Львова везли різноманітну продукцію з Наксосу, Родосу, Корфу. Активний рух відбувався на морських шляхах, що вели до Білгорода, оскільки порт розташовувався у гирлі Дністра, був захищений від морських вітрів, до того ж у серпні 1598 р. польські купці звільнялись від митних оплат у Білгороді [6, с. 50-53]. Поряд зі специфічними товарами Сходу (прянощами, коштовними тканинами, перлами та іншими предметами розкоші) з південних і східних ринків на українські землі завозили зброю, шкіряні вироби, сап'ян, гнали табуни коней. З України на південні й східні торги експортували товари сільськогосподарського виробництва (зерно, віск, мед), одяг, полотно, а також сукна різних сортів, що надходили до Львова, Володимира, Луцька, Кам'янця з Польщі, Німеччини, Чехії, Фландрії [5, с. 7].

Незважаючи на багатоманіття та колоритність східної торгівлі, продовжувались і україно-російські зв'язки. Торговий шлях зі Львова на Москву проходив через Глиняни, Золочів, Зборів, Збараж, Староконстянтинів, Любар, Бердичів, Київ, Ніжин, Путивль. Кам'янець, Київ, Львів, Ярослав, Луцьк були посередниками у торгівлі Російської держави із Західною Європою, Туреччиною, Молдавією. Московські купці на ярмарках купували сукна і тканини із Європи, прянощі Сходу, місцеву сіль, горілку, ювелірні вироби, папір. Купці українських земель відвідували торги у Москві та Новгороді [4, с. 126].

Також у боротьбі за Сіверщину головну роль відігравали інтереси торгівлі – забезпечення вільного пересування московських купців дніпровським шляхом, який з'єднував Крим та Північне Причорномор'я з Волго-Окським басейном. Від Таванського перевозу у пониззі Дніпра купецькі каравани йшли суходолом чи Дніпром, повз Черкаси та Канів до Києва; тут відкривались річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі, вверх Десною на Новгород-Сіверський та Брянськ, звідси через Бринь, Воронинськ, Калугу купці направлялись до Москви. У XVI ст. на цій дорозі від Москви до Новгород-Сіверського були влаштовані «ями» – станції для переміни коней посланцями царя, які їхали в Крим і Туреччину з дипломатичними і торговими дорученнями [10, с. 68-69]. Головним пунктом, куди прибували російські купці, був Київ. Тут, на Подолі, була російська купецька колонія. Київ був також основним пунктом транзитної торгівлі Росії та інших країн зі Сходом [7, с. 184]. Безумовно, найтісніші зв'язки підтримувались порубіжними

територіями, частина з яких входила то до складу Великого князівства Литовського, то до Російської держави. Серед міст, які особливо часто відвідувались купцями з Росії, можна назвати Чернігів, Новгород-Сіверський, Чорнобиль, Путивль. Головним товаром російського експорту на українських землях були хутра, зброя, одяг, побутові предмети. З Київської, Волинської, Галицької земель вивозились до Росії зерно, мед, віск, сіль, солонина, риба, дерев'яні вироби, східні та південні товари [3, с. 8].

Проаналізувавши ситуацію на основних торговельних шляхах XVI ст., слід визнати, що українські землі були важливою складовою ланкою міжнародної торгівлі, яка пов'язувала Європу, Азію, Росію. Ця інтенсивність сприяла розвитку сільського господарства, промислів, збільшенню орних земель, колонізації нових просторів, розвитку ремесла (у Львові у кінці XV ст. було 14 цехів, у I половині XVI ст. – 20) [16, с. 86]. Водночас запанували кріпацькі відносини, малоземелля та безземелля селян, було знищено безліч лісових масивів. Все це

заклало передумови до подальших повстанських рухів кінця XVI-XVII століття.

Українські землі та їх населення зміцнювали держави до складу яких вони входили. Продовжуючи діяти в інтересах європейської цивілізації, Україна так чи інакше відстоювала власне місце на старому континенті, виявляючи в опосередкований спосіб притаманні їй геополітичні інтереси. Українські землі швидко реагували на потреби міжнародного ринку, що свідчить про їх інтегрованість у торговельну структуру. У XVI ст. викристалізувались такі центри ремісництва, торгівлі та ярмарків як Львів, Київ, Луцьк, Кам'янець. Міжнародна торгівля українських земель була важливим фактором консолідації, живлячи ідею відродження власної державності. Українські землі були не лише складовою транзитної торгівлі, а й самі експортували товари до Польщі, Литви, Чехії, Угорщини, Молдови, Німеччини, Франції, Іспанії, Англії, Росії, країн Сходу, тобто були важливим суб'єктом у системі міжнародних торговельних зв'язків XVI століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 6., 1995. – 680 с.
2. Гузенко Ю.І. Історія міжнародних зв'язків України. – Миколаїв: ТОВ ВіД, 2005. – 183 с.
3. Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах. Т. 1. (до половини XVII століття). – К.: Глобус, 1991. – 238 с.
4. Історія Української РСР. – Т. 1. / О.К. Касименко, В.А. Дядиченко, Ф.Є. Лось та ін. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1953. – 784 с.
5. Торговля на Україні, XVI – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / АН УРСР. Археографічна комісія та ін.: Упорядники В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; ред. кол.: М.Ф. Котляр та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 408 с.
6. Кривонос В.П. Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV – в середині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1995. – № 1. – С. 50-53.
7. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / Б.Д. Лановик та ін. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
8. Лукашевич Л.М. Україна: історико-економічний огляд: Монографія. – К.: МАУП, 1997. – 208 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2 т. – Т. 1. До середини XVII століття. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1997. – 672 с.
10. Русіна О.В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4. – С. 68-69.
11. Сергієнко Г.Я., Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4. – С. 132-134.
12. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1992. – 229 с.
13. Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України // Укр. іст. журн. – 2002. – № 6. – С. 7-15.
14. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 256 с.
15. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
16. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
17. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій. – К.: Либідь, 2003. – 632 с.

Рецензенти: Шевченко Н.В., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Ярошенко С., 2010

Дата надходження статті 08.01.2010 р.

ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ВІЗАНТІЇ У КІНЦІ IX-X СТ.

У роботі проаналізовано розвиток дипломатичних зв'язків Київської Русі та Візантії на міжнародній арені за часи правління перших князів.

Ключові слова: Київська Русь, Візантія, дипломатія, міжнародні відносини.

В работе проанализировано развитие дипломатических связей Киевской Руси и Византии на международной арене в период правления первых князей.

Ключевые слова: Киевская Русь, Византия, дипломатия, международные отношения.

In work development of diplomatic connections of Kievan Russia and Byzantium is analyzed in the international arena for the first princes.

Key words: Kievan Russia, Byzantium, diplomacy, international relations.

В історичній літературі серед розмаїття думок з приводу русько-візантійських відносин чітко визначилась теза про постійне і тривале протиборство двох держав. Зумовлювалося воно начебто необхідністю захистити державно-політичний суверенітет східнослов'янської держави від постійних зазіхань греків. Особливе місце в претензіях імперії позбавити Київську державу національної незалежності відводилось нібито впровадженню візантійського християнства. Під цим кутом зору аналізується давньоруська суспільна думка, обґрунтовується висновок про її антивізантійську спрямованість [11, с. 282].

Думається, що це досить спрощене розуміння суті взаємовідносин Київської Русі і Візантії, а разом з тим і їх відображення у давньоруській історіографії: ідейно-політичне суперництво Києва з Константинополем ми приймаємо за протиборство на ґрунті відстоювання національної незалежності, а наявність відповідних сюжетів у літописній і літературній традиції пояснюємо антивізантійськими настроями на Русі. Велич минулого і сучасного Візантії, військова могутність і високий рівень культури створювали той ідеал вселенської держави, до якого нестримно потягнулась східнослов'янська держава. Особливо приваблював руських князів Константинополь, який на Русі називали Царгородом. Отримати звідти царські дари або добути їх силою зброї для багатьох київських князів було справою честі. Однак все треба розглядати історично. При такому підході виявиться, що Київська Русь в часи перебування в «силовому полі» візантійської православної культури і політики – найпередовішої

в усьому християнському світі, ні в чому не поступалася перед своїми слов'янськими і неслов'янськими римсько-католицькими сусідами. Сьогодні, з позиції тисячолітньої відстані, можна з упевненістю стверджувати, що прилучення Київської Русі до візантійської цивілізації було кращою альтернативою. Значення цього історичного явища швидше недооцінюється, ніж переоцінюється. Тривалі суперечки з проблеми історичної спадщини Київської Русі та Римсько-Візантійського світу часто переростають у свідоме перекручування фактів, внаслідок чого з'являються теорії та факти, далекі від реалій сьогодення. Тим не менше, дипломатія між Руссю та Візантією і до сьогодні викликає чимало суперечок та дискусій. Це питання дуже цікаве, оскільки існувала ця дипломатія навіть до заснування давньоруської держави.

Темою роботи є дослідження відносин Київської Русі та Візантії, дипломатична діяльність руських князів, починаючи від Олега і закінчуючи Святославом, особливої зовнішньополітичних відносин обох держав.

Метою написання була спроба пояснити витоки, передумови історичного «зіткнення» двох тогочасних держав, а також вирішення питання про історичну спадщину та взаємний їх вплив. Крім того, необхідно було проаналізувати шлях до дипломатичного визнання Візантією Русі.

Актуальність теми зумовлена посиленням вивчення даного питання, причому як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії. Йдеться також про те, що в останній час проявляються некоректні у науковому відношенні погляди з питання взаємодії

Київської Русі та Візантії, що належать численним історикам сучасності [4, с. 129].

У процесі дослідження було сформовано такі завдання:

- витоки входження давньоруських племен до візантійського «історико-культурного ландшафту»;
- показ зачатків дипломатичних відносин між державами;
- особливості їхніх стосунків у період правління різних руських князів: Олега, Ігоря, Ольги та Святослава;
- змалювання суперечок, що виникали між Руссю та Візантією; їх причин і передумов;
- аналіз договорів між державами та їх значення у розвитку руської держави;

Історіографія проблеми представлена вітчизняною та зарубіжною літературою, а також численними речовими та писемними джерелами.

Останні десятиліття були надзвичайно плідними для дослідників давньоруської археології. Саме вони внесли основну частку до джерельного фундаменту історії Київської Русі, бо коло писемних джерел уже давно визначилось. Можливості археології в розв'язанні проблем не лише економічного, а й політичного життя у наш час надзвичайно великі. Історіографія – еволюція концепцій та ідей, боротьба й консенсус між ними, а не набір анотацій до основних праць з проблеми, що, звичайно, притаманне оглядам літератури у працях навіть досвідчених істориків. Досить докладним є розгляд основних творів дореволюційної історіографії, оскільки вони заклали фундамент і багато в чому визначили напрямки майбутніх досліджень. Процес становлення й розвитку радянської історіографії Київської Русі характеризувався головним чином ідеологічною несвободою й нав'язуванням усім вченим однакового способу мислення. Проте треба наголосити на безсумнівних її досягненнях, завдяки чому ця галузь радянської науки була й залишилася на рівні світової, що дало змогу дослідникам давньоруської проблематики не перекреслювати здобутки минулого й власні, розважливо оцінити зроблене й без метушні рухатись далі нескінченим шляхом вдосконалення як методики, так і наукових ідей [4, с. 129]. Тривалий час основним джерелом дослідження історії Русі були літописи, їх історіографічне опрацювання і публікація тривають уже понад півтора сторіччя. Великим є внесок у цю справу М.І. Костомарова, О.О. Шахматова, А.М. Насонова, М.Д. Присьолкова, М.С. Грушевського, М.М. Тихомирова, Д.С. Лихачова, В.М. Істріна, О.С. Орлова, М.Г. Бережкова, Л.В. Черепніна, Б.О. Рибакіна, А.Г. Кузьміна, В.Ю. Франчук та інших.

Основою давньоруського літописання є «Повість минулих літ». Як пам'ятка історіографії, вона є видатним явищем не лише давньоруської, а й світової культури. Вона увібрала весь досвід історичних знань, нагромаджений на Русі в попередню епоху, досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської культури. Особливо помітний вплив

на Нестора справила візантійська «хроніка» Георгія Амартола; факти руської історії він розподілив на основі хронологічної канви грецького літочислення від створення світу.

Інші важливі писемні джерела – Лаврентіївський та Іпатіївський літописи, Київський звід 1198 р. (1200), складений ігуменом Видубицького монастиря Мойсеєм, Галицько-Волинський звід початку XIII ст., «Літописець Данила Галицького», складений у 1256-1257 рр. при кафедрі холмського єпископа. Північно-східне літописання найкраще реконструюється за матеріалами Лаврентіївського і Радзивілівського зводів, до складу яких увійшов також «Літописець Переяслава Руського».

Частину знань про візантійсько-русські відносини знаходимо також і в літературних творах – «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання Володимира Мономаха», «Житіє і ходіння ігумена Даниїла», «Слово о полку Ігоревім» та ін. Оригінальним історичним джерелом є «Києво-Печерський патерик», в основі якого лежить листування єпископа Володимирського Симона, колишнього ченця Печерського монастиря, з ченцем того ж монастиря Полікарпом. «Патерик» містить унікальні замальовки київського життя. Істориків приваблює тим, що містить свідчення про військові походи руських князів. Важливим писемним джерелом з історії Русі є «Руська Правда» – звід юридичних законоположень, чинних на території всієї держави. Останнім часом до джерелознавчого фонду давньоруської історії дедалі впевненіше входять так звані графіті. Йдеться насамперед про знамениті берестяні грамоти Новгород, Старої Русі, Пскова, Твері, Звенигорода, написи на стінах культових споруд Києва, Новгорода та інших міст, археологічних знахідках.

Корпус писемних джерел з історії Русі не обмежується лише вітчизняними. Важливі свідчення знаходимо також в історико-географічних працях – власне візантійських хроніках. Найбільшу цінність становлять «Житіє Георгія Амастрідського», «Записки грецького топарха», «Про управління державою» Костянтина Багрянородного, «Стратегікон» Кекавмена. Ці, а також деякі інші хроніки дають змогу познайомитися з цінними матеріалами про походи Русі на Візантію, договори Русі з греками, хрещення Русі, про державний візит княгині Ольги до Царгороду, русько-візантійські відносини XI-XIII ст. Огляд цих свідчень, їх переклад і науковий аналіз здійснили М.В. Левченко, Г.Г. Литаврін, А.М. Сахаров, В.М. Істрін та інші візантиністи [11, с. 16].

Європейські писемні пам'ятки, в яких ідеться про Русь та її відносини з Візантією, не такі численні, як східні, але надзвичайно цінні. Це хроніки Галла Аноніма, Козьми Пращького, Гельмольда, Тітмара Мерзебурзького, Адама Бременського, англосаксонські джерела, пам'ятки французького епосу, ісландські саги, в яких зустрічаються численні факти руської історії IX-XIII ст. Переклад творів і коментарі до них виконали Л.М. Попова, Г.Е. Санчук, Л.В. Розумовська, О.О. Мельникова. Вирішення питань соціально-економічного і культурного роз-

витку Русі неможливе без залучення археологічних джерел. Це слушно було в часи В.Б. Антоновича і М.С. Грушевського, в працях яких археологічні пам'ятки використані досить широко, і ще більше справедливо в наш час, коли давньоруська археологія нагромадила велику кількість нових артефактів. Їх незнання або ігнорування, що, на жаль, також має місце, призводить до значних дослідницьких втрат. В останні десятиріччя джерелознавча база з історії Київської Русі значно поповнилась. Розкопки Києва в 60-80-х роках ХХ ст. не тільки збільшили кількість археологічних знахідок, а й виявили принципово нові речові докази його поступального економічного і культурного розвитку – від часу виникнення до 40-х років ХІІІ ст. Розвиток та формування території Київської Русі – складний і досить тривалий процес. Відбувався він в умовах бурхливої, часто напруженої зовнішньополітичної ситуації. Русь пройшла чимало випробувань, вийшовши в кінцевому випадку на одне з провідних місць у системі міжнародних відносин. В цей час створилося сильне «силове поле» культури для всієї держави, епіцентр якого знаходився у власне Візантії, з якою Київська держава спільно переживала і радість перемог і гіркоту поразок.

Входження східних слов'ян і Русі до візантійського історико-культурного ландшафту – тривалий історичний процес. Його початки губляться в першій половині I тис. н. е., коли в лісостеповій зоні сучасної України під впливом східних римських провінцій виникла так звана «черняхівська культура». Південна орієнтація мала місце і на етапі існування Антського союзу племен. Письмові джерела зберегли свідчення про військові конфлікти склавинів і антів з Візантією, але цим контакти двох сторін не вичерпувалися. Літописець Нестор вніс на сторінки «Повісті минулих літ» історичний переказ про київського князя Кия, який відвідав Константинополь, де його з почестями прийняв імператор. Знахідки візантійського імпорту VI-VIII ст., у тому числі і монет, свідчать про налагодження торговельних контактів між Візантією і східнослов'янськими міжплемінними об'єднаннями в цей час. Візит Кия до Царгорода (хоча не всі учені сприймають з довірою це повідомлення Нестора) не є чимось надзвичайним у слов'янській історії. Воно підтверджується і свідченнями візантійських авторів, котрі відзначали постійні набіги антів і склавинів на володіння імперії наприкінці V – у VI ст.

Намагаючись убезпечити північний кордон, Візантія прагнула налагодити із слов'янами договірні відносини. На часи правління Юстиніана I (527-565 рр.) припадають перші дипломатичні контакти слов'янських племінних союзів з імперією. Візантія шляхом багатих дарів, найму на службу слов'янських загонів, переговорів із слов'янськими вождями домогалася тимчасових успіхів. Прокопій повідомляє про посольство Візантії 545 р. до антів, яке заявило про згоду імператора віддати слов'янам нижньодунайську фортецю Туріс і прилеглі землі за умови, що вони будуть охороняти північний кордон імперії від гунів. Анти прийняли пропозицію Юстиніана.

І з цього часу джерела не згадують про їх виступи проти Візантії.

Упродовж першої половини IX ст. руси енергійно заявляють про себе перед Візантією. У 839 р. їхнє посольство з'явилося у Константинополі, розраховуючи на встановлення дипломатичних зв'язків між візантійським двором і Києвом. У 40-ві – 60-ті роки IX ст. відбуваються військові походи Русі на візантійські володіння в Амастріді (Амасрі) і Криму. Особливо великим був кримський похід русів, у результаті якого вони зайняли весь південний берег – від Корсуня до Керчі.

У додержавний період відносини між Візантією та слов'янськими племенами перебували у стані «розвідки», ґрунтувалися на паритетних домовленостях та здебільшого договірних відносинах, що не викликає здивування. Незнані досі племена викликали не стільки страх перед можливими нападами, стільки страх перед новою, досі не званою і швидко зростаючою силою.

Наріжною віхою в історії русько-візантійських відносин IX ст. був похід Русі на Константинополь у 860 р. Облога столиці стала своєрідною точкою відраунку руської історії у грецьких хроніках.

Подія ця найповніше висвітлена в двох проповідях патріарха Фотія. Їх аналіз показує, що напад русів виявився несподіваним для жителів столиці Візантії. Імператор з військом знаходився в цей час у поході проти арабів, що полегшувало русам оволодіння столицею Візантії. Зрештою все скінчилося для Константинополя добре. Переконавшись, що міста їм не взяти, руси зняли облогу і з великою здобиччю повернулися додому.

«Повість минулих літ», посилаючись на «Летописанье греческое», відзначає, що з цього часу «начася прозивати Руска земля». Відбулося «дипломатичне визнання» Київської Русі Візантією. Між двома державами, як справедливо вважали О.О. Шахматов, В.В. Мавродін та інші історики, було укладено угоду «миру і любові» [11, с. 52]. Отже, можна відзначити, що шлях до «дипломатичного визнання» був початий Руссю принаймні з VI ст.

З кінця VIII – початку IX ст. інтерес Русі до чорноморських ринків посилюється. Реалізація товару на них викликала протидію з боку Візантії. Певно, саме в цьому слід вбачати причину походів руських дружин IX ст. до Криму і Амастріді. Економічний інтерес, очевидно, становив основну мету руського посольства 838-839 рр. до Константинополя. Своєрідним фіналом першого етапу взаємин Русі і Візантії був похід руських дружин 860 р. на столицю імперії. Незважаючи на його відносну невдачу, він відіграв вирішальну роль у зближенні двох країн і укладенню між ними договору.

Однією із найважливіших його статей стало хрещення Русі. Перші, не дуже виразні свідчення (письмові і археологічні) вказують на знайомство східних слов'ян з християнством ще в антську епоху. Конкретні дані з приводу цього містить «Житіє св. Стефана Сурозького», де розповідається про хрещення князя русів Бравліна архієпископом

візантійського міста Сузожа Філаретом. В літературі цей факт справедливо вважається частиною дипломатичної угоди між переможцями – русами і переможеними – греками.

У роки князювання в Києві Олега (882-912 рр.) русько-візантійські відносини, переважно економічні, стали на твердий ґрунт юридично-правової регламентації. У 907 і 911 рр. після військових походів Русі на Константинополь були укладені вигідні для Києва мирні угоди. За умовами договору 907 р. Візантія зобов'язувалася виплатити одноразову контрибуцію, а також давати щорічну данину. Значні пільги надавалися руським купцям. Серед них такі: забезпечення продуктами харчування на шість місяців, дозвіл жити в передмісті Константинополя, користуватися лазнею, забезпечення корабельним спорядженням, право виходу в місто групами по 30 осіб. Ще чіткіше обумовлені правові норми русько-візантійських відносин у договорі 911 р. Згідно з ним, сторони несли рівну відповідальність за вчинені злочини, зобов'язувалися надавати допомогу торговельним суднам, які зазнали катастроф, повертати полонених і збіглих. Якесь угоди, очевидно, були укладені й у військовій справі. Відомо, що в 911 р. 700 руських дружинників воювали у складі візантійського війська з критськими арабами.

Укладення мирних договорів з Візантією стало актом великої історичної ваги, що утверджував Київську Русь як рівноправного економічного партнера імперії. Пожвавлення торговельних відносин з Візантією другої половини IX – початку X ст. засвідчують поступовий вихід Русі на зовнішню арену, а жваві дипломатичні зв'язки зумовили входження держави до кола візантійських інтересів.

У роки князювання Ігоря (912-945 рр.) біля південних кордонів Русі вперше з'явилися печеніги. Ось що писав візантійський імператор Костянтин Багрянородний у творі «Про управління імперією» – повчанні сину і спадкоємцю Роману II про взаємовідносини росів, печенігів і ромеїв: «Знай, що пачинакіти (печеніги) стали сусідніми і суміжними також росам, і частенько, коли у них нема миру одне з одним, вони грабують Росію, завдають їй значної шкоди... Знай, що і біля царственого цього града (Константинополя) ромеїв, якщо роси не знаходяться в мирі з пачинакітами, вони з'явитися не можуть ні заради війни, ні заради торгівлі, бо коли роси з човнами приходять до річкових порогів і не можуть поминути їх інакше, аніж витягнувши свої човни з річки й переправивши, несучи на плечах, нападають тоді на них люди цього народу пачинакітів» [11, с. 58]. Костянтин VII не обмежується викладом політичної ситуації, що склалася в результаті появи біля північних кордонів Візантії печенігів. Він радить сину, як обернути цю ситуацію на користь імперії. Для цього потрібно завжди шукати миру з печенігами. Із сказаного видно, що Візантія боялася посилення Русі і тому намагалася зашкодити цьому шляхом печенізької загрози. У Києві не одразу розгадали підступність імператорського двору, і аж до 30-х років X ст. Русь

надавала воєнну допомогу Візантії; руські у складі імператорської армії брали участь у війнах в Італії. Врешті-решт, вірогідно, що подвійну гру візантійської дипломатії було розкрито, і між сторонами стався розрив. У 941 р. Ігор здійснив перший похід на Візантію, який завершився поразкою руських. Біля стін Константинополя візантійці зустріли руський флот і спалили його «грецьким» вогнем. Незважаючи на поразку, Ігор почав готувати новий похід. На це пішло майже три роки. 943 р руське військо, у складі якого були дружини від усіх племінних князівств і союзні Києву варяги вирушили в похід. Корсунці попередили імператора про наближення до кордонів Візантії великої руської сили, і він попросив миру. Його посольство зустріло руських на Дунаї і передало Ігорю послання Романа I і великий викуп. Ігор, порадившись з дружиною, прийняв пропозицію імператора. Одержавши дорогі дари, руські від Дунаю повернули назад на Русь. Після цього сторони уклали новий мирний договір, обмінялись посольствами.

При оцінці мирного договору 944 р. між Візантією і Руссю незмінно постає питання – кому він був вигідний? Відповідь може бути тільки одна – обом сторонам. Коли б це було не так, його б не уклали. Але така постановка питання не зовсім коректна. Вигоди договору 944 р. слід розглядати не стільки зважаючи на конкретну історичну обстановку, скільки у порівнянні його з попередніми аналогічними угодами. При такому підході з'ясується, що Русь за умовами нового політичного договору справді позбавлялася багатьох привілеїв, обумовлених договорами 907 і 911 рр. Це введення обмеження на купівлю руськими купцями паволок, ліквідація безмитної торгівлі, зобов'язання не зимувати в гирлі Дніпра, в районі Білобережжя і на острові св. Слферія (нинішній острів Березань), вимога охороняти кримські володіння Візантії від нападу чорних болгар та ін.

У 944 р Ігор здійснив також похід на Закавказзя, що мав на меті нейтралізувати союзника Візантії Марзубана, який стояв на чолі войовничих горців Південного Прикаспію. Завоювавши чимало міст, вони отаборилися у столиці Аррані Бердаа (Албанія). Подальшому просуванню руських завадила жорстока епідемія, що скоротила їх чисельність і змусила почати відступ. З великою здобиччю вони повернулися додому [11, с. 60].

Часті воєнні походи підривали економіку Русі. Відшкодувати втрати руська знать сподівалася шляхом вигідних торговельних угод з Візантією. Частково їм це вдалося. Крім того, за часів Ігоря значно підвищилася роль так званого полонддя, тобто збору данини шляхом об'їзду держави. Про те, як це відбувалося, свідчить сучасник Ігоря – візантійський імператор Костянтин Багрянородний: «Зимовий і суворий спосіб життя цих самих Русів такий. Коли настає листопад місяць, князі їх одразу виходять з усіма Русами з Києва і відправляються в полонддя, тобто круговий об'їзд, і саме в слов'янські землі Древліан, Дреговичів, Сіверян та інших слов'ян, що платять данину Русам. Годуючись там упродовж

всієї зими, вони у квітні місяці, коли скресне крига на Дніпрі, знову повертаються до Києва» [5, с. 96]. За такої форми данини у населення нерідко відбирали все, що воно мало. В результаті руйнувалися господарства смердів, росло невдоволення на місцях. Позачерговий вояж Ігоря до древлян за даниною восени 945 р. закінчився для нього трагічно. Зібравшись на думу, древляни прийняли рішення вбити князя. Під Іскоростенем вони напали на Ігоря та його дружину і всіх перебили.

Не високими ідеалами створення могутньої держави чи квітучої цивілізації керувалися київські князі: надто вже сумнівним є те, чи знали вони взагалі щось про саме поняття державності. Скоріше мова може йти про їхнє невідступне бажання дістатися джерел багатства. Зокрема, завойовуючи Київ, Олег прагнув об'єднати його з Новгородом та підпорядкувати собі ці два головних склади на торговельному шляху «у греки». Діяльність перших київських князів значною мірою була поєднанням торгівлі зі збиранням данини. Кожної весни, як тільки скресала крига на річках, данину, зібрану взимку з різних східнослов'янських племен, відправляли Дніпром до Києва. Тут князі споряджали величезний караван човнів, навантажених хутрами й невільниками, який плів під охороною княжої дружини до Константинополя. Подорожі ті були сповнені труднощів і небезпек. Нижче Києва доводилося долати вируючі дніпровські пороги. Перейти останній, що звався Ненаситцем, було просто неможливо, тому кораблі розвантажували й волокли суходолом, а це ставило караван під загрозу нападу кочових грабіжників, які завжди чатували у тих місцях.

Американський історик Річард Пайпс проводить паралель між торговельними справами київських варягів і такими великими комерційними підприємствами початку нової доби, як Ост-Індська компанія чи компанія Гудзонової затоки, організованими з метою самозбагачення. Для отримання більших прибутків ці підприємства змушені були забезпечувати території, що не мали життєздатної системи врядування, мінімальними структурами управління. «Великий князь, – пише Пайпс, – насамперед був купцем, діяльність якого фактично зосереджувалася у царині торгівлі між слабко зв'язаними містами, чиї залоги збирали данину й забезпечували певний громадський порядок». Так, займаючись грабіжництвом і торгівлею, здійснюючи численні військові походи, перші правителі Києва перетворили це місто на центр великого й могутнього політичного утворення. Причому, мабуть, справді князі справляли на Візантію відчутний тиск, якщо греки змушені були піти на укладення дуже вигідної для київського князя торговельної угоди [9, с. 49].

За часи правління Ольги (945-957 рр.) виріс міжнародний престиж Русі. У 946 р. велика княгиня в супроводі великої свити відвідала Константинополь. Існує протокольний запис прийому Ольги візантійським імператором. У складі її посольства було понад 100 чоловік (16 близьких Ользі жінок, племінник, не виключено, що під ним приховується Святослав, отець Григорій, 22 послы, 44 купці,

2 перекладачі, 18 рабинь). Ольга вела переговори з Костянтином Багрянородним, хоча їх зміст залишився невідомим. Офіційної угоди укладено не було. Можна лише припускати, що правителі двох країн обговорили питання торгово-економічних відносин, підтвердивши вірність договору 944 р., а також злободенну на той час проблему християнізації Русі.

На честь Ольги Костянтин VII влаштував офіційний прийом. Двічі він приймав княгиню у вузькому колі, кілька разів вона була на імператорських обідах, на іподромі. І все-таки візитом до Константинополя Ольга лишилась невдоволена. Повернувшись до Києва, вона не поспішала відсилати дари у відповідь. Костянтин нагадав про це Ользі. Роздратована княгиня відповіла грецьким послам.

Те, що Ольга була невдоволена прийомом у Константинополі, свідчить і той факт, що вона активізувала дипломатичні відносини з німецьким королем. У 949 р., за даними німецьких хронік, Ольга, іменована «королевою руською», направила до Оттона I у Франкфурт-на-Майні своїх послів з проханням прислати єпископа і священника. Згідно з повідомленням «Продовжувача хроніки абата Регінона Прюмського», на Русь було направлено єпископом якогось Лібуція, однак по дорозі він помер. Наприкінці 961 р. до Києва прибув монах трірського монастиря Адальберт, але його місія була невдалою. Не добившись успіху ні в чому тому, для чого посланий, і переконавшись у марності своїх намагань, Адальберт змушений був у 962 р. повернутися на батьківщину [8, с. 27].

У часи правління Ольги Київ почав зростати у всіх відношеннях, у тому числі, й у зовнішньополітичному. Русь почали «знати і чути в усіх кінцях землі». Княгиня, «наймудріша серед усіх людей», користувалася величезним авторитетом, а те, що наймогутніший правитель християнського світу взагалі погодився зустрітися з Ольгою, ще свідчить раз свідчить про зростаюче значення Києва [9, с. 51].

З 964 р. великим князем став Святослав Ігорович. Тут хотілось би відступити від послідовного викладу політичної історії Русі і звернутись до хронології деяких подій. У нашій історіографії усталилася традиція, згідно з якою дати «Повісті минулих літ», що стосуються життя і діяльності князя Святослава, не викликають сумніву. Вважається, що народився Святослав близько 942 р. Підставою служить літописна стаття 946 р., в якій розповідається про участь Святослава в поході Ольги на древлян. Спис, кинутий княжичем у бік ворога, ледве перелетів голову коня і впав біля його ніг [11, с. 62].

Виходячи з цього повідомлення, Б.О. Рибаків і вирахував вік княгині Ольги. Оскільки заміж на Русі звичайно виходили у 16-18 років, можна припустити, що народилася вона приблизно у 923-927 рр. і, отже, Константинополь відвідала в 28-32 роки. Цей розрахунок Б.О. Рибаків мав ствердити достовірність літописної версії про сватання імператора до руської княгині, так мальовничо розписане руським літописцем.

Так чи інакше, час князювання Святослава пройшов під знаком утвердження Русі на міжнародній арені шляхом подолання спротиву з боку деяких сусідніх країн. Погіршилися і відносини з Візантією, що протидіяла росту могутності Русі. Новою загрозою також стали печеніги, котрі блокували торгові шляхи, що вели на схід. В результаті майже повністю припинилася торгівля з країнами Арабського Сходу. Великі перешкоди створювали печеніги і для русько-візантійської торгівлі, нападаючи на торгові каравани біля дніпровських порогів.

Походи Святослава 965-968 рр. на Волзьку Болгарію, Хозарію і Балкани значно наблизили Русь до земель Візантійської імперії. Це тривожило Константинополь, і його дипломатія доклала великих зусиль, щоб посварити Русь з одним із її сильних сусідів, зокрема Болгарією. Щоб схилити Святослава до походу проти Болгарії, з Візантії йому послали 15 центаріїв золота. У 968 р. руські дружини під проводом Святослава з'явилися на Дунаї. У битві під Доростолом (сучасна Сілістра) болгари зазнали поразки. Святослав захопив міста по Дунаю, зробивши Переяславець своєю резиденцією.

Скориставшись відсутністю Святослава, в тому ж році у межі Русі вдерлися підкуплені Візантією печеніги. Безперешкодно вони підійшли до Києва і взяли його в облогу. Серед обложених були мати і діти Святослава. Місто було врятоване завдяки мужності киян і підходу лівобережних дружин під проводом воєводи Претича. Печеніги, вирішивши, що це військо Святослава, спішно відступили.

Владнавши чином справи на Русі, Святослав почав у 969 р. другу балканську кампанію. Однак ситуація на Балканах змінилася не на користь Русі. Візантія, пропонуючи Святославу виступити проти Болгарії, мала на меті послабити не лише Болгарію, а й Русь. Коли київський князь здобув ряд перемог. Візантія різко змінила свою політику. Новий імператор Іоанн I Цимісхій вислав проти руських своє військо, яке також зазнало поразки Руські оволоділи Філіппополем (сучасний Пловдив) і почали загрожувати Царгороду. Однак у битві під Аркадіополем руське військо зазнало поразки. За угодою з Цимісхієм Святослав пішов на Балкани і закріпився у Доростолі. Несподівано навесні 971 р. імператор вторгся зі своїм військом до Болгарії і взяв в облогу Преслав, де знаходився руський гарнізон. Незабаром візантійці захопили місто, з якого вдалося втекти лише небагатьом руським воїнам.

Наприкінці квітня 971 р. візантійське військо обложило місто Доростол, де зібралися основні сили Святослава. Три місяці тривала облога. Руські війська неодноразово робили героїчні вилазки, в одній із яких загинув воєначальник візантійців; з великими труднощами їм вдалося стримати натиск руських. Великих втрат, природно, зазнало і руське військо. Святослава було поранено. Знесилені сторони змушені були почати переговори. Іоанн I Цимісхій, намагаючись вразити руських своєю царською величчю, під'їхав до берега Дунаю верхи у

позолочених обладунках. Багато вбрана була і його свита. Святослав же переплив річку в човні. Він сидів на веслах і гріб разом з іншими, нічим від них не відрізняючись. Сидячи в човні на лаві для гребців, він, як свідчить візантійський історик Лев Діакон, вів мову з Цимісхієм про умови миру і скоро поїхав. Мирний договір вдалося укласти на таких умовах: Святослав відмовлявся від претензій на візантійські володіння в Криму і на Дунаї, імператор зобов'язувався безперешкодно пропустити руських додому, забезпечити їх продовольством на дорогу і надалі ставитися до руських «як до друзів».

Чого були варті запевнення імператора в дружбі, видно з наступних подій. До ворожих Русі печенігів терміново відправили послання Цимісхія Феофіла Євхаетського, котрий повідомив їх про повернення Святослава з Болгарії. Явна мета місії Феофіла полягала в посередництві між руськими і печенігами, таємна – у підбурюванні останніх на розправу з Святославом. В районі порогів печеніги влаштували засідку. Побачивши численного ворога, Святослав повернув до гирла Дніпра, в район так званого Білобережжя, щоб там перезимувати. Незабаром, однак, у руському стані почався голод, і Святослав змушений був прийняти рішення про повернення на Русь. У вирішальному бою з печенігами біля порогів Святослав і загинув. Поразка Святослава на Балканах мала негативні наслідки не лише для Русі, а й для Болгарії. Іоанн I Цимісхій захопив у полон болгарського царя Бориса, перейменував столицю Східноболгарського царства Великий Преслав у Іоаннополь, а всю Придунайську Болгарію перетворив у візантійську провінцію. В історіографії зустрічаються суперечливі оцінки діяльності Святослава, оскільки її наслідки не були однозначними. Дбаючи про міжнародний авторитет Русі, зміцнення її економічних позицій на чорноморських ринках, Святослав не так активно цікавився внутрішніми справами. А тим часом боротьба з ними ставала для Русі життєво важливою необхідністю. Крім того, часті воєнні походи розхитували і без того непевне становище Русі на зовнішній арені, оскільки фактично вперше відносини між двома державами погіршилися.

Розповідаючи про походи й завоювання, слід також сказати, наскільки великим був вплив київських князів. Установити географічні межі Київської Русі можна лише приблизно. Вони охоплювали майже всі населені східними слов'янами землі (пізніше були втрачені території на нижній Волзі, Північному Кавказі та в Болгарії, завойовані Святославом). Проте влада перших київських князів у різних частинах їхніх володінь була обмеженою й неоднаковою сили. Примітивна політична організація, надто великі відстані, значна відокремленість стояли на перешкоді встановленню якогось об'єднаного політичного цілого. Якщо не брати до уваги періодичні походи за даниною, перші київські князі мали дуже обмежені контакти і вплив на підвладні їм племена, особливо ті, що жили далеко від головних міст і поселень. Що ж до княжих прав збирати данину, то вони забезпечувалися виключно

грубою силою, на яку була спроможна княжа дружина, що спочатку набиравалася з варягів. Між князем і дружиною, що ділилися як небезпеками, так і добром, добутих у походах за даниною, виникали особисті, безпосередні та взаємозалежні стосунки, які були основою політичної організації ранньої Київської держави. Так, у походах за даниною і в намаганнях підпорядкувати собі торгові шляхи до далеких країн князі з їхніми дружинами менш ніж за сто років створили величезне й могутнє об'єднання – Київську Русь.

Після смерті Святослава Київська Русь уперше зазнала того, що згодом розвинеться в хронічну виснажливу політичну недугу: чвари між членами династії Рюриківичів за верховну владу в країні. У сутичці, що спалахнула за право збирати данину, Ярополк убив свого брата Олега. Побоюючись, що його теж спіткає така доля, молодий Володимир утік із Новгороду до Швеції. Через кілька років він повернувся на чолі великих варязьких сил і розпочав війну з Ярополком, у якій той знайшов свою смерть [9, с. 52-53].

З точки зору політичної організації легше встановити, якою не була Київська Русь, ніж те, якою вона була. Київська Русь не була державою в сучасному розумінні слова. Розглядати її як таку – значило б приписувати їй вищий рівень політичної організації, ніж це було насправді. Вона не мала ні централізованого управління, ні всеохоплюючої та розгалуженої бюрократичної системи. Єдиний зв'язок між володарями й підвладними, насамперед неміським населенням, існував у формі збору данини. У політиці князі керувалися особистими чи династичними інтересами, нерідко ігноруючи потреби держави і суспільства. Політичні стосунки були млявими, мінливими й невиразними, а політичні проблеми часто розв'язувалися за допомогою сили. І все ж зростає рівень політичної, соціальної та економічної організації Київської Русі, розвивалася її культура; багато запозичувалось з Візантії.

Важливою особливістю в дипломатичному житті слов'янської держави в Подніпров'ї був ще один фактор – розташування на межі між осілим землеробським і кочовим населенням, що заселяло в основному азійську частину євразійського материка. Це й ставило державність слов'янського світу Подніпров'я під загрозу кочових навал, які постійно вивергали азійські глибини. Гуни, авари, хозари, угри, печеніги, половці, а пізніше монголо-татарські орди завдавали постійного нищення продуктивним силам східнослов'янського світу. Зникали, нищились гради, ремесла, торгівля, розорані поля. І це в той час, коли країни західноєвропейського регіону були зайняті лише своїми власними справами – за спиною у східного слов'янства, що мусило постійно шукати засобів для свого виживання.

Через те державно-політичні традиції східнослов'янського регіону вироблялись у двох напрямках, передусім – це напрямок на зв'язки з високоцивілізованими державами, і, найперше, із Східно-Римською імперією – Візантією. Можна з певністю сказати, що така ситуація збагачувала історію

східнослов'янського світу, виробляла різноманітніші і гнучкіші форми управління й співіснування народів і держав, які мимоволі являли собою більшою чи меншою мірою симбіоз європейського та «азійського» (як любив висловлюватись О. Герцен) і в економічному, і в політичному, і в культурному плані.

Говорячи про зовнішні впливи, інколи намагаються довести цей вплив до абсурду. Загальним є те, що Русь ніколи не цуралась культурних досягнень Сходу та Заходу і їхній вплив тут присутній. Проте жоден з них не мав доленосного значення в принциповій суті її політичності. «Необхідність боротися з експлуататорами із Ітіля, – підкреслює автор «Історії хозар», – стимулювала об'єднання гузів і слов'ян навколо золотого столу Київського, а це об'єднання, в свою чергу, створило умови та перспективу для бурхливого зростання давньоруської культури. Ця культура завжди була самобутньою і ніколи не перебувала в залежності від Візантії. Власне, так само, як і політика чи дипломатія. Непродуктивні заяви і тих, хто вважає, що нібито Русь була точною копією Візантії. На наш погляд, необхідно виходити з того, що «візантійська позолота лягала досить тонким шаром на товщу руської культури» [5, с. 98]. Це повною мірою можна віднести і до політичної культури. У своїх основах ідея спадкової влади однієї родини й заснована на ній система колективного правління всього князівського дому були принципово відмінними від візантійських концепцій автократичної імперської влади. В основу правління князівського дому була покладена досить самобутня власна політична традиція мислення, що на багато років випереджала політичні ідеї сучасності. Хоча варто не забувати істину: «З ким поведешся, від того й наберешся».

Ми ще мало знаємо про цей досить цікавий період у нашій політичній історії, про досягнення та втрати руської дипломатії, про відносини та їхній тип між Київською Руссю та Візантією. Загадки про особливості розвитку цієї сфери Руської держави лежать за відомими нам межами її виникнення. Мало хто цю межу спробував переступити. Вона в багатьох випадках виникла штучно. Її виорали догматики та теоретики від науки, аби надійно приховати славний період славного народу в ім'я власних геополітичних інтересів. Ліквідація цього обмеження не тільки повертає українцям власну історію. Вона надає можливість відродити історичну логіку її різних періодів, встановити певні закономірності політичного життя в Україні.

Візантія і Київська Русь... Дві назви, які історичною долею завжди походили одна від одної і одна від одної залежали. У різні часи вони були і історичними партнерами, і політичними суперниками. Якщо за перших князів Русь ще тільки знайомилася зі Східною Римською імперією, то Ольга та частково Святослав намагалися будь-що поставити русичів на одне з передових місць у так званому «візантійському клубові». І ім це вдавалося. Дипломатичні договори засвідчували поступове зростання авторитету Києва, а імператори почали рахуватися з

цією тепер небезпечною силою. У кінці IX – в середині X ст. було закладено своєрідний фундамент зовнішньополітичних відносин двох найбільших держав тогочасної Європи, який згодом було

розвинено до небувалих меж, як власне, було покладено внутрішню їх взаємодію, оскільки остаточно загибель Константинополя та його захоплення хрестоносцями боляче вдарила по Русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.: Друкарня «С.В. Кульженко», 1913. – 524 с.
2. Довідник з історії України (А-Я): Посібник для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
3. Іванченко Р.П. Київська Русь: початки Української держави: Посібник з історії. – К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта», 1995. – 96 с.
4. Котляр М.Ф., Толочко П. Київська Русь // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С.128 -132.
5. Маманчук О.І. Актуальні проблеми політичної історії України: Монографія. – К.: КНЕУ, 2005. – 309 с.
6. Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4. – С. 41-49.
7. Прицак О. Походження Русі // Хроніка – 2000. – К.: «Довіра», 1993. – С. 11-13.
8. Ричка В.М. Київська Русь: Проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). – К.: НАН України, 1994. – 34 с.
9. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: «Либідь», 1993. – 717 с.
10. Толочко О.П. Русь: Держава і образ держави. – К., 1994. – 37 с.
11. Толочко О.П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.

Рецензенти: Шевченко В.Н., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Сабалдашов В., 2010

Дата надходження статті 08.01.2010 р.

ОСОБЛИВОСТІ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ В XIV-XVI СТ.

У статті автор розглядає правову систему на українських землях в литовсько-польську добу, яка зберігала багато елементів з попередньої епохи, але помітними були західноєвропейські впливи, що з'явилися в результаті поширення магдебурзького права в Україні.

Ключові слова: магдебурзьке право, Україна, Литва, Польща, місцеве самоврядування.

В статье автор рассматривает правовую систему на украинских землях в литовско-польское время, когда сохранилось много элементов из предыдущей эпохи, но заметными были западноевропейские влияния, которые возникли в результате распространения магдебургского права в Украине.

Ключевые слова: магдебургское право, Украина, Литва, Польша, местное самоуправление.

In the article an author examines the legal system on Ukrainian earths in Lithuanian-Polish time, when a lot of elements were saved from a previous epoch, but noticeable were the zapadnoevropeyskie influencing which came as a result of distribution of magdeburgskogo right in Ukraine.

Key words: magdeburgskoe right, Ukraine, Lithuania, Poland, local self-government.

На сьогоднішній день Україна стоїть на порозі великих змін у бік демократизації громадянського суспільства й політичного життя в державі. В проведенні політики демократизації одним з пріоритетних завдань держави є напрям на децентралізацію державного впливу в регіонах, задля надання територіальним громадам більших повноважень у вирішенні власних завдань. Крім цього, Україна має великий історичний досвід місцевого самоврядування, зокрема, пов'язаного з магдебурзьким правом, що позитивно вплинуло на становлення місцевого самоврядування в Україні, яке на сьогоднішній день набуває все більшої схожості з місцевим самоврядуванням країн демократичного заходу в результаті демократичного реформування.

Магдебурзьке право – середньовічне міське право, за яке міста частково звільнялись від центральної королівської адміністрації, або влади місцевого феодала й створювали органи місцевого самоврядування; назва походить від привілеїв 1188 року, які отримали жителі міста Магдебурга від архієпископа Віхмана і грамоти герцога Альберта в 1294 році. Джерелами магдебурзького права були Саксонське зерцало, а також практика міських судів та діяльність органів управління Магдебурга, що узагальнювались у трактатах, коментарях, на

які згодом суди посилалися як на закон. Магдебурзьке право торкалося багатьох сторін суспільного життя. Зокрема, воно закріплювало права міських станів, встановлювало порядок діяльності органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регламентувало порядок торгівлі, опіки, спадкування, питання благоустрою міста, а також оподаткування населення, громадської безпеки, встановлювало покарання за різні види злочинів. У XIII-XVI ст. магдебурзьке право поширилося також у Польщі, Литві, Угорщині, Чехії, Україні та на Білорусії. Грамоти містам про надання (або підтвердження) магдебурзького права видавалися литовськими князями, польськими королями. Надання магдебурзького права означало звільнення міст (хоч і частково) від центральної адміністрації, від влади земельних магнатів і створення органів самоврядування [3, с. 201].

Протягом XIV-XVII ст., магдебурзьке право поширилося в Польщі, Литві, Білорусії та на Україні. Українські міста отримували магдебурзьке право від литовських князів, польських королів та українських гетьманів. Першими містами, що отримали магдебурзьке право були міста Галицько-Волинського князівства: Володимир Волинський (1324 рік), Сянок (1339 рік). Львову магдебурзьке

право було надано в 1356 році; Кременцю – 1374 року; Берестю – 1390 році. У XV-XVII ст. магдебурзьке право дістали більшість міст України. У різний час його одержали Київ (1494, фактично з 1497 року), Вінниця, Глухів, Дубно, Житомир, Лубни, Козелець, Станіслав, Полтава, Стародуб, Чернігів та інші міста Наддніпрянщини [4, с. 356].

В містах, які одержали магдебурзьке право міські, суди існували як автономні установи. Нижча палата магістрату – лава, або скабінат, – виконувала судові функції на чолі з війтом. За магдебурзьким правом обов'язки війта визначалися так: «Війт ні перед ким іншим, тільки перед нами, тобто магістратом, і не інакше, а лише німецьким правом мусить відповідати тоді, коли буде закликаний до нас нашим листом. Війт уповноважений те наше місто в головних справах судити, карати і стинати, і на кіл бити, і топити як на те німецьке право магдебурзьке вказує» [3, с. 268-269]. Лава складалася з 12 чоловік, фактично присяжних засідателів. Але ця кількість лавників не була обов'язковою – в інших містах їх могло бути і менш. Лавничі суди були двоякі: поточні (*judicium necessarium*) – збиралися за необхідністю на вимогу селян та міщан, і виложені (*judicium expositum*) – засідали два рази на місяць. Лава розглядала усі справи міщан, крім найважливіших карних, які розглядали змішані державно-міщанські суди. В міських судах судились також селяни магістратських сіл [7, с. 112].

В деяких містах існували суди окремих національних громад – української, польської, вірменської, єврейської. При цьому єврейські суди відрізнялися від загальної міської судової системи громади (кагалу) та раввін – як знавець Єврейського права. До окремих судів у місті відносилися й цехові – для розгляду незначних справ ремісників (порушення статуту цеху, крадіжки всередині цеху тощо) [7, с. 119].

Завдяки магдебурзькому праву на теренах України відбулися значні зміни в судовій системі. Були скасовані суди панівської ради, які часто виносили вироки на користь самих же панів, хоча центральні суди було залишено незмінними. Провінційні суди були скасовані, а на їх місце введено, за польським зразком, суди земські, гродські (замкові), підкоморські.

У містах з магдебурзьким правом процесуальну здатність мали всі громади, крім невільників, малолітніх, тих, які знаходились під опікою. Їх заміняли власники, батьки, опікуни. У карних справах вони зобов'язувалися привести з собою на суд підлеглих їм осіб, причетних до судової справи. Коли за якусь особу хтось ручався, а та особа не з'явилася на суд, її заміняв поручник. Сторони могли користуватися допомогою уповноважених (крім важливих карних справ, в яких особиста присутність сторони на суді була обов'язковою), – у документах вони частіше всього використовують під термінами «прокуратор», «речник», «умощований». Ними могли бути всі, крім духовенства та суддів. Компетенція уповноважених визначалася «листом порученим» або «прокурацією» [5, с. 183].

Попереджувало процес вступне слідство, яке проводила покривджена сторона аби виявити річ, зібрати відповідні докази. Інша сторона могла збирати докази для опротестування звинувачення. Відбувалося «поволення», або оголошення фактів перед сусідами і населенням про злочин, возний оглядав місце події, практикувалося і вчинення трусу в хаті підозрілого в крадіжці. Після цього в урядовій книжці вписувалися факти, зібрані стороною та її свідками і возним. Такі записи при розгляданні справи на суді мали вже доказове значення.

Судовий розгляд справи називався «розсудок», «судовий перевід», а змагання сторін – «доводження справедливості». Сторони з'являлися на суд «з вільної стопи» («вольне мовеньє у права»), тобто добровільно, але інколи доставлялися на суд силою. Після з'ясування формальних питань (наприклад, нез'явлення якоїсь із сторін на попереднє засідання суду) суд надавав слово позивникові для з'ясування позову. Він зачитував чи усно викладав зміст позову. Потім слово надавалося позваному, котрий починав оборону з формальних закидів, які стосувалися в двох випадках:

а) за давністю («промовчанье справи»), якщо пройшло три роки у карних і 10 років у цивільних справах, бо тоді позивник «вечно молчать имеют»;

б) за недотримання ввічливої форми позову, який при вживанні «непочтивих слів» міг бути відкинутим [7, с. 127].

Для різних родів справ існували різні доказові норми. Докази мали назву: зі сторони позивача – «доводи», зі сторони обвинуваченого – «відводи». В залежності від доказової форми вони поділялися на: зізнання (тільки невимушене), документи (публічні й приватні – виписки з урядових книг, боргів, листи, квитки, реєстри і т. п.) огляд і речі (дуже важливі в карних справах в ґрунтовних процессах), свідки (урядові і приватні), присяга (присягала та сторона, яка суддями визнавалася ближчою до доказів), жереб (у сумнівних справах він визначав ближчого до присяги), допити на муках (застосовувалися за крадіжку до людей нижчих станів, коли вони вже раніше були карані), мучили один раз, не більше однієї години і не доводили до каліцтва; якщо підданий тортурам зізнавався, його карали смертю, ні – позивач платив на його користь штраф, або нав'язку, за вчинений біль) [6, с. 154].

Не більше як в триденний термін суд повинен був розібратися у справі і зробити вирок. До проголошення вироку сторони могли самі полагодити справу, не доводячи її «до останнього ступеня права». Якщо судові необхідно було перевірити докази, то він відкладав розправу до наступної сесії («рочків»).

У важких карних справах, коли обвинувачений тікав, суд відправляв його справу великому князю по баніцію, якою проголошувалось його вигнання за межі держави. Вигнанець міг просити князя видати йому глейт, свого роду охоронну грамоту, аби він міг з'явитися перед судом і виправдатися [6, с. 155].

Вирок, або декрет, суд видавав не пізніше, ніж через три дні після розгляду справи. Його

вносили більшістю голосів, а меншість могла висловити свою особливу думку (*votum separatum*). Вирок записував судовий писар, підписував суддя або підсудок. Після цього його публічно оголошували і записували в судові книги. Сторони ж одержували «судові листи» за підписом писаря. На основі випису вирок сторони, котра виграла процес, могла домогтися задоволення (сатисфакції) вирок від винного. В цьому їй допомагав суд. Виконавчим органом був возний, у карних справах – кат, у справах про спадщину та спрямованих проти служителів церкви вирок виконували духовні суди. Судовий вирок міг бути оскарженим скаргою на судів (часто при винесенні заочних вироків) або апеляцією («отзовон»). Апеляція подавалася проти вироків усіх судів [2, с. 108].

Таким чином, система судівництва на українських землях в литовсько-польську добу зберігала багато елементів з попередньої епохи, але помітними були західноєвропейські і польські впливи, що прийшли сюди в результаті поширення магдебурзького права в Східній Європі, зокрема і в Україні [5, с. 170-174].

Місцеве самоврядування має велике значення для розвитку народовладдя та зміцнення української державності. На органи місцевого самоврядування покладена велика відповідальність за соціально-економічний стан територіальних громад, за благополуччя їхніх жителів. І саме реалізація можливостей народовладдя є неодмінною умовою динамічного соціально-економічного, культурного розвитку України як європейської демократичної, правової держави.

Сьогодні необхідно вдосконалити процес взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування, яка б забезпечувала громадян впливати на ухвалення рішень, що стосуються питань їх життєдіяльності.

Найголовніше нині – донести до громадян України, та передусім до політиків, що подальший розвиток і вдосконалення місцевого самоврядування та регіональної політики є неодмінною умовою соціально-економічного і культурного розвитку України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 5. – 704 с.
2. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – К. Наукова думка, 1995. – Т. 7. – 624 с.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Либідь, 1991. – 586 с.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.1. До середини XVII ст. - К.; Либідь, 1992. – 640 с.
5. Субтельний О. Україна: історія // Пер. з англ. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
6. Шабунько Ф.М. Землі Юго-Западної Русі в складі Великого Князства Литовського. – К.: Наукова думка, 1987. – 183 с.
7. Швидько Г.К. Історія держави і права України (X – початок XIX століття) Навчальний посібник. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. університету, 1998. – 176 с.

Рецензенти: Шевченко Н.В., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Бобров К., 2010

Дата надходження статті 08.01.2010 р.

ОСОБИСТІТЬ ОКТАВІАНА АВГУСТА: САМООЦІНКА ТА ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРІЇ

Стаття присвячена висвітленню постаті першого римського імператора, його політики, правління у Стародавньому Римі, внесок у розвиток культури Риму.

Ключові слова: *Октавіан Август, Рим, імперія.*

Статья посвящена толкованию образа первого римского императора, его политики, правлению в Древнем Риме, вклада в развитие культуры Рима.

Ключевые слова: *Октавиан Август, Рим, империя.*

In the article the figure of the first Roman emperor, his politician, rule, is lighted up in Ancient Rome, contribution to development of culture of Rome.

Key words: *Octavian August, Rome, empire.*

Октавіан Август є однією із ключових фігур історії античності. Тема є досить актуальною у сучасній історичній науці, тому що відіграє важливу роль для розуміння значущості цієї постаті в історії. Суперечлива особистість Октавіана був жорстоким на шляху до влади й мудрим під час правління. Прийомний син знаменитого Юлія Цезаря й вітчим лиходія Тиберія, людина, при якій латинська література пережила «золоте століття» – вік Вергілія, Горация, Овідія, Тита Лівія, Вітрувія. Всі ці й багато інших сторін особистості й часу Октавіана Августа тією чи іншою мірою розкривають його сутність.

Загалом, правління Августа було відзначено великою передбачливістю й раціоналізмом. Він провів п'ять громадянських воєн: мутинську, філіппінську, перузійську, сицилійську, актійську, і в усіх боях на чолі війська виходив переможцем. А чому? Тому, що початок і результат кожного бою Октавіан скрупульозно прораховував за допомогою астрології й ніколи не помилявся! За тією ж причиною всі змови проти імператора, а їх було біля п'ятнадцяти, закінчувалися провалом для змовників. Йшов час, і вже Єгипет, Македонія, Сирія, Іудея – усі плескали мудрому імператорові. Тріумф Октавіана являв собою початок нової епохи в житті римського суспільства.

Епоха правління Октавіана Августа – одна із небагатьох білих смуг в історії Стародавнього Риму. Будучи високоосвіченою й культурною людиною, він стимулював і всіляко сприяв прогресу античної культури в усіх напрямках.

Октавіан належить до тих малочисельних постатей історії, чий образ не тьмяніє від часу, чия слава переживає століття. Видатний полководець,

не менш видатний державний діяч, різносторонній геній – такий начебто ніким не заперечуваний вирок ряду поколінь. В обрамленні таких епітетів, у блиску таких оцінок він увійшов в історію.

Октавіан Август – видатний політичний діяч Стародавнього Риму. Його ім'я збереглося в пам'яті потомків поряд з іменами Олександра Македонського і Юлія Цезаря. Ще при житті його – правителя Римської держави – стали називати «божественним Августом», а згодом навіть виникла легенда, що батьком Октавіана був не простий смертний, а бог Аполлон.

Август був далекоглядним, розсудливим і обережним політиком, який вважав, що для досягнення мети підходять будь-які засоби. Він ніколи нічого не говорив і не робив необдуманого. Особисті якості Августа як не можна краще підходили до тієї епохи, коли від державного діяча вимагалися не стільки талант і натхнення, скільки розрахунок і здоровий глузд. Недарма улюбленим прислів'ям Августа було: «Поспішай повільно». Завдяки своїй обережності Августові вдалося вдалося те, чого не вдалося Цезарю: він не тільки вдало прожив довге життя, але й зумів обрати собі спадкоємця, перехід влади до якого відбувся без усіляких хвилювань.

Римський правитель мав якості, яких не вистачало його названому батькові: він був терплячим, розумним і спритним інтриганом. Створюваний ним новий режим по суті мало чим відрізнявся від цезаревого, але Октавіан розумів необхідність збереження традиційного фасаду. Рим повинен керуватися однією людиною (тобто ним самим), що стоїть на чолі армії, оскільки саме вона нині

дає мандат на правління і владу. Але достоїнство (*dignitas*) і авторитет (*auctoritas*) пануючого стану, тобто сенаторів, варто поважати. Браження повинно створюватися таке: навіть якщо все змінилося, все повинне здаватися колишнім. Октавіан був «геніальним пропагандистом». Він зумів усіх переконати, що відновив республіку. Якщо «плани першого архітектора були відкинуті, то плани другого принесли загальне задоволення». Але без зробленого Цезарем і урок його загибелі не могло б бути й самого Октавіана Августа.

Об'єктом дослідження є встановлення принципату Августа, що означало падіння республіки й утвердження одноособового правління, до чого Рим прагнув уже давно.

Предметом дослідження є особистість Октавіана Августа і зокрема його правління у Стародавньому Римі; самобутня політика першого римського імператора.

Мета наукової роботи полягає у висвітленні сутності ряду тих незаперечних фактів, які дадуть можливість поглянути на особистість Октавіана як політичного, воєнного і культурного діяча, і зробити незаперечний акцент на дійсно вагомий внесок цієї історичної постаті у світову історію.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних завдань:

1) охарактеризувати історично складені передумови початку правління Октавіана Августа; утвердження і поширення влади першого римського імператора; показати роль в історії Стародавнього Риму і значення правління на фоні всесвітньої історії;

2) розкрити сутність становлення особистості О. Августа як державного і політичного діяча, виділити риси, характерні індивіду, який здатний взяти на себе повноваження влади для управління повноцінною імперією;

3) довести вагомість внеску імператора у розвиток культури Риму.

Стан розробки теми дослідження та її джерельна база. Античний світ взагалі ніколи не перестав цікавити колишні і прийдешні покоління. Його досліджували, вивчали і простежували. Зіставляли і опрацьовували факти часу правління Октавіана. Зокрема, Е.В. Федорова у своїх працях розкриває сутність диктатури особистостей імператорського Риму, у тому числі О. Августа, простежуючи у висловах античних авторів значення їх управління державою. Плідно працював на цій ниві Ф.А. Петровський талановитий перекладач, витончений знавець античності. Також не можна не відмітити праці дослідників: М.Н. Ботвинника, Г.А. Стратановського, Ж.П. Неродо, И.Ш. Шифман та ін.

Джерельна база дослідження представлена твором «Жизнь двенадцати Цезарей» (від Юлія Цезаря до Доміціана) римського історика і письменника Г.Т. Светонія, який докладно викладає історичні події і звички Цезарів, ця книжка є цінною історичною пам'яткою; літературою, яка стосується античного періоду, а також енциклопедіями, словниками та довідниками.

Розкриття даної теми не може вичерпуватись використанням тільки цих джерел. Проте, їх сукуп-

ність дозволяє у необхідному обсязі дослідити проблему і досягти поставлених завдань.

Октавіан вів політику завоювань зовні й установав тривалого й міцного миру в самій імперії. Він скорив більше країн і народів, ніж усі інші імператори, і під кінець життя оголосив, що підкорив владі римлян «усе коло земель» (*orbis terrarum*). На сході був завойований Єгипет (30 рік до н. е.), на заході – північна частина Піренейського півострова (19 рік до н. е.), на півночі до кінця правління Августа – землі по південному березі Дунаю, а також між Рейном і Ельбою. Уперше були зроблені походи в Єфіопію, Південну Аравію й Дакію [1, с. 16].

Спосіб правління, встановлений Августом, прийнято називати «принципатом» (лат. *principatus*, від *primus* «перший» і *sapere* «брати» – голова сенату) [4, с. 110].

Суть принципату полягає в тому, що самодержавна влада імператорів, фактично заснована на контролі над армією й преторіанською гвардією, яких обирав імператор, причому Август і його розумні спадкоємці старанно уникали небажаних посад і не вдавалися занадто часто до цензорської влади.

Як «син божественного Юлія», *Divi Iulii Filius*, Август обожнювався в народі, що згодом призвело до виникнення культу імператора. На сході імперії вже при його житті будували храми, присвячені Августові і Риму [13, с. 105].

Зовнішньополітична діяльність Августа, спрямована на зміцнення могутності Риму, була відзначена як успіхами, так і поразками.

Основною своєю заслугою Октавіан вважав встановлення миру, під яким розумів закінчення громадянських воєн і внутрішніх смут, що тривали ціле сторіччя, і зміцнення зовнішніх кордонів. Він являв собою новий тип володаря, що геніально поєднав авторитарну владу, здатну підтримувати порядок і єдність в імперії, із законністю, заснованою на повазі й дотриманні республіканських форм правління й ухваленні Сенату.

Тріумф Октавіана знаменував собою початок нової епохи в житті римського суспільства. Все, зрозуміло, було обумовлено так, начебто в Римі відроджується споконвічна римська форма правління. На монетах, і в написах Октавіан фігурує як людина, що звільнила державу від панування партії, який повернув волю римському народу [6; 7; 9, с. 150].

Прийшовши до влади, Август встановив той режим, який відповідав як назрілим суспільно-політичним потребам, так і традиційним соціально-психологічним характеристикам римського суспільства. Громадянські війни показали повну нездатність традиційної римської системи, так званого республіканського ладу, забезпечити в державі мир і стабільність. Режим, створений Августом, приніс і те, і інше [10, с. 210].

Політика Августа стосовно римського плебсу будувалася як задоволення його найбільш примітивних потреб у хлібі й видовищах. Підводячи підсумки своєї діяльності, Август дбайливо пере-

раховує, коли й скільки разів він роздавав народу гроші. Уже за заповітом Цезаря він дав кожному плебеєві по 300 сестерціїв (44 р. до н. е.); у своє п'яте консульство (29 р. до н. е.) – по 400 сестерціїв з військового видобутку; десяте консульство (24 р. до н. е.) – також по 100 сестерціїв; в одинадцяте консульство (22 р. до н. е.) він дванадцять разів купував хліб для роздачі; у дванадцятий рік своєї трибунської влади (12 р. до н. е.) він ще раз дав по 400 сестерціїв на людину. Ці засоби одержали не менш 250 тис. чоловік. У вісімнадцятий рік трибунської влади й у дванадцяте консульство (5 р. до н. е.) він роздав по 60 денаріїв; їх одержали 320 тис. чоловік. Ветеранам-колоністам у своє п'яте консульство (29 р. до н. е.) Август дав з військового видобутку по 1000 сестерціїв; одержувачів було близько 120 тис. чоловік. У своє тринадцяте консульство (2 р. до н. е.) він роздав плебеям, що одержали до того ж безкоштовний хліб зі скарбниці, по 60 денаріїв; одержувачів було більше 200 тис. Крім того, практикувалися систематичні роздачі хліба, причому Август різко збільшив кількість посадових осіб (кураторів), що відали роздачами: спочатку їх було два, після 18 р. до н. е. їх стало шість, причому це були сенатори високого рангу. Склалися списки одержувачів, яким видавалися спеціальні тессери (свого роду талони), і раз на місяць на Марсовому полі або в портику Мінуція в одній з 45 крамниць люди одержували пайок, що належав їм. Спроби Августа роздавати хліб раз у чотири місяці зустріли опір, і він повинен був поступитися. Однак коли юрба зажадала вина, Август відповідав, що в Римі гарний водопровід [5, с. 118].

Іншим засобом впливати на плебс Август вважав, як було зазначено, організацію видовищ. У його правління вісім разів було влаштовано гладіаторські ігри, у яких боролися близько 10 тис. чоловік. Три рази проводилися змагання атлетів, 27 разів – інші видовища. У консульство Гая Фурнія і Гая Юнія Сілана (17 р. до н. е.) Август влаштував столітні ігри. Починаючи з його тринадцятого консульства (2 р. до н. е.) щорічно проводилися ігри на честь Марса Месника. Крім цього, у цирку, на Форумі й в амфітеатрі 23 рази влаштовувалися цькування диких звірів. Особливо сильне враження повинен був зробити, звичайно, морський бій, у якому брали участь більше 3000 чоловік. Своєї мети Август безсумнівно досяг: на основі його влади плебс не зазіхав.

Положення рабів за царювання Августа істотно не змінилося. Вони як і раніше вважалися власністю свого пана, і останній мав над ними необмежену владу. Для політики Августа в цьому напрямку характерно те, що він повернув, як говорилося, 30 тис. рабів, захоплених ним у Секста Помпея, їхнім колишнім власникам [12, с. 138].

Час Августа Октавіана – золоте століття римської поезії. Вергілій і Гораций, що прославляли «відновлену республіку» і її «першого громадянина», користувалися постійною увагою Августа й заступництвом його близького друга Мецената. Август виступав перед співгромадянами в образі рестав-

ратора древніх суворих і охайних влад, і древнього благочестя як засновник нового «золотого століття». Він видав суворі закони проти розкоші, безшлюбності й подружньої зради, відновлював храми й стародавні обряди. Август сприяв появі в Римі й Італії імператорського культу. Сприймаючись сучасниками й нащадками як щасливий обранець богів, він став для більшості своїх спадкоємців незаперечним авторитетом і зразком для наслідування. Тобто, будучи «першим серед рівних», він зміг достойно нести наданий йому титул імператора.

Характерною рисою культурного життя Риму епохи ранньої Імперії було те, що в її створенні брали активну участь уродженці не тільки міста Риму, але й всієї Італії й особливо римських провінцій. Для молодих і знатних римлян обов'язковим вважалося засвоєння всього того, що викладалося в Греції. Потреба в освічених людях задовольнялася за рахунок імпорту вчених рабів-греків. Численні діячі римської культури (прозаїки, поети, філософи, оратори, юристи, учителі, лікарі, художники, архітектори) у переважній більшості були не римлянами. Для знайомства із грецькою культурою не тільки знаті, але й простого народу велике значення мало скупчення в Римі вивезених із грецьких міст картин і статуй, що виставлялися на площах і у храмах, які слугували зразком для римських майстрів.

Режим Августа підтримувався міцним ідеологічним апаратом. Прославляння й обожнювання правителя перетворилося у державну політику, що забезпечує фокусування для лояльності підданих у різнобічній багатонаціональній імперії. Імператорському культу зводилися храми. Найбільше ґрунтовно збережений до наших днів римський храм, який стоїть на центральній площі міста Німу в південній Франції – за точками на його фронтоні вчені встановили, які букви там були закріплені, і прийшли до висновку, що це був саме храм імператорського культу. Обожнювання стояло поруч із параноєю, іноді, ймовірно, виправданої. Критика імператорської влади була поставлена поза законом; у правління Августа відбулося кілька страт змовників, правдивих або мнимих.

Август мудро й помірковано користувався своєю необмеженою владою й ошчасливив країну усіма благами світу, після того, як провів її через усі жахи міжусобної війни. Не маючи генія Юлія Цезаря, він, однак, завжди чітко ставив перед собою мету й мистецьки користувався усіма наданими йому можливостями. Він поважав вчення, сам навіть був віршотворцем і дав своє ім'я цілій епосі, що позначилася чудовим розквітом науки і мистецтва. Август залишив після себе статистичний нарис Римської імперії й перелік його діянь під назвою «Res Gestae Divi Augusti».

Перед Августом постало делікатне питання про передачу влади. Передати він міг не владу як таку, а свій моральний авторитет, тобто рекомендувати спадкоємця. Його Август хотів залишити із власного роду, але йому фатально не пощастило: синів у нього не було, онуки померли у дитинстві, дочка

й онука поводитися не так як це личить родині імператора. Для підтримки свого морального авторитету Август карав своїх рідних: – у 8 р. н. е. його онука, Юлія Молодша, була відправлена у вигнання, і одночасно із цим у заслання, тільки незрівнянно більш суворе. М.Л. Гаспаров припускає, що це був спритний відволікаючий маневр, покликаний штовхнути суспільну думку від осуду родини імператора до думки про загальне падіння моралі.

У результаті, владу «принцепса» – «першого серед рівних» – довелося передати пасинкові, гордому Тиберію, людині з гарними задатками й жадливим характером. Режим, створений Августом, був гарний настільки, наскільки гарними виявлялися його люди, що персоналізували, – частково при самому Августі, цілком при Тиберії; а після Тиберія були Калігула й Нерон, і тут вже багато хто став згадувати старі добрі республіканські часи.

Про сутність Августового режиму історики сперечаються дотепер. Немає сумніву, що Август зробив головний рішучий крок, що перетворив республіку в імперію. Немає сумніву й у тому, що, за словами радянського історика Машкіна, це був «перший в історії приклад режиму, заснованого на політичному лицемірстві». Те, що називалося «відновленою республікою», не було не відновленим (республіку ніхто не спростовував), не республіканським. Август заявляв, що не займає ніякої посади, яка не відповідала б древніми порядками – і технічно, імовірно, у цих словах не було неправди. Однак жоден римський правитель після царських часів не виконував так багато повноважних функцій одночасно й незмінно.

Август правив Римом у тій або іншій формі 56 років. До моменту його смерті у державі майже не залишилося людей, що пам'ятали колишній устрій життя. Та й багато хто з тих, хто пам'ятав не міг тримати на Августа зла – адже пам'ятати доводилося не стільки республіканські доблесті, скільки криваву череду братовбивчих воєн і повну відсутність навіть натяку на стабільність. Та й різниця у рівні життя (згадаємо «дерев'яний» і «мармуровий» Рим) була разючою.

Ніякому народу він не оголошував війни без причин законних і важливих. Він настільки був далекий від прагнення поширювати свою владу або множити військову славу, що деяких варварських вождів він змушував у храмі Марса Месника присягати на вірність миру, якого вони самі ж і просили; а з деяких уперше спробував брати заручниками жінок, тому що бачив, що заручників-чоловіків вони не цінують; втім, всім і завжди він повертав заручників за першим проханням. Усіх, хто бунтував занадто часто або віроломно, він карав тільки тим, що продавав їхніх бранців у рабство з умовою, щоб рабську службу вони несли вдалечині від батьківщини й звільнення не одержували раніше, ніж через тридцять років. Слава про таку гідну його помірність спонукала навіть індійців і скіфів, лише з переказів нам відомих, просити через послів про дружбу Августа й римського народу. А парфяни на його вимогу поступилися йому беззаперечно

Вірменією, і повернули йому прапори, відбиті у Марка Краса й Марка Антонія, і добровільно запропонували заручників, і навіть царем своїм обрали з декількох представників того, котрого схвалив Август.

Зразковому полководцеві, на його думку, найменше личило бути квапливим і необачним. Тому він часто повторював прислів'я: «Поспішай повільно», «Обережний полководець краще безрозсудливого» і «Краще зробити вдало, ніж виконати як-небудь аби швидше» [2; 3, с. 118].

Тому він ніколи не починав бій або війну, якщо не був впевнений, що при перемозі виграє більше, ніж втратить при поразці. Тих, хто прагне малої вигоди ціною більших небезпек, він порівнював з рибалкою, що вудить рибу на золотий гачок: відірветься гачок, – ніяка вигода не відшкодує втрати [11, с. 198].

Спокійний, розважливий Август, що ніколи не прагнув оточувати свою владу монархічною атрибутикою й будь-якою помпезністю, залишився в пам'яті римлян не тільки як засновник Імперії, але й у якості одного з ідеальних імператорів, незважаючи на ті жорстокі методи, за допомогою яких він, часом, йшов до вершини. Для самого імператора найбільш значимими видавалися його успіхи в мирному будівництві – він говорив, що прийняв Рим цегельним, а залишив його мармуровим, і особливо пишався тим, що двічі «замикав ворота храму Януса», тобто домагався того, що римська держава зовсім не вела воєн. Мало того, після прийняття Імперією християнства, фігура Августа виявилася освячена Церквою, незважаючи на те, що сам імператор був, зрозуміло, язичником. Август став змальовуватися у церковному переказі як ідеальний правитель і володар світу, що виконав винятково важливу божественну місію Риму – зібрав під владою багато народів, встановив серед них мир і порядок, так що Богом саме в цей час бажано було втілення Сина Божого – Христа і його проповідь саме в межах Римської Імперії, а у своїй проповіді Христос говорив, що Богові варто віддавати все Боже, а Кесареві – кесарево, тобто беззаперечно підкорятися римській владі в усіх цивільних, політичних питаннях. Римська Імперія стала у християнському навчанні в якості богообраною саме в силу свого міцного й мирного цивільного порядку.

При ньому було завершено підкорення Іспанії (27-19 рр. до н. е.). Піренейський півострів і Галлія міцно увійшли в систему римських провінцій. Тиберій, старший син Лівії, скорив Паннонію й Далмацію. У підніжжя Альп Октавіан Август спорудив пам'ятники своїх перемог над гірськими племенами; залишки цих величних споруджень ще й тепер можна бачити в Сузі й Аості.

У сімейному своєму житті, однак, Октавіан Август не міг похвалитися щастям: багато прикростей заподіяв йому розпусний спосіб життя його дочки Юлії. У Лівії Август знайшов цілком гідну для нього дружину, але її обвинувачували у тому, що вона не зупинялася перед дурними засобами для того,

щоб забезпечити за своїм старшим сином право спадкування Августового трону.

Наостанок відзначимо, що Октавіан Август був одним з найбільш обдарованих, енергійних і вмілих правителів у світі. Незвичайно величезна, що переслідувала віддалені цілі, робота з реорганізації і відновленні, проведена ним у кожній структурі величезної Імперії, сприяла створенню нового римського світу, у якому всі класи, до найнижчих, благоденствували через зв'язки, що покращилися, і торгівлі, яка процвітала. Авторитарний режим, встановлений за його правління (з урахуванням помилок Цезаря), змінив Республіку, що прийшла в занепад, – хоч спочатку й з'являлася безліч змовників – був приречений на тривале існування. Він приніс стабільність, безпеку й добробут безпре-

цедентно великої частини населення на більш ніж два сторіччя; він забезпечив виживання й збереження політичної, соціальної й культурної спадщини класичного світу, як римського, так і грецького, і створив основу, на якій змогли прорости насіння християнства й іудаїзму (під час саме цього правління народився Ісус Христос, а Іудея перетворилася з держави-клієнта в Римську провінцію) [8, с. 358].

Отже, час правління Октавіана характеризується яскравим піднесенням у сфері культурного життя країни, реорганізацією політичного і суспільного життя. Час переходу від Республіки до Імперії ознаменований з одного боку труднощами, інколи невдачами, але з іншого боку – все ж таки позитивними перетвореннями, які дали змогу вивести країну на світову арену і зайняти на ній місце лідера.

ЛІТЕРАТУРА

1. Античний Рим: Ранній період Італії // Історія України. – 2003. – Квітень. – № 13.
2. Античная культура: литература, театр, искусство, философия, наука: Слов. – справ. / Сост. и общ. ред. Ярхо В.Н. – М.: Лабиринт, 2002. – 351 с.
3. Античность как тип культуры: Сб. ст. / АН СССР, научн. совет по истории мировой культуры; отв. ред. Лосев А.Ф. – М.: Наука, 1988. – 333 с.
4. Античность: Словарь-справочник по истории, культуре и мифологии / Ермолова И.Е., Культишева И.С., Шонина Н.Р.; под общ. ред. Ярхо В.Н., – 3-е изд. стер. – Дубно: Фентикс, 2007. – 295 с.
5. Балух В.О. Историчні портрети античності та середньовіччя [текст]: навч. посіб. для вищ. навч. закл. / Балух В.О.; Возний І.П.; Коцур В.П. – Чернівці: Книги – XXI, 2007. – 500 с.
6. Бичкова Л.В. Колористична культура античного світу: навч.-метод. посіб. – К.: Вища школа, 2003. – 133 с.
7. Ботвинник М.Н. Жизнеописания знаменитых греков и римлян / Ботвинник М.Н., Рабинович М.Б., Стратановский Г.А. – М.: Просвещение, 1987. – 2004 с.
8. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Перевод с польского Ронина В.К. – М.: Высш. шк. 1988. – 495 с.
9. Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / Пер. Кондратьева С.Н.; под ред. Доватура А.И. – М.: Наука, 1992. – 384 с.
10. Всемирная история: В 24 т. / Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др. – Минск: Литература, 1996. – Римский период. – 512 с.
11. Золоева Л.В., Поръяз А.В. Мировая культура: Древняя Греция. Древний Рим. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2001. – 446 с.
12. Крист Карл. История времён римских императоров от Августа до Константина. – Ростов н/Д: Феникс, 1997.
13. Кто есть кто в античном мире: Древнегреч. и древнерим. классика: справочник: – М.: ПО «Дет. кн.»; Таллин: Таллин. центр МАДПР, 1993. – 319 с.

Рецензенти: Гайдай О.М., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Ткач К., 2010

Дата надходження статті 08.01.2010 р.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР І. МАЗЕПИ: СХІД ЧИ ЗАХІД?

У статті автор розглядає два напрямки зовнішньої політики гетьмана І. Мазепи: азійський (російський та турецький) і європейський (шведський). Визначено, що патріотизм грав одну із головних ролей у вчинках І. Мазепи.

Ключові слова: гетьман, патріотизм, Росія, Швеція.

В статье автор рассматривает два направления внешней политики гетмана И. Мазепы: азиатский (российский и турецкий) и европейский (шведский). Определено, что патриотизм играл одну из главных ролей в поступках И. Мазепы.

Ключевые слова: гетман, патриотизм, Россия, Швеция.

In the article an author examines two directions of foreign policy of hetman I. Mazepa: Asiatic (Russian and Turkish) and European (Swedish). It is certain that patriotism played one of leading roles in the acts of I. Mazepa.

Key words: hetman, patriotism, Russia, Sweden.

У кожній країні, у певний проміжок часу є подія, яка заслуговує на звання епохальної. До такої безумовно можна віднести й політичний виступ гетьмана Івана Мазепи у 1709 році. Про його важливість можна судити хоча б виходячи з того резонансу, який вона спричинила як тоді, так і спричиняє сьогодні. Ця подія і стала головною темою даної статті, яка має на меті висвітлити проблему вибору гетьмана І. Мазепи, спробувати пояснити чому він відійшов від проросійських позицій. Чи було це прагненням просто захопити владу на означеній території, стати правителем українських земель чи І. Мазепа піклувався про майбутнє України. І яким він вбачав вектор розвитку цього майбутнього: європейським чи азійським? При чому не наголошується на певній неповноцінності або меншовартості будь-якого з цих векторів, які просто були відмінними, різними. Основна ж увага буде зосереджена на поясненні вибору І. Мазепи.

Під час написання статті були використані праці різноманітних дослідників, як вітчизняних, так і вчених діаспори. М. Костомаров, перший дослідник діяльності І. Мазепи, представив на суд нащадків значний комплекс джерел російського, українського, польського і шведського походження. Вони стосувались здебільшого діяльності гетьмана [11, с. 8]. М. Грушевський ґрунтовно продовжив дослідження постаті І. Мазепи, оцінюючи його вчинки загалом позитивно. Та при цьому він закидав гетьману надмірну самовпевненість. Значна увага була приділена і працям Т. Мацьківа, у яких він про-

аналізував договори між Гетьманщиною та Швецією. Його думки багато в чому допомагають зрозуміти проблему зовнішньополітичного вибору І. Мазепи [6, с. 12]. Критично була переглянута і російсько-радянська концепція «Мазепи-зрадника» (наприклад, у працях П. Толочка), яка ще продовжує існувати у низці праць (переважно російських, але це не є образою за національним фактором, а скоріш ідеологічною особливістю історіографії). Серед поглядів сучасних дослідників особлива увага була приділена поглядам І. Ольхіної та І. Рибакі, які наголошують на образі «Мазепи-патріота». Крім того, вони дещо з іншого ракурсу обґрунтовують доцільність підписання українсько-шведського договору [21, с. 47].

Важливим моментом у розкритті теми є розуміння закономірностей розвитку українських земель за правління Івана Мазепи. У 1686 р. був підписаний так званий «Вічний мир» між Річчю Посполитою та Московією. За його умовами (які базувались на Андрусівському перемир'ї 1667 р.) українські землі розділялись між цими двома країнами. Лівобережна Україна, Київ, Запоріжжя та Чернігово-Сіверщина відходили до Москви, а Варшава залишала за собою Північну Київщину, Волинь та Галичину. Крім того, не слід забувати про те, що Поділля продовжувало належати Туреччині. Брацлавщина та Південна Київщина залишались нейтральною зоною, певним буфером між трьома державами (що мабуть і не дивно, бо за роки національно-визвольних змагань, тобто з 1648 і до 1676 років від 50 до 65 % населення

цих земель було винищено, а регіони перетворились ледве не на пустелю) [22, с. 47].

Підписання вказаного договору підтвердило тезу, що інтереси української держави та власне українського народу не бралися до уваги, а були проігноровані. А це зовсім не додавало прихильності Речі Посполитій чи Московії в очах простого населення українських земель, так і його еліти.

1687 р. ознаменувався приходом до влади в Гетьманщині І. Мазепи та підписанням ним Коломацьких статей, що регламентували україно-російські відносини. За своїм змістом ця угода є фундаментальним доказом промосковської орієнтації І. Мазепи. Але це не означає, що він дотримуватиметься її завжди. Ці статті стали ціною, яку гетьман заплатив за свою булаву. Москві потрібен був слухняний керівник «малоросійського народу» і він отримав його. Про це свідчить хоча б такі пункти як розміщення в Батурині (столиці гетьмана) московського стрілецького полку або про позбавлення І. Мазепи права змішувати козацьку старшину [14, с. 19].

Далеко не на користь образу Мазепи-лицаря слугує і його поведінка під час подій, що спричинили прихід до влади Петра І. Гетьман проявив в черговий раз вміння орієнтуватись у безвихідній ситуації, коли всі його покровителі були позбавлені впливу (насамперед фаворит царівни Софії – Голіцин). Говорячи прозаїчно І. Мазепа домігся аудієнції у нового царя і охаяв на ній князя Голіцина. Петро І врахував «покаяння» І. Мазепи та залишив за ним булаву [11, с. 104]. Цей факт знову говорить на користь промосковської орієнтації Мазепи.

Та потрібно зауважити деякі деталі. Поведінка І. Мазепи в даній ситуації була природною. По-перше, ніяка здравомисляча людина не покинула б свою посаду (гетьмана!), не спробувавши її залишити за собою. І. Мазепа спробував і йому вдалося втримати булаву. По-друге, методи цього «втримування» були далеко не зовсім благородними. Але треба взяти до уваги, що і часи тоді були відповідні. По-третє, І. Мазепа скоріш за все домовлявся не тільки за втримання влади, а й за просте збереження життя. Петро І міг його віддати під суд як ставленика Голіцина і гетьман швидше за все наслідував й долю князя (тобто висилку в Сибір).

Після «другого здобуття посади» І. Мазепа почав здобувати значні вплив та багатство. Цьому посприяла насамперед активна підтримка царя, який вважав гетьмана своєю правою рукою на українських землях. Про заможність Мазепи можна судити хоча б з того, що він був володарем біля 20 тисяч маєтків [8, с. 281]. Це вивело його у число найбагатших людей тогочасної Європи.

Але при цьому, така риса як багатство була скоріш позитивним елементом образу гетьмана. Він не став своєрідним аналогом Гобсека чи Гарпагона, а проявив значне піклування про майбутнє свого народу. Чималу кількість коштів І. Мазепа віддав на побудову нових та реставрацію старих церков. Посприяв гетьман і розвитку освіти на вітчизняних землях.

Так, заходами І. Мазепи Києво-Могилянський колегіум набув статусу академії (у цей час відомої як «Могило-Мазепинська») (завдяки матеріальній підтримці гетьмана вона спромоглася спорудити нові корпуси і збільшити кількість студентів до 2 тисяч) [25, с. 163].

А між тим не можливо не зазначити про тенденцію щодо обмеження державницьких прав Гетьманщини, яка вже не мала таких привілеїв, як Військо Запорозьке часів Богдана Хмельницького. Окрім згаданого часткового нівелювання впливу гетьмана можна пригадати наступне:

- Петро І претендував на збільшення рівня централізації держави, що виливалось у поступову ліквідацію автономій у її складі;
- розширення розквартирування російської армії на землях Гетьманщини яскраво свідчить про активізацію цієї тенденції;
- І. Борщак, спираючись на архіви французького МЗС, документально довів, що Петро І мав плани ліквідації козацтва як стану та значної зміни суспільного ладу земель Гетьманщини, задля уніфікації всієї держави;
- численні мобілізації та рекрутизації українського населення для потреб російської армії у Північній війні; гетьманщину поступово перетворювали на сировинний придаток;
- Московія відмовила у допомозі Гетьманщині на випадок шведської або польської агресії, що є прямим порушенням Березневих статей (навіть більше, цей прецедент є приводом для денонсації Березневих статей) [17, с. 34].

Система державного та суспільного устрою української автономії не вписувалась у загальну картину запланованої Петром І побудови великої держави. Права українського селянства, міщанства та сам факт існування такого стану як козацтво підірвали основи російської держави, населення якої не мало й десятої долі цих свобод. А тому питання про ліквідацію автономії Гетьманщини було б лише питанням часу, яке б вирішилося якщо не в наступні роки, так через 1-2 десятиліття.

І. Мазепа це чудово розумів і тому не бажав залишитися осторонь. З «Мазепи-васала» він перетворився на «Мазепу-патріота».

Окрім суто культурницької діяльності І. Мазепа прагнув і до заповітної мрії ледве не всіх українських гетьманів, що перебували на цій посаді після Б. Хмельницького – об'єднати під своєю владою українські землі, Лівобережжя та Правобережжя, Запорожжя, Слобожанщини та південних українських земель. І ключовим питанням у цьому процесі мав стати вибір союзника, скоріш навіть покровителя, з допомогою якого можна було б досягти консолідації.

А вибір союзників обмежувався небагатьма векторами. Чільне місце посідали два напрямки: азійський та європейський. При цьому вони, у свою чергу, поділялись ще на два шляхи. Азійський: проросійський або протурецький; європейський: прושведський або загальноєвропейський. Російського напрямку І. Мазепа вже дотримувався, і як видно

з фактів, поданих вище, назріла нагальна потреба у його зміні.

Протурецький вектор не виправдав свою доцільність хоча б прикладом гетьмана П. Дорошенка. Стамбул прийняв би українські землі на правах васалітету, але це не означало б ніякої реальної допомоги, а швидше навпаки – турки використали б землі нового союзника як плацдарм для війни із Польщею або Австрією та як джерело ясиру. А підтримка на зовнішньополітичній арені з боку Стамбула була б нульовою.

Перейдемо до інших «напрямоків». Загальноєвропейський вектор має у своїй основі орієнтацію на Францію, Англію, німецькі держави, Австрію, які б могли допомогти у становленні української держави з більш менш пристойним рівнем незалежності. Але насправді цей напрям був найслабшим та найменш реальним. Вся підтримка з боку Європи виражалася хіба що в фантомних обіцянках на особистому рівні. Їх суть можна звести в одне речення: «Дуже добре, що ви бажаєте здобути незалежність – ми вас у цьому підтримуємо, та дійсної допомоги не надамо». А це можна пояснити наступним аргументом – українські землі не входили в сферу зовнішньополітичних інтересів ні Франції, ні Англії, ні Австрії і т. д. Тому вони й не бачили глузду допомагати без вигоди для себе.

І що вигоду для себе побачила Швеція. Північна війна з Московією стала для неї конфліктом, який міг значно підвищити її вплив у Європі у випадку перемоги, або навпаки покласти край всім амбіціям при поразці. Тому пошук союзників стояв на першому плані, і шведський король Карл XII розумів, що Гетьманщина якнайкраще підходить на роль цього союзника. Розумів це й І. Мазепа, який пішов на союз зі Швецією, таким чином обравши європейський шлях розвитку для українських земель. Цей напрям в тій історичній ситуації, що склалася був чи не найкращим. Гетьманщина отримувала б фактичну незалежність та широкі можливості для власної продуктивної генерації. Це підтверджує і українсько-

шведський договір (точніше, його приблизний варіант, складений П. Орликом у еміграції): «Іванові Мазепі, законному князеві, ніяким робом не будуть перешкоджати у володінні цим князівством... буде забезпечена свобода для українських земель, згідно з її правами та законами» [3, с. 47]

Проте, це було б у разі успіху. А вийшло зовсім навпаки. Поразка у Полтавській битві 1709 р. покладала край всім патріотично-державницьким амбіціям І. Мазепи та українського народу. Автономія у складі Московії була обмежена і українська державність поступово почала згасати.

Залишається ще одне спірне питання – чи були плани І. Мазепи суто патріотичними та альтруїстичними? Чи може праві його «прокурори», що обвинувачують гетьмана у зраді та егоїзмі?

З одного боку І. Мазепа явно не діяв лише на звичайному ентузіазмі. Якщо українські землі здобули б незалежність, то він став би їх одноособовим володарем. Тому, ставлячи на карту всі свої здобутки, своє соціальне положення, фактично свою долю, гетьман у випадку перемоги опинився б у значному виграші.

Проте, зважимо й на інший бік проблеми. Заключивши союз зі Швецією, І. Мазепа ризикував всім. І до такого кроку його підштовхнули не лише прагматичні міркування. Потрібна була і певна духовна основа. І вона не тільки була, вона навіть подавила егоїзм. І ця духовна основа постала у вигляді українського патріотизму.

А про наявність цього патріотизму яскраво свідчать і меценатська, і соціально-політична діяльність. Гетьман зберіг за населенням більшість його прав, що були до 1687 р. (тобто до початку правління І. Мазепи), як то права приватного землеволодіння, вільної торгівлі [23, с. 107]. Якщо просто подумати, то чи буде людина витрачати кошти та зусилля на ту справу, яка йому ненависна або до якої вона ставиться нейтрально? Звичайно, ні. Тому можна зробити висновок про те, що патріотизм грав далеко не останню роль у вчинках І. Мазепи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 230 с.
2. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття. – К.: Наукова думка, 1969. – 223 с.
3. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. – К.: Свенас, 1991. – 136 с.
4. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К.: Варта, 1994. – 555 с.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
6. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708р. // Твори у 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т. 8. – 682 с.
7. Доманицький В. Націотворча роля гетьмана Мазепи. – Чикаго: Українська видавнича спілка, 1960. – 47 с.
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України (частина друга: від половини XVII століття). – К.: Глобус, 1992. – 348 с.
9. Ключевський В.О. Сочинения. – М.: Соцэкгиз, 1958. – Т. 4. – 423 с.
10. Кононенко В. «Очі всіх на тебе уповають»: Іван Мазепа та Петро І у світі історичних досліджень // День. – 2009. – 31 січня. – С. 7
11. Костомаров Н.І. Мазепа. – Республіка, 1992. – 335 с.
12. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа і його доба. – К.: Наукова думка, 2005. – 348 с.
13. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К.: Знання України, 1992. – 192 с.
14. Мазепа: людина і історичний діяч / Під ред. М. Чикаго. – К.: РИТМ-2, 1991. – 47 с.
15. Маланюк С. Illustrisimus dominus Mazepa (ясновельможний пан Мазепа): тло і постать. – К.: Обереги, 1991. – 46 с.
16. Маркевич А. Великий подвиг: к 250-летию Полтавской битвы. – К.: Издательство Киевского университета, 1959. – 58 с.
17. Мацьків Т. 1687-1709 рр.: неупереджені свідчення західноєвропейських сучасників // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 34-35.
18. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – гетьман України // Український історик. – 1979. – № 1-4. – С. 55-68.
19. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
20. Наливайко Д. Очима Заходу: рецепція України у Західній Європі. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

21. Ольхіна І., Рибак І. Іван Мазепа: проблема вибору // Історія України. – 2003. – № 29-32. – С. 46-49.
22. Павленко С. Іван Мазепа. – К.: Альтернативи, 2003. – 416 с.
23. Субтельний О. Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII століття. – К.: Либідь, 1994. – 230 с.
24. Чухліб Т. Гетьмани і монархи: українська держава у міжнародних відносинах 1648-1724 років. – К.: Арістей, 2005. – 639 с.
25. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К.: Видавництво КМА, 2004. – 286 с.

Рецензенти: Шевченко Ю.В., к.і.н., доцент;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор

© Богданов В., 2010

Дата надходження статті 08.01.2010 р.

Секція

СОЦІОЛОГІЯ

РЕФОРМУВАННЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ: ПРОБЛЕМИ, ДОСЯГНЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглядаються проблеми реформування української пенсійної системи, досягнення на цьому шляху та окреслюються можливі перспективи її розвитку.

Ключові слова: пенсійна реформа, забезпечення, закон, влада, етапи реформи, бюджет.

В статье рассматриваются проблемы реформирования украинской пенсионной системы, достижения на этом пути, определяются возможные перспективы ее развития.

Ключевые слова: пенсионная реформа, обеспечение, закон, власть, этапы реформы, бюджет.

The article is dealing problems of reformation pension system in Ukraine and achievement on this way. Outlined the possible prospects of it development.

Key words: pension reform, social welfare, law, power, stages of reform, budget.

Після прийняття незалежності у 1991 році Україна почала будувати свою власну пенсійну систему. Процес був довготривалим; не завершився він і дотепер. З 1998 року, у зв'язку з об'єктивними труднощами, фахівці у сфері соціальної політики почали налаштовуватися на необхідність реформування сформованої на той час однорівневої солідарної пенсійної системи. Врешті-решт у 2003 році Верховна Рада України ухвалила два Закони: «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та «Про недержавне пенсійне забезпечення», які визначили зміст такого реформування.

Питання пенсійного забезпечення наразі стосується більш як 13 мільйонів українців. Враховуючи те, що пенсія у більшості випадків є єдиним джерелом доходів населення, визнаючи її вплив на формування добробуту громадян, та беручи до уваги той факт, що українська економіка та фінансова система не готові до повноцінного впровадження ухваленої програми реформ, можна говорити про актуальність даної теми.

Метою статті є розкриття сутності реформування пенсійної системи України, обґрунтування наслідків, що виокремлюються вже сьогодні, та окреслення перспективи подальшого розвитку впровадження пенсійного забезпечення.

Пенсійне забезпечення в Україні є державною системою, основною складовою загальної системи соціального захисту населення. Єдина пенсійна

система передбачає централізоване правове регулювання, що гарантує на всій території держави однакові та рівні умови, норми і можливості громадянам України для здійснення одного з найважливіших соціальних прав – права на соціальне забезпечення. Вона охоплює всіх непрацездатних громадян похилого віку, інвалідів з дитинства або внаслідок загального чи професійного захворювання, осіб, які втратили годувальника, виплати яким проводяться у формі пенсій, надбавок і підвищень, додаткових пенсій тощо.

Вищезазначені закони ввели в дію новий стандарт визначення завдань та призначення пенсійного забезпечення, комплексно врегулювали великий спектр питань, пов'язаних з функціонуванням системи загальнодержавного обов'язкового та недержавного пенсійного страхування.

Згідно із законами, головними завданнями пенсійної реформи є підвищення ефективності пенсійної системи на основі персоніфікації страхових внесків та посилення залежності пенсії від виробничого стажу, величини заробітної плати та тривалості виплати страхових внесків, підвищення мотивації праці, поліпшення контролю за правильністю нарахування пенсії [4, с. 64].

Реформування пенсійної системи полягає загалом у впровадженні трирівневої системи пенсійного забезпечення, вдосконаленні структури Пенсійного фонду України як інституції, яка поєднує всі функції

щодо пенсійного забезпечення, посиленні відповідальності платників страхових внесків за порушення дисципліни розрахунків з Пенсійним фондом України, розмежуванні джерел фінансування пенсій, призначених за різними пенсійними програмами, запровадження недержавного пенсійного страхування як додаткової форми пенсійного забезпечення [2, с. 139].

Свого часу передбачалося запровадити пенсійну реформу у три етапи:

I етап – створення організаційно-правових засад реформування і його проведення з солідарною системою;

II етап – запровадження добровільної системи пенсійного забезпечення;

III етап – передбачає обов'язковість запровадження накопичувальної системи [1, с. 280-283].

Нова трирівнева система ґрунтується одночасно на принципах солідарності, взаємної відповідальності та накопиченні коштів для подальшого їх включення до майбутньої пенсії. Держава у такий спосіб на першому, солідарному, рівні намагається захистити пенсіонерів від можливої бідності, а накопичувальна система даватиме змогу через пенсійні заощадження всіх громадян сприяти прискореному становленню середнього класу в суспільстві та формувати нове, дуже потужне внутрішнє джерело інвестицій [6, с. 2]. Держава, вилучаючи певну частину коштів у працюючих, спрямовує їх на виплату пенсій сьгоднішнім пенсіонерам, а від коштів з Накопичуваного фонду одержуючи ще й дохід через інвестування в економіку.

Для наведення ладу в операціях з пенсійними грошима свого часу було створено державний позабюджетний Пенсійний фонд. Саме тут акумулюються всі кошти, що надходять для солідарної системи пенсійного забезпечення, відбувається облік платників. При правильній організації та ефективному розпорядженні цими коштами можна отримати непогані можливості для розвитку економіки, що, в свою чергу, підвищить стандарти життя та добробут населення.

Проте, реформа має певні проблеми, що розбалансовують солідарну систему, а також стримують запровадження накопичувальної системи соціального страхування та негативно впливають на розвиток недержавного пенсійного забезпечення.

За прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, у 2050 році майже третину населення України будуть становити особи віком 60 років і старше. Нині в пенсійній системі України на 10 платників внесків припадає майже 9 пенсіонерів. Отже, за незмінного рівня участі населення в пенсійному страхуванні чисельність пенсіонерів досить швидко може зрівнятися з чисельністю платників, а до 2050 року й перебільшити її майже на третину.

У цих умовах виникає потреба активно шукати резервів збільшення дохідної частини бюджету Пенсійного фонду, передусім за рахунок зростання надходжень страхових внесків. Цього можна досягти шляхом підвищення розміру пенсійного збору,

збільшення числа застрахованих осіб – платників внесків та збільшення бази для їх нарахування (тобто, заробітної плати та інших доходів, з яких сплачується пенсійний збір).

Сумарний розмір пенсійного збору становить в Україні 35,2 % і є одним з найвищих у Європі, що пов'язано не лише з високим рівнем старіння населення, а і з національними особливостями зайнятості та соціального захисту. При цьому для роботодавців розмір пенсійного збору становить 33,2 %, а для працівників – 2 % фонду заробітної плати, тобто роботодавці сплачують понад 94 % загального обсягу пенсійних внесків. У більшості європейських країн роботодавець сплачує 2/3-3/4 загального розміру внесків, а 1/3-1/4 – працівник [5, с. 4].

Отже, назріває потреба перерозподілу пропорційної відповідальності за оплату збору від роботодавця до працівника. Причому збільшення розміру внеску, який сплачується безпосередньо застрахованими особами, має посилити зацікавленість працівників у повному відображенні їхньої заробітної плати, стимулюватиме працівників до активної участі в пенсійному страхуванні.

Внаслідок порушення дисципліни сплати внесків до фондів повільно йде детінізація зайнятості та доходів. Нині чисельність осіб, що регулярно сплачують внески до Пенсійного фонду, становить 15,2 мільйонів або 73 % загальної чисельності працюючих. Тобто, більш як чверть населення не бере участі у пенсійному страхуванні. Це пов'язано зі специфікою способів реалізації економічної активності населення України, адже 4,7 мільйонів зайнятих працює у неформальному секторі економіки, причому 80 % з них – особи працездатного віку. Перевагу слід надавати створенню робочих місць для праці за наймом. Ця форма зайнятості характеризується не лише більшою стабільністю та значно меншим рівнем ризиків щодо одержання доходу, але й набагато вищим рівнем соціальної захищеності працівників [6, с. 2]. Потрібно шукати шляхи розвитку системи оплати праці, детінізації заробітної плати.

У солідарній системі реформування практично звелось до запровадження нової форми обчислення пенсії, яка нерідко не спрацьовує, оскільки розмір мінімальної вищій за зароблену. Недоліком солідарної системи є невиправдане демографічне навантаження на населення працездатного віку. Єдиним виходом з цієї ситуації іноді вважають збільшення пенсійного віку: можливе встановлення дещо вищої межі пенсійного віку, починаючи з покоління, яке тільки вступає у працездатний період життя.

Що ж до третього рівня пенсійної реформи, то в Україні недержавні пенсійні фонди вже створені. Проте, вони ще не отримали належного розвитку, недосконалим залишається нормативно-правове регулювання умов участі страхових організацій та банків у недержавному пенсійному забезпеченні. Повинен провадитися розвиток механізмів захисту вкладів у фондах недержавного пенсійного забезпечення [3, с. 17]. Недовіра населення до цього рівня пенсійного забезпечення викликана відчуттям

невпевненості у завтрашньому дні, хвилюванням з приводу надійності таких накопичень. Зважаючи на інфляційні процеси, люди неохоче погоджуються накопичувати кошти.

Зважаючи на те, що пенсія є другим за важливістю (після заробітної платні) джерелом доходів більш як 30 % населення країни, держава повинна вживати чіткі, цілеспрямовані заходи у сфері реформування пенсійного забезпечення. Потрібно звернути значну увагу на демографічну ситуацію, стабілізувати фінансові процеси, підвищити мотивацію до праці найманих працівників, розв'язати проблему зайнятості та тіньової економіки. Принципового значення у проведенні пенсійної реформи набуває розроблення організаційно-економічного механізму зростання доходів від

трудової діяльності, перш за все заробітної плати працівників.

Отже, в цілому потрібно налаштуватись на те, що становлення трирівневої системи пенсійного забезпечення – складний і тривалий процес. За прогнозами фахівців, пенсійна реформа має тривати десь протягом 30 років.

Саме на фоні розвитку економічного благополуччя повинна відбуватися і трансформація громадської думки у питаннях довіри до реформативних кроків держави.

Тому стабільність, економічне зростання і підвищення рівня життя працюючого населення – головні напрями діяльності держави, які мають позитивно вплинути на подальше реформування пенсійної системи в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриненко А.М. Соціальна політика. – К.: КНЕУ, 2003. – 309 с.
2. Шевчук П. Соціальна політика. – Львів: «Світ», 2005. – 400 с.
3. Логачова Л. Сучасні проблеми та перспективи становлення професійної пенсійної системи // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 3. – С. 16-19.
4. Перехрест Р.Ю. Поняття пенсії в праві пенсійного забезпечення // Наукові записки. – К.: «КМА», 2005. – Т. 38: Юридичні науки. – С. 61-66.
5. Скоропис О., Ткаченко Л. Як забезпечити фінансову стабілізацію пенсійної системи // Праця і зарплата. – 2008. – № 48. – С. 4-5.
6. Шамбір М. Аспекти пенсійного забезпечення: новації та перспективи // Праця і зарплата. – 2009. – № 31. – С. 2.

Рецензенти: Фесенко А.М., к.і.н., доцент;
Ляпіна Л.А., к.політ.н., доцент

© Банюхова К., 2010

Дата надходження статті 23.02.2010 р.

МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ

У статті аналізуються основні напрямки молодіжної політики в Україні, зокрема гарантії, які надає українська держава молодим громадянам.

Ключові слова: молодіжна політика, гарантії, умови розвитку, потенціал, освіта.

В статті аналізуються основні напрямки молодіжної політики України, в частині гарантії, які надає українська держава молодим громадянам.

Ключевые слова: молодежная политика, гарантии, условия развития, потенциал, образование.

This article analyses main directions young people politics, separately guarantees which Ukraine state grant to young citizen.

У сучасному суспільстві виникає багато соціальних проблем, негативний вплив яких, в першу чергу, відчуває молодь. В багатьох випадках молодь потрапляє у скрутне становище через незнання своїх прав та можливостей, що гарантує їй держава шляхом видання законів, постанов та інших документів, які необхідно знати задля відстоювання своїх інтересів.

Метою цієї статті є визначення основних гарантій, які забезпечує молодіжна політика в різних сферах життєдіяльності молоді.

Перед тим, як визначити основні завдання і гарантії молодіжної політики, слід розкрити значення поняття «молодь» та визначити вікові рамки цієї групи. Такі міжнародні організації, як ООН та ЮНЕСКО, відносять до цієї соціальної групи юнаків та дівчат у віці від 17 до 25 років [2, с. 12]. Соціологи низки країн, в тому числі США, періодом молодості називають вік з 12 до 24 років, при цьому поділяючи молодість на «юнацтво» (12-18 років) та «молодих дорослих» (18-24 роки) [7, с. 98]. У ст. 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» визначається, що молодь, молоді громадяни – громадяни України віком від 14 до 35 років [4].

Підтримка молодих людей, їх залучення до творчої, активної участі в житті суспільства – це інвестиції у розвиток стратегічних ресурсів держави, оскільки саме молоде покоління українців виконує важливі соціальні функції [6].

Державна молодіжна політика України є пріоритетним напрямом діяльності держави і здійснюється в інтересах молодої людини, суспільства, держави

[3]. Основні напрямки державної молодіжної політики найбільш об'єктивно і доцільно виводити з основних сфер життєдіяльності молоді.

Найбільше значення для соціального, громадянського становлення молоді має її безпосередня участь у різноманітному політичному житті країни. Тому державна молодіжна політика в соціально-політичній сфері повинна передбачати:

- широке залучення молоді до формування органів народовладдя знизу доверху, до вирішення всіх державних і суспільних завдань в Україні;
  - створення юнакам та дівчатам необхідних умов для формування та розвитку їх політичної культури, світогляду, залучення молодих людей в усі форми і види політичного життя в цілях прогресивного, конструктивного перетворення суспільства на засадах гуманізму, політичного плюралізму і демократії;
  - надання всім молодим людям, молодіжним спілкам, організаціям права мати власні засоби інформації або рівні з іншими права на користування державними джерелами інформації;
  - стимулювання діяльності партій, рухів та громадських організацій, які займаються залученням молоді до політичних процесів на конструктивних засадах, що відповідають потребам суспільства.
- Враховуючи, що молодь є однією з найменш соціально захищених категорій населення, державна молодіжна політика в соціально-економічній сфері має передбачати:
- створення відповідної системи профорієнтації, навчання та підготовки молоді до праці;

- попередження безробіття, забезпечення зайнятості молоді;
- встановлення та забезпечення випускникам загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, технікумів, інститутів та університетів, а також військовослужбовцям, звільненим у запас, гарантованого права на перше місце роботи; введення системи бронювання певної кількості робочих місць для працевлаштування молоді, а також підвищення відповідальності керівників підприємств та установ за прийом на роботу молодих фахівців;
- стимулювання підприємств і організацій, що спрямовують матеріальні і грошові кошти на спеціальні молодіжні програми та проекти, забезпечення зайнятості молоді, випуск товарів і надання послуг для неї; створення і організацію діяльності госпрозрахункових та інших молодіжних об'єднань з організації молодіжного дозвілля, вирішення різноманітних соціальних проблем юнаків і дівчат;
- розвиток нових форм трудової участі молоді в суспільному виробництві; встановлення пільг при оподаткуванні, кредитуванні;
- стимулювання молодіжного руху, молодіжних організацій до вирішення власних соціальних проблем;
- вирішення житлової проблеми молоді; створення державної системи кредитування; надання юнакам та дівчатам допомоги по безробіттю; забезпечення відповідних гарантій молодим людям, що отримали виробничі травми або поранення під час проходження військової служби, виконання інтернаціонального обов'язку, а також надання допомоги сім'ям загиблих;
- перегляд структури військових витрат, з метою збільшення витрат на вирішення соціальних проблем сімей молодих офіцерів і прапорщиків; заборону застосування праці молоді у військово-будівельних частинах без оплати у відповідності з її кількістю і якістю; встановлення державних компенсацій сім'ям військовослужбовців та співробітників правоохоронних органів, що загинули при виконанні службового обов'язку;
- державне заохочення і фінансування проектів молодіжних обмінів з іншими державами, національно-територіальними утвореннями з метою підвищення професійної кваліфікації, набуття молоддю нових спеціальностей та вивчення наявного досвіду; залучення молодих людей до суспільно-корисної діяльності [2, с. 191]. На жаль, за останніми даними, станом на 1 вересня 2008 року серед загальної кількості українських безробітних більше 30 % становила молодь у віці до 35 років [5]. Це свідчить про недосконалість реалізації молодіжної політики і необхідність її удосконалення.

Розраховуючи на те, що поступово в країнах перехідного періоду буде створений такий тип демократичної, здатної до плідного самовідновлення, системи освіти і духовного вдосконалення молоді, що дійсно забезпечить рівність шансів молодих

людей. Державна молодіжна політика в галузі освіти та культури повинна передбачати:

- розвиток і вдосконалення всієї системи освіти через розширення самостійності загальноосвітніх шкіл, технікумів, інститутів і університетів; створення фундаментальної сучасної педагогічної професійної бази, навчальних правил і методик навчання у всіх навчальних закладах;
- надання всім молодим людям незалежно від національності, віросповідання походження рівних прав на отримання освіти і професії відповідно до їх інтересів, здібностей і нахилів; матеріальне забезпечення студентів та учнів на рівні прожиткового мінімуму;
- створення необхідних умов, стимулювання розвитку і реалізації творчого потенціалу юнаків і дівчат в сфері науки і техніки, літератури і мистецтва, художньої народної творчості, забезпечення доступу до вітчизняних і світових духовних цінностей
- розвиток спортивного руху, туризму, інших форм відпочинку молоді; підтримання та збереження здоров'я юнаків і дівчат, у тому числі і за допомогою охорони навколишнього середовища; створення мережі медико-оздоровчих закладів для молоді; формування здорового способу життя молоді, розробка науково-обґрунтованих норм і вимог до фізичної підготовки різних груп молоді, створення необхідної матеріально-технічної бази й умов для фізкультурно-спортивних занять у місцях проживання і відпочинку населення [2, с. 192].

За даними соціологічного опитування, проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді в червні 2007 року, лише третина респондентів у віці 14-35 років задоволена рівнем своєї освіти. Кожен десятий – незадоволений, а кожен четвертий відповів «швидше ні, ніж так». Дві третини молодих громадян у віці 14-35 років хотіли б мати вищий рівень освіти. Серед основних мотивів – можливість влаштуватися на більш престижну роботу (34 %), можливість більш високого заробітку (34 %), а також можливість зробити гарну кар'єру та особиста потреба у постійному підвищенні рівня освіти (по 24 %) [5].

Головну ідею реалізації державної молодіжної політики можна сформулювати таким чином: кожна молода людина повинна мати рівні умови для успішного життєвого старту: одержати якісну вищу освіту, отримати перше робоче місце, мати можливість забезпечити себе власним житлом та займатися самовдосконаленням протягом всього життя [1].

Отже, важливими напрямками державної молодіжної політики в Україні є забезпечення належних умов для поліпшення становища молоді в різних сферах її життєдіяльності. На жаль, немає жодної сфери життєдіяльності, де б молодь почувала себе повністю захищеною і не вразливою. Сьогодні існує безліч проблем пов'язаних з реалізацією молодіжної політики. Ці проблеми зумовлені фінансово-економічними і політичними негараздами, тому саме в цей час постає проблема у приведенні існуючих

законів у відповідність новим суспільним запитам, напрацювання нових підходів для формування гідних умов життєдіяльності молоді. Таким чином, державна молодіжна політика повинна ставити за мету створення соціально-економічних, політичних,

організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Визначення молодіжних проблем – запорука успіху державної молодіжної політики [Електронний ресурс] // Народна правда. – 2007. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/4642f1731483f/>.
2. Головатий Н.Ф. Соціологія молодіжи: Курс лекцій. – К.: МАУП, 1999. – 224 с.
3. Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15 грудня 1992 року № 2859-ХІІ (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2859-12&myid=kqnMfw.ACKOi0r1QZiLSy/hoH14qcs80msh8Ie6>.
4. Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді України. Закон України із змінами, внесеними згідно із Законом від 23 березня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2998-12&zahyst=4/UMfPEGznhhG4e.ZiF5ebI0H141.s80msh8Ie6>.
5. Молодь, молодіжна політика та молодіжні організації // Молодіжна правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mpravda.com/?lang=ua&pubId=48135>.
6. Національна доктрина молодіжної політики (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id=86966&cat_id=47947.
7. Щотова Ю.М. Соціальний та правовий аспект змісту поняття «молодь» // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 5. – С. 96-100.

Рецензенти: Фесенко А.М., к.і.н., доцент;
Ляпіна Л.А., к.політ.н., доцент

© Бондаренко О., 2010

Дата надходження статті 26.02.2010 р.

СІМЕЙНА ПОЛІТИКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті обґрунтовується необхідність проведення сімейної політики та характеризуються її основні напрями та особливості в сучасній Україні.

Ключові слова: сімейна політика, напрями, функції сім'ї, соціальний захист, молодь, пільги.

В статье обосновывается необходимость проведения семейной политики и характеризуются ее основные направления и особенности в современной Украине.

Ключевые слова: семейная политика, направления, функции семьи, социальная защита, молодежь, льготы.

In the article is grounded the necessity of pursuing family politics and characterized her basic directions and special features in modern Ukraine.

Key words: family policy, directions, family functions, social protection, youth, facilities.

Стабільність держави й економічний розвиток суспільства значною мірою залежать від фізичного та духовного здоров'я членів сім'ї, від ставлення держави до їх проблем, інтересів і потреб.

Глибокі суспільні перетворення сьогодення є важливим чинником, який породжує низку проблем у сучасній українській сім'ї. Значна частина родин не змогла адаптуватися до нових соціально-економічних умов. Зважаючи на це, держава має піклуватись про нормальне функціонування сімей, всіляко допомагати і сприяти їх розвитку. У зв'язку з цим надзвичайно актуальним є звернення до розгляду стану сімейної політики в Україні.

Метою даної статті є теоретичне обґрунтування сімейної політики як спеціальної складової соціальної політики, визначення особливостей та основних напрямів сімейної політики України.

Перш за все треба з'ясувати у чому взагалі полягає сутність сімейної політики. Але для початку визначимо, що таке сім'я, яка її роль у суспільстві і чому існує необхідність у проведенні сімейної політики.

Досить вдале визначення сім'ї запропоноване російським спеціалістом у галузі соціології сім'ї О.І. Антоновим: «Сім'я – це заснована на загально-сімейній діяльності спільність людей, пов'язаних узами подружності, батьківства, родинності, яка завдяки цьому здійснює відтворення населення і спадковість сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримання існування членів сім'ї» [6, с. 5-6].

Кожна сім'я, якою б вона не була, виконує надзвичайно багато функцій, важливих як для неї

самої, так і для суспільства в цілому. Не можна розділяти функції сім'ї на головні і другорядні, бо всі вони забезпечують розвиток особистості і навіть всієї держави.

Під функціями сім'ї розуміють базові потреби суспільства і людей, які вона задовольняє. До найважливіших функцій відносяться: 1) репродуктивна; 2) соціалізація; 3) турбота і захист; 4) соціальне самовизначення [3, с. 58].

Крім наведених чотирьох, деякі автори перераховують ще й такі: господарсько-економічна; рекреативна; виховна; комунікативна; психотерапевтична [8, с. 9].

Тож, як бачимо, значення родини для її членів та суспільства в цілому є значним і безумовно важливим. Але кожній сім'ї досить складно самотійно вирішувати проблеми, що виникають при виконанні покладених на неї завдань. Тому держава має піклуватись про нормальне функціонування сімей, підтримувати їх та сприяти всебічному розвитку. У зв'язку з цим, одним із головних напрямів соціальної політики держави є сімейна політика.

В узагальненому вигляді, сімейна політика – це цілісна система заходів соціального, економічного, правового, організаційного характеру, спрямованих на удосконалення функціонування соціального інституту сім'ї загалом, а також на поліпшення життєдіяльності окремих сімей [2].

Стратегічною, довгостроковою метою сімейної політики є зміцнення сім'ї як соціального інституту [1, с. 246].

Держава реалізує сімейну політику за допомогою таких інструментів: юридичні норми (визначають

принципи і умови використання допомоги для сімей); фінансова допомога (скерована до окремих сімей через систему соціальної допомоги); матеріальна допомога (одяг, продукти харчування, надання субсидій) та допомога у формі послуг (ясла, дитячі садочки, шкільні гуртки) [5].

Розглянувши теоретико-методологічні засади сімейної політики, можна перейти безпосередньо до розгляду сімейної політики України.

Ставлення держави до проблем сім'ї визначено насамперед у такому основоположному документі, як Конституція України, у якій зазначається, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (стаття 48). Конституцією України закріплюються і гарантуються соціальні права щодо сім'ї [7, с. 144].

У статті 51 Конституції зазначається: «Шлюб ґрунтується на вільній згоді чоловіка та жінки. Кожен із подружжя має рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їхнього повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацюючих батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою» [4].

Ідеологія державної сімейної політики розкривається у затвердженій Верховною Радою України Концепції державної сімейної політики (Постанова Верховної Ради України від 17.09.1999 р.). Вона визначає мету, основні принципи, напрями та механізм реалізації державної сімейної політики.

Розглянемо соціальні гарантії та допомоги сім'ям, адже вони є невід'ємною складовою сімейної політики. В Україні існують різні види державної соціальної підтримки сімей з дітьми: грошова і натуральна допомога, соціальні пенсії, пільги, послуги тощо. Правове регулювання, призначення і виплати допомоги здійснюються на підставі Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р. та Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». З метою підтримки найменш захищених верств населення 1 червня 2000 р. прийнято Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям».

Політику соціального захисту сімей в останні роки підкріплено такими документами, як розпорядження Президента України «Про невідкладні заходи щодо надання допомоги багатодітним сім'ям» від 01.06.1994 р., «Про заходи щодо поліпшення становища багатодітних сімей» від 12.11.1999 р., «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних та неповних сімей» від 30.12.2000 р. тощо.

Що стосується охорони здоров'я сім'ї, то Основи законодавства України про охорону здоров'я (Закон України від 19 листопада 1992 р) визначають правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я громадян, особливо матері та дитини. Стаття 59 зобов'язує батьків піклуватися про здоров'я своїх дітей, їхній фізичний та духовний розвиток, ведення ними здорового способу життя.

Надаючи важливого значення поліпшенню становища сім'ї, охороні материнства та дитинства Кабінет Міністрів України затвердив Постанову «Про заходи щодо посилення охорони материнства та дитинства» (4 грудня 1998 р.), у якій передбачено комплекс дій, спрямованих на зміцнення сім'ї, створення належних умов для виховання дітей тощо. З 3 червня 1999 діє Постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі заходи щодо підтримки здоров'я сім'ї, безпечного материнства та відповідального батьківства».

З приводу освіти та виховання дітей у сім'ї, необхідно зазначити, що батьки зобов'язані забезпечити отримання дітьми повної загальної середньої освіти. Правові питання освіти дітей, у тому числі в сім'ї, відображені в Законі України «Про освіту». Держава ж надає батькам та особам, які їх замінюють, допомогу у виконанні ними своїх обов'язків та захищає права сім'ї.

Житлові питання є одними з головних для сімей. Відповідно до житлового законодавства житлові приміщення надаються громадянам, які потребують поліпшення житлових умов, у вигляді окремої квартири на сім'ю і в порядку черговості. До переліку першочергового надання житлових приміщень входять багатодітні сім'ї, сім'ї, що виховують дітей-інвалідів, одинокі матері, сім'ї, де народилися близнята, сім'ї осіб, які загинули при виконанні державних або громадських обов'язків (ст. 45).

В Україні з 1995 р. діє програма житлових субсидій, якою передбачено надання адресної соціальної підтримки малозабезпеченим сім'ям у вигляді субсидій на житлово-комунальні послуги.

Молоді сім'ї та молоді громадяни можуть одержувати за рахунок бюджетних коштів пільгові довгострокові державні кредити на будівництво і придбання житлових будинків та квартир.

Законодавством про працю передбачено гарантії при прийнятті на роботу і заборона звільнення вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років; заборона залучення цих категорій жінок до нічних, надурочних робіт, робіт у вихідні дні; надання відпусток у зв'язку з вагітністю, пологами і для догляду за дитиною, додаткових відпусток жінкам з дітьми; поліпшення умов праці. Частина цих пільг поширюється і на батьків, які виховують дітей без матері, а також на опікунів чи піклувальників [7, с. 144-151].

Отже, враховуючи вищесказане, можна зробити такі висновки.

1. Основу будь-якого суспільства становить сім'я – заснована на шлюбі чи кровному спорідненні невелика група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою. Але її нормальне функціонування є просто неможливим без відповідної підтримки з боку держави. Тому надзвичайно актуальним є створення відповідної сімейної політики – цілісної системи заходів соціального, економічного, правового, організаційного характеру, спрямованих на удосконалення функціонування соціального інституту сім'ї загалом, а також на

поліпшення життєдіяльності окремих сімей. Її метою є зміцнення сім'ї як соціального інституту.

2. Українська влада вже виробила стратегію сімейної політики, але вона не є досконалою, а її практична реалізація значною мірою ускладнена. Що стосується соціальних гарантій та допомоги сім'ям, то можна відзначити, що в Україні існують різні види державної соціальної підтримки сімей:

грошова і натуральна допомога, соціальні пенсії, пільги, послуги тощо. Існує соціальний захист сімей. Надаються безкоштовно чи на пільгових умовах послуги в сферах освіти та охорони здоров'я. Трудове законодавство захищає членів різних категорій сімей на ринку праці та на робочому місці. Надається допомога у розв'язанні житлових проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи: Учебное пособие для вузов по направлению и специализации «Социология». – М.: Издательство МГУ: Издательство международного университета бизнеса и управления «Братя Кирич», 1996. – 304 с.
2. Вакуленко С.М. Оптимізація сімейної політики в умовах сучасного українського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/339627.html>.
3. Зритнева Е.И., Клушина Н.П. Семейведение: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Социальная работа». – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2006. – 246 с.
4. Конституція України: Прийнята на П'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997.
5. Кришталь Г. Сімейна політика в ЄС – приклад Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucu.edu.ua/doc/2007/SimeynapolitykavPolshchi.doc.doc>.
6. Медіна Т.В. Соціологія сім'ї: Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2006. – 56 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.Sociology.chnu.edu.ua/res//sociology/soc_simji.pdf.
7. Про становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 р. (схвалена міжвідомчою комісією з питань сімейної політики). – К.: ВД «Шкільний світ», 2001. – 192 с.
8. Соціальна робота в Україні: Навчальний посібник / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.

Рецензенти: Фесенко А.М., к.і.н., доцент;
Ляпіна Л.А., к.політ.н., доцент

© Братченко О., 2010

Дата надходження статті 18.02.2010 р.

МІЖЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

В статті висвітлюється суть міжетнічних конфліктів на сучасному етапі, їх причини та наслідки; розгорнуті актуальні питання українських міжнародних відносин.

Ключові слова: *конфлікт, етнос, нація, народ, соціальні зв'язки, державна політика.*

В статье освещена суть межэтнических конфликтов на современном этапе, их причины и последствия; развернуты актуальные вопросы международных отношений.

Ключевые слова: *конфликт, этнос, нация, народ, социальные связи, государственная политика.*

The article highlights the essence of ethnic conflicts at the present stage? Their causes and consequences, deployed issues of Ukrainian international relations.

Key words: *conflict, ethnic group, nation, people, social relations, state policy.*

На сьогоднішній день все більше набуває значущості питання міжетнічних відносин, бо вони є найнебезпечнішими, тому що непорозуміння між народами, що живуть на одній території, призводять до трагічних наслідків – етнічної нетерпимості, відвертого протистояння. Зараз у світі існує понад 4000 народів-етносів, які говорять на 6 000 мовах, і понад 200 незалежних країн. Та лише близько 20 з них є етнічно однорідними.

Вважаємо, що ця тема актуальна і для нашої держави, бо обумовлена безпосередньо етнонаціональною специфікою сучасної України, де, крім українського етносу, проживає близько 130 різних етнонаціональних груп. А це, в свою чергу, не може не створювати відповідних труднощів та напруження, перш за все, в контексті формування національної (громадянської) ідентичності, а по-друге впливає на національну безпеку України, оскільки вони виступають і необхідним елементом суспільної злагоди, і об'єктивною передумовою територіальної цілісності держави.

Міжетнічні відносини – різновид соціальних зв'язків між структурними елементами суспільства, об'єктом і суб'єктом яких є етнічні групи. Виходячи з цього, міжетнічні стосунки (в широкому значенні слова) розуміються як взаємодії народів в різних

сферах – політиці, культурі і так далі, у вузькому значенні – як міжособистісні стосунки людей різних національностей, які теж відбуваються в різних сферах спілкування – трудового, сімейно-побутового, а також сусідського, дружнього та інших видах спілкування.

Міжетнічні відносини, по суті, є підґрунтям для міжетнічних конфліктів та сутичок різного характеру.

Міжетнічний конфлікт – це специфічна ситуація у стосунках між етнічними спільнотами, її частинами або ж її окремими представниками, змістом якої є змагання учасників цих стосунків за відповідні області у суспільному житті поліетнічної країни, й у ході якого відбувається протиставлення інтересів, застосування будь-яких засобів для реалізації цих інтересів та утвердження стійких позицій своєї етнічності в етнонаціональній структурі суспільного проживання [2].

Міжетнічні конфлікти досить трагічні, причини появи їх різні. Вони можуть виникнути тоді, коли долаються перешкоди, які деякі сили ставлять на шляху розвитку нації. Часом національних форм набирають проблеми, що виникають на економічному, політичному, ідеологічному чи релігійному підґрунті. Трапляються випадки виникнення між-

національних конфліктів через політичні спекуляції окремих політиків. Але незважаючи на те, що форми прояву конфліктних ситуацій різні, їх треба своєчасно спрогнозувати з метою запобігання.

Взагалі дослідження міжетнічних відносин можна чітко простежити на пострадянському просторі, де вони набувають особливу важливість у зв'язку зі зміною статусних позицій етносів в минулих радянських республіках. Однією з таких держав є Республіка Казахстан, яка за своїм етнічним складом схожа на Україну, в якій проживають представники 131 етносу та виокремлюються дві домінуючі етнічні групи – казахи та росіяни. Поліетнічність населення в державі в цілому викликає расові конфлікти, а це й факт не прийняття на роботу згідно національності, неефективне виробництво та функціонування підприємств (арматурний завод, м'ясокомбінат, легка промисловість), міська транспортна інфраструктура тощо. Ринок робочих рук обмежений, а при цьому ще й йде запекла конкуренція між основними етнічними групами – казахами та росіянами за робочі місця. Отже, всі ці фактори в цілому впливають і на розвиток держави відповідно, а це за собою тягне і «логічний ланцюг» соціальних проблем (еміграція, алкоголізм, проституція, бідність тощо). Тому ми бачимо всю важливість вирішення міжетнічних питань та конфліктів. Розуміючи таку необхідність влада Казахстану створила регіонального відділення Асамблеї малих народів Казахстану та Будинку Дружби народів в Семіпалатинську. Ці структури дозволяють зберегти культурні традиції та звичаї різних етносів (казахів, росіян, татар, українців, німців та інших). Майже кожний національно-культурний центр організовує мовні курси [1].

Щодо України, то можна виділити два домінуючі питання. Перше – стосовно конфліктного потенціалу українців сходу та заходу, а друге – міжетнічні відносини у Криму.

Відносини жителів Західного та Східного регіонів, які є дослідженням Інституту проблем управління ім. Горшенніна показало, що у більшості випадків суттєвих причин для конфлікту не існує, найчастіше прослідковується нестача інформації один про одного. Так на питання стосовно характеристик жителів цих регіонів не змогли відповісти біля 40 % жителів Західної України і біля 30 % жителів Східної України, що свідчить про нестачу інформації, стосовно один одного. Але у результатах цього дослідження надзвичайно важливо відзначити, що українці Західної та Східної України бачать позитивні якості у своїх сусідах. Наприклад, 82,7 % жителів Сходу впевнені, що саме Захід є колыскою українських традицій, близько 61 % стверджують, що на Заході мешкають патріоти України, 33,5 % вважають, що на Сході мешкають відкриті доброзичливі люди. Дані цього дослідження є надзвичайно важливими для подаль-

шого націє-будівництва, адже завдяки ним ми бачимо, що в Україні є та «критична маса» людей, що здатна поєднати Україну.

Значно більш серйозніша проблема, пов'язана зі станом міжнаціональних відносин, склалася у Криму. Крим – це батьківщина кримськотатарського народу, що мав тут до 1738 року свою державність. Але у 1944 р. більшість кримських татар була піддана насильницькій депортації. Процес їх повернення почався з кінця 1980-х років і триває досі. Сьогодні кримські татари складають 10 % населення Криму (270 тисяч). За розрахунками, ще не менше 250 тисяч депортованих залишаються на місцях депортації і шукають можливості повернення на Батьківщину.

Очевидно, ситуацію можна означити тим, що цей народ переживає нині найкритичніший період своєї історії – період, коли вирішується питання про те, чи зможе він реалізувати шанс на своє відродження як самобутня етнокультурна спільнота, що склалася історично. З іншого боку вплив і так званого «ісламського фактора» та його ролі у формуванні міжетнічних відносин у Криму, слід зазначити, що цей фактор створює додаткові труднощі для кримських татар у зв'язку з процесами їхньої інтеграції, оскільки нерідко слугує зброєю анти кримськотатарської пропаганди, зокрема, в засобах масової інформації Криму, що активізувалися перед нещодавніми подіями в Косово й особливо другою Чеченською війною. Будь-яке незнання про яке-небудь явище, як відомо, породжує найбезглуздіші пересуди і неосвічені уявлення. Масове повернення кримських татар до України, що почалося двадцять років тому, викликало появу безлічі різних міфів і далеких від істини думок, які продукуються народними чутками і різними думками, а також транслюються різного роду політиками, бо більшість людей майже нічого не знає про цей етнос, адже навіть рівень знання історії кримських татар в рамках шкільної історії допомагає зрозуміти безглуздість міфів, як би це дивно не виглядало зі сторони [3].

Отже, можна сказати, що міжетнічним відносинам приділяється недостатньо уваги, що призводить до нерозуміння громадянами державної політики, і що породжує стереотипізацію у міжетнічних відносинах. Так само це суттєво вплинуло на погіршення міжетнічної толерантності у порівнянні з даними 1991 року. Міжетнічні відносини, на нашу думку, мають дуже тонкий механізм, яким необхідно вправно володіти, адже необережне ставлення до них може призвести до жахливих наслідків.

Тому державній владі треба приділяти більше уваги міжетнічним відносинам, для того щоб фактор поліетнічності не ставав на перешкоді розвитку незалежної української держави, а навпаки допомагав, адже саме у багатоманітності та розмаїтті народжується найкраще.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гужвенко Ю. Межэтнические отношения в Восточном Казахстане //Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 7. – С. 44-47.
2. Євтух В. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=65&c=1464>.
3. Міжнаціональні відносини в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kref.ru/infopsikologijasotsiologija/138542/10.html>.

Рецензенти: Фесенко А.М., к.і.н., доцент;
Ляпіна Л.А., к.політ.н., доцент

© Лушагіна Т.В., 2010

Дата надходження статті 18.02.2010 р.

ВПЛИВ РЕКЛАМИ НА СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ

У статті розглядається реклама як поняття, види реклами, її справжнє призначення і вплив реклами на свідомість людини, а також найпоширеніші способи маніпулювання свідомістю.

Ключові слова: реклама, види реклами, маніпуляція, інформація, навіювання, продаж.

В статье рассматривается реклама как понятие, виды рекламы, ее настоящее предназначение, влияние рекламы на сознание человека, а также самые распространенные способы манипулирования сознанием.

Ключевые слова: реклама, виды рекламы, манипуляция, информация, внушение, продажа.

In the article advertisement as a notion, its kinds and real purpose are under the author's consideration. The influence of advertising on people's consciousness and the most widely spread ways of its manipulation are described.

Key words: advertisement, types of advertisement, manipulation, information, suggestion, sale.

Чим більше розвивається сучасна сфера послуг тим більше реклами ми спостерігаємо навкруги. Сьогодні ми вже не можемо уявити сучасний світ без реклами. Вона повсюди: на телебаченні, по радіо, в газетах і навіть просто на стовпах. На сьогоднішній день реклама має винятковий вплив на свідомість людини. Завдяки рекламі ми обираємо, що саме купити, куди піти і яким бути.

Актуальність даної статті полягає в тому, що зараз сучасний світ вже не в змозі відмовитися від реклами. Тобто вона займає досить велике значення у житті кожного з нас. Але поступово проникаючи в усі сфери життя, реклама несе з собою більше негативу для споживачів, аніж користі. Слід пам'ятати, як говорить Є.С. Турзаєва: «Реклама має за мету привернути якомога більше уваги до товару, її єдине завдання – скоріше і дорожче продати його» [2].

Еріх Фромм, один з найвидатніших європейських філософів нашого часу, зазначав: «Реклама апелює не до розуму, а до почуття; як будь-яке гіпнотичне навіювання, вона не намагається впливати на свої об'єкти інтелектуально» [1].

Не вихваляє рекламу й відомий філософ Герберт Маркузе, автор славнозвісної книги «Одновимірна людина», виданої ще у 1968 році. «Реклама, – пише він, – перестає бути просто рекламою – вона стає способом життя. Як наслідок, виникає модель

одновимірного мислення й поведінки» [1]. Серед критиків реклами присутнє таке ставлення, що реклама змушує людину купувати речі, які їй насправді не потрібні. Цілий ряд західних філософів і соціологів, особливо в 60-ті роки, досить негативно її оцінювали, вбачаючи в ній механізм маніпулювання масовою свідомістю.

Мета статті: дослідити, який саме вплив здійснює реклама на свідомість людини.

Ще в радянські часи реклами, як такої не існувало, через відсутність конкуренції на товар. Були лише заклики та лозунги: «Зберігайте гроші в ощадкасі!», «Літайте літаками Аерофлоту!». Фактично то була прореклама. Поняття реклами у нас з'явилося після розпаду Союзу, разом з ринковою економікою та появою товарів іноземних виробників. З того часу змінилося формулювання текстів: зменшилася частота використання дієслів закличного характеру.

Орієнтуючись на західні стандарти, на українському телебаченні почали з'являтися реклами, що мають на меті не інформування населення про наявність якогось певного товару, а змушення до придбання його. Для цього існують спеціальні лозунги, які стимулюють споживача на придбання товару. Наприклад, «Samsung – будь лідером!» або ж «Вимагай більшого!»; «Бери все від життя!». І щоб споживач якомога швидше придбав певний

товар, використовують такі «пастки» як «Лише сьогодні!», «Зараз або ніколи!», «Поспішай! До кінця акції залишилося всього три дні!» і т. д.

Найголовнішим є те, що сучасні рекламісти роблять ставки здебільшого на молодь, дітей, підлітків. Як правило, щоб мати свою точку зору дитині потрібно на когось орієнтуватися, тобто мати якийсь авторитет, який допоможе розібратися у світі. Спочатку, це батьки: «Як до товару ставляться дорослі, таке ставлення і у мене», а згодом авторитетом для дитини може стати якась яскрава особистість, наприклад, кінозірки, артисти тощо. Рекламодавці вміло цим користуються, запрошуючи відомих артистів рекламувати певний товар. Адаже будь-яка людина свідомо або несвідомо хотіла би бути знаменитістю. Отже, основна причина успіху такої реклами в тому, що споживачі ідентифікують себе із «зірками» – їхньою красою, багатством або іншими якостями. Чим вище соціальне становище свідка, тим сильніший вплив матиме реклама.

Зріла людина може протиставити рекламному впливові власні сформовані погляди, смаки, моральні критерії. Допомагає протистояти рекламному навіюванню високий рівень загальної культури. Проте, навіть дорослим і освіченим це протистояння вдається далеко не завжди. Тому так важливо навчитися критичному ставленню до реклами.

Що ж таке реклама? Реклама – спеціальна інформація про осіб чи продукцію, що розповсюджується в будь-якій формі та в будь-який спосіб з метою прямого чи опосередкованого одержання прибутку. Відповідно до законодавства України реклама – це інформація про особу чи товар, розповсюджена в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена сформулювати або підтримати обізнаність споживачів реклами та їх інтерес щодо таких осіб чи товару [3].

Існують кілька видів реклами:

Інституціональна реклама – тип реклами, направлений на покращення репутації фірми, прямо не пов'язаний з рекламою якої-небудь конкретної продукції.

Інформативна реклама – реклама, яка створює первинний попит та інформує споживача про існування товару, його властивості.

Непряма реклама – неявна реклама, рекламування товарів та послуг через інтерв'ю, публікації, радіо і телепередачі, в яких згадується рекламований товар.

Загальноприйнятим є також розподіл реклами на три різновиди: комерційну, політичну та соціальну [3].

Комерційна реклама з давніх-давен використовувалась з метою активізації й прискорення реалізації товарів, вона є найбільш поширеною та має найбільший вплив на людей.

На другому місці – політична реклама. Вона існувала з давніх-давен, проте протягом останнього століття використання маніпуляцій в ній набуло вирішального значення. На сьогоднішній день наявним є сприйняття фігури політичного діяча як товару, який певним чином необхідно «продати». Як зазначає Л. Рюмшина, діячі рекламного ринку та деякі науковці не тільки не приховують факт використання маніпуляцій, а й називають його необхідним у передвиборчих перегонах.

Також існує соціальна реклама – це «інформація будь-якого виду, розповсюджена у будь-якій формі, яка спрямована на досягнення суспільно-корисних цілей і результатів та популяризацію загальнолюдських цінностей, і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку».

На сьогоднішній день реклама не тільки повідомляє про наявність певного товару чи послуги, але й впливає на свідомість та підсвідомість потенційного споживача, головним чином за допомогою усіяких психологічних методик. Таким чином, реклама часом виявляється свого роду «соціальним наркотиком» – граючи на властивому будь-якій людині бажанні щось у житті змінити, реклама пропонує задовольнитись лише новою річчю, представляючи товар як відчутний знак реальних змін.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що сучасній рекламі притаманний вплив на свідомість та підсвідомість потенційного споживача, головним чином за допомогою усіяких соціопсихологічних методик.

Але, незважаючи на усі ці маніпуляційні прийоми, населення України доволі спокійно ставиться до самого факту існування реклами. Хоча більшість вважає за потрібне переглянути засоби подачі рекламної інформації (в першу чергу це стосується саме телереклами).

ЛІТЕРАТУРА

1. Олійник В. Соціальний контекст маніпуляційного впливу реклами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/48583/>.
2. http://www.rusnauka.com/12_EN_2008/Economics/31151.doc.htm.
3. http://www.vlasnaspava.info/ua/business_az/how_to_grow/sales.html?_m=publications&_t=rec&id=11196.

Рецензенти: Фесенко А.М., к.і.н., доцент;
Ляпіна Л.А., к.політ.н., доцент

© Драган Т.В., 2010

Дата надходження статті 03.03.2010 р.

ПРАВИЛЬНИЙ ВИБІР ПРОФЕСІЇ – КЛЮЧ ДО МАЙБУТНЬОГО

В статті висвітлюються проблеми проведення профорієнтації в Україні та пропозиції щодо вирішення цих проблем.

Ключові слова: вибір професії, профорієнтація, випускник, школа, університет.

В статье освещаются проблемы проведения профориентации в Украине и предложения по поводу решения этих проблем.

Ключевые слова: выбор профессии, профориентация, выпускник, школа, университет.

The problems of organizing professional orientation in Ukraine are under the author's consideration in the article. Proposals concerning the solution of these problems are given.

Key words: choice of profession, proforientation, graduate, school, university.

Немає професій з великим майбутнім, але є професіонали з великим майбутнім (Дороти Сейєрз)

Кожного року випускники шкіл та їхні батьки не можуть вирішити, куди вступати, перебираючи усі можливі варіанти майбутнього, тим паче, що помилка може коштувати дуже дорого, як у прямому, так і в переносному сенсі. В результаті остаточне рішення часто ухвалюється за дуже дивними критеріями. Скажімо, документи віддають до інституту, де вчився близький родич або там працює хтось із знайомих. Говорять, мов, хай дитина здобуде вищу освіту, а там подивимося... І абітурієнт покірно піддається на вмовляння. А вже слідування стопами батьків – це, можливо, один з найчастіших шляхів. Зрозуміло, що такий підхід нерідко призводить до сумних наслідків: людина вимушена або змінювати спеціальність, або все життя займатися неулюбленою справою. До таких висновків ми прийшли після проведеного нами соціологічного дослідження.

Авторам даної статті було цікаво дізнатися, які чинники впливають на вибір професії випускниками українських шкіл. Було проведене спеціальне соціологічне опитування серед випускників типової української школи, яке засвідчило, що близько 75 % керується власними думками при виборі професії. Може здаватися несподіваним, але лише 25 % керуватиметься думкою батьків. Дивує і вартє уваги те, що 50 % абітурієнтів обирало майбутню сферу діяльності за власними уподобаннями, звертаючись до літератури та, зокрема, до засобів масової інформації. Аж цілих 30 % обирали керуючись своїми

матеріальними можливостями. Цей показник говорить про сучасне складне становище нашої країни. Також лише 5 % керувалися власними розумовими можливостями. Взагалі по Україні невеликий відсоток абітурієнтів (здебільшого, мешканці великих міст) удаються до допомоги психологів, фахівців з профорієнтації (як це практикується в багатьох європейських країнах). Проте існує в нашій державі незаперечний факт: школа практично не фігурує як порадиця для своїх же власних учнів. І це також довело наше соціологічне дослідження!

Дев'ять або одинадцять років, тобто, фактично, дитинство і юність, людина проводить у школі. Але ніхто не замислювався над тим, що ж саме вона їм дає? Зрозуміло, що старшокласники залишають школу з досить великим запасом знань із різних галузей. Це не може не радувати їх самих, батьків і суспільство. Здається, що все так, як і повинно бути. Проте щось тут не так. На порозі випуску абітурієнт потрапляє у зовсім інший вимір. Всі правила різко змінюються. Більшість знань, за які абітурієнт так боровся, виявляються абсолютно неактуальними. Тепер потрібно не просто зосередитися на чомусь одному, а змінити принципове ставлення до знань. Вони тепер зобов'язані стати інструментом, з накопичувача людина мусить перетворитися на творця. Будь-хто може загубитися в тисячах найрізноманітніших спеціальностей. Голова піде обертом. Тим паче знання з якогось предмету – зовсім не гарантія, що вони будуть вдало використані на практиці. Теорія і практика – далеко не одне і те ж саме. Тому поділ на класи з різними нахилами – тільки крихітний крок у складній справі профорі-

ентації. Ось чому профорієнтація є дуже важливим і актуальним питанням в сучасній українській системі освіти.

Поняття профорієнтації пов'язане з ім'ям американського психолога Г. Мюнстерберга, який на початку ХХ століття почав уперше складати і використовувати відповідні тести для оцінки професійних здібностей людини. В цей же час з'явився новий розділ у науці – психологія професій. Ці дослідження дозволили Т. Парсонсу створити згодом методологічну теорію вибору спеціальності.

Якщо дивитися на результати нашого дослідження, то можна сказати, що профіль одного з випускних класів значно вплинув на їхню думку. Оскільки ми проводили дослідження у фізико-математичному класі, то результати за питанням: «Яким наукам надає перевагу абітурієнт?», виявились цілком логічними. Біля 48 % учнів цього класу надає перевагу технічним наукам, 37 % – природничим наукам, та лише близько 15 % надало перевагу гуманітарним наукам. Як ми бачимо, в цьому випадку профіль класу вплинув на думку учнів. Чим це можна пояснити? Вдало проведеною профорієнтацією серед випускників? Можливо і так... Адже, якщо подивитись на результати за іншими питаннями, там все логічно: на тести фактично всі обрали другий предмет математику, 7 чоловік обрало фізику як третій предмет. Тобто збільшення годин на викладання таких предметів, як фізика, математика, креслення вплинуло на випускника, можливо надало йому впевненості у собі щодо знання цих предметів. Тому вони фактично і не обирали гуманітарні предмети, оскільки на них зверталось менше уваги, ніж на вищесказані предмети. Але з іншої сторони... якщо глянути на те, що цей клас став фізико-математичним тільки після дев'ятого класу, і то за згоди не всіх, а більшості класу – то тоді про так звану профорієнтацію тут взагалі й мова не йде. Бо це взагалі абсурд, якщо нав'язують предмети, які суперечать власним переконанням! Ось як приклад з власного досвіду, я теж навчався в цій школі роком раніше, і навчався в класі з технологічним профілем! Його нам фактично нав'язали, бо 45 % класу не бажало навчатися за цим профілем, але ми змушені були два роки вчити те, що не відповідає власним уподобанням та майбутнім планам. Як наслідок з класу технічного профілю 65 % випускників вступили на гуманітарні спеціальності. А ще близько 15 % пішли на природничі науки, і тільки 20 % класу обрали шлях технічних галузей навчання. Це говорить про те, що профорієнтація в даному випадку не проводилась взагалі.

Як правило політика профорієнтації базується на тому, щоб скерувати учня на самоаналіз, знаючи власні риси і схильності, після глибокої досконалої самооцінки накопичити якомога більше інформації про професії, з яких він захоче обрати свою. Цьому сприяють спостереження за виконанням тієї або іншої професійної діяльності, вивчення довідкової літератури. На це повинна настановити школа, особливо шкільні психологи! В кожній школі повинні існувати фахівці з цього питання, але як ми бачимо в Україні такого немає! У деяких великих містах України створені спеціальні центри, які досліджують та розробляють методіку проведення профорієнтації. Але: по-перше – цих центрів дуже мало, а по-друге – це все лише теорія... Потрібна практика! Але наші владні органи навіть у перспективі не розглядають застосування ефективних методик профорієнтації. А навіщо? Нехай і далі так буде, що безробітні економісти та юристи з вищою освітою, сидять і чекають кращих часів, а інженерів по будівництву, токарів, столярів, слюсарів – нестача. Адже до 2015 року прогнозують нестачу робітників з технічних спеціальностей на 30%! Це просто катастрофічна цифра... особливо для нашої країни, коли існують величезні металургійні підприємства, розвивається машинобудівна галузь також легка, важка промисловість, масово в містах України будуються нові житлові комплекси та підготовка до Євро-2012, і все це буде відбуватися із залученням іноземних фахівців? Так і буде, якщо держава не почне піклуватись про свої власні майбутні кадри. Ми підтримуємо таку позицію, що якщо ми не маємо власних методик проведення профорієнтації в школах, то потрібно залучати ці методики з іноземних країн, де ця політика проводиться з великим успіхом. Наприклад, це такі країни як США і Японія.

Там профорієнтація проводиться починаючи з шостого класу і немає проблем нестачі професійних кадрів!

Поки, на жаль, ніхто системно і науково у старших класах загальноосвітніх шкіл не вирішує проблему вибору професій. Як і раніше, порятунком потопаючих – справа рук самих потопаючих. Зрозуміло одне – до цього питання потрібно підходити дуже серйозно. Звичайно, не залишати його на останній рік навчання або, що ще гірше, на останні місяці перед випуском. Бажано якомога раніше звернутися до фахівця – психолога-профконсультанта. Сани, як свідчить російське прислів'я, потрібно готувати влітку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Профорієнтація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.profosvita.org.ua.

Рецензенти: Фесенко А.М., к.і.н., доцент;
Ляпіна Л.А., к.політ.н., доцент

ВІДХИЛЕННЯ У СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються теоретичні аспекти та практичні проблеми соціалізації особистості як соціального процесу. Розкривається поняття соціалізації особистості, погляди різних науковців щодо процесів соціалізації та чинників, що на неї впливають. А також висвітлюються основні порушення та відхилення становлення особистості в соціумі.

Ключові слова: особистість, соціалізація, механізми соціалізації, індивідуум.

В статье рассматриваются теоретические аспекты и практические проблемы социализации личности как социального процесса; расшифровывается понятие социализации личности; взгляды разных ученых на процессы социализации и факторы, которые на них воздействуют. Также освещаются основные нарушения и отклонения становления личности в социуме.

Ключевые слова: личность, социализация, механизмы социализации, индивидуум.

The paper reveals the concept of socialization of the individual, considered the views of various scholars about the process of socialization and the factors that affect it. Also covers the main violations and deviations in the personality development of society.

Key words: personality, socium, socialization, mechanisms of socialization, the individual.

Сьогодні соціалізація особистості стає проблемою не лише психологічною, а й соціальною, розв'язання якої є найважливішим чинником оптимального розвитку окремої особистості й суспільства в цілому. Тільки соціально прийнятна соціалізація надає можливість людині повноцінно існувати в сучасному світі. Та існують випадки, коли особистість з тих чи інших причин не має змогу повноцінно розвиватися у суспільстві, а тому не засвоює норми та правила поведінки у соціумі. Це явище відхилень у соціалізації особистості і є темою даної роботи.

Дослідженням різних аспектів процесу соціалізації займалися вчені: С.А. Белічева, М.Й. Варій, А. Валлоном, Є.Б. Весна, Г.В. Дворецька, Е. Дюркгейм, Ван Женнец, Л. Кольберг, І.С. Кон, А. Маслоу, В.С. Марков, Н.Є. Мойсюк, В.В. Москаленко, В.С. Мухіна, Г. Олпорт, Б.Д. Паригін, Ж. Піаже, А. Ребер, К. Роджерс, А.Н. Сухов, Г. Тард, В.А. Ядов та ін. [4].

Метою даного дослідження є аналіз поняття «соціалізація», а точніше відхилення у процесі становлення особистості.

Поняття соціалізації – одне з ключових у проблемі психологічного розвитку особистості. Остання, маючи дуалістичну, біо-соціальну природу, є одночасно і результатом розгортання потенціальних, закладених спадковістю можливостей, і продуктом

формуючого впливу суспільства. Проте, далеко не всі окремі сторони процесу соціалізації знайшли достатнє відображення в теоретичних та прикладних дослідженнях. Соціалізація часто зводиться до засвоєння суспільних норм і цінностей, але існує цілий спектр різних, інколи навіть полярних думок та поглядів щодо механізмів, за допомогою яких воно відбувається [1].

Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства, засвоюючи звичаї, традиції і норми певної соціальної спільноти, відповідні способи мислення, властиві даній культурі, взірці поведінки, форми раціональності та чуттєвості. Дещо спрощеним є трактування соціалізації як одномірного, односпрямованого процесу дії соціальних факторів на конкретну людину, де індивіду відводиться пасивна роль об'єкта впливу.

До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованої у її свідомості системи цінностей. Індивідуальність особи, її потенційні можливості засвоїти культурний пласт суспільства, потреби та інтереси, спрямованість соціальної активності є найважливішими чинниками її соціалізації. Агентами соціалізації є сім'я, сусіди, ровесники, вихователі та вчителі, колеги і знайомі, засоби масової інформації, соціальні інститути, насамперед культурно виховні, референтні групи

тощо. Соціалізація здійснюється протягом усього життя людини, поділяючись на первинну (соціалізація дитини) та вторинну (соціалізація дорослих). Це відбувається тому, що умови життя людини, а значить і вона сама, постійно змінюються, вимагають входження у нові соціальні ролі та змін статусу, інколи докорінних.

Але якщо під час соціалізації дитини головною для неї є соціальна адаптація (приспособування до суспільного середовища), то для соціалізації молоді і навіть соціально зрілої людини основну роль відіграє інтеріоризація (формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «Я» особистості). Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості.

Відомий австрійський вчений З. Фрейд виокремлює такі механізми соціалізації:

- імітація – усвідомлені спроби дитини копіювати і наслідувати поведінку дорослих і друзів;
- ідентифікація – засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як власних;
- почуття сорому і провини – негативні механізми соціалізації, що забороняють і придушують деякі моделі поведінки.

Ці механізми спрацьовують переважно на стадії дитинства. Але думки З. Фрейда були пристосовані деякими соціологами і до стадії дорослого життя особистості. Так, Т. Парсонс вживає фрейдівські поняття у теорії соціальної дії. Для нього імітація – це процес засвоєння елементів культури шляхом простого наслідування, а ідентифікація – вияв ставлення до соціального середовища та його складових, прийняття цінностей певних соціальних груп і спільнот, спосіб усвідомлення своєї належності до них [2].

Обставини, умови, які спонукають людину до активності, дії називають факторами соціалізації. У вітчизняній і західній науці є певні класифікації факторів соціалізації. Найбільш логічною і продуктивною для педагогіки, на наш погляд, є класифікація, яку запропонував А.В. Мудрик. Основні фактори соціалізації він об'єднав у три групи: макрофактори, мезофактори, мікрофактори [3].

Можна погодитися з визначенням особистості, яке дав В.А. Ядов: «Особистість – це цілісність соціальних якостей людини, продукт суспільного розвитку та включення індивіда в систему соціальних зв'язків у ході активної діяльності та спілкування». Згідно з цим поглядом, особистість розвивається із біологічного організму виключно завдяки різним видам соціального та культурного досвіду.

Більшість дослідників вважають, що визначальне значення має первинна соціалізація, яку здійснює сім'я. Сім'я виконує функцію посередника між дитиною та іншими соціальними системами. Рівень відповідності родинних і загальних цінностей, що пропонуються дитині для засвоєння, може бути різним. У зв'язку з тим, що сім'я деякий час є єдиним джерелом інформації про систему цінностей, що панують в суспільстві, вона й формує модель поведінки характеру, адаптації чи інтеграції індивіда в суспільство. В основі соціалізації лежить процес

засвоєння рольової поведінки, який значною мірою залежить від якості рольової поведінки рідних. Але тоді, коли дитина розвивається не в родині, вона не може належним чином вивчити та розвинути в собі ті якості, що необхідні для існування у самому суспільстві.

Поза людським суспільством духовний, соціальний, психічний розвиток відбуватися не може. Про це свідчать досить характерні факти. Упродовж останніх десятиліть у багатьох газетах друкувалася коротка інформація: «11 років на горищі». В Текумсі (Канада) стало відомо, що одна жінка тримала замкненими на горищі трьох із своїх шести дітей упродовж 11 років. Вона боялася, що господар вижене її з квартири, якщо дізнається, що вона має шістьох дітей, а не трьох, як сказала йому, наймаючи квартиру. Діти не вміють говорити і ходити. Вони недорозвинуті розумово. Тепер Констанса, Гленда і Гордон Дікерсон проходять лікування в психіатричній лікарні.

Як бачимо, достатньо було дітей, які вже досягли певного рівня розвитку, позбавити необхідних умов життя, спілкування з людьми, як вони втратили такі невіддільні від людини особливості, як здатність ходити, говорити, відстали в своєму розумовому розвитку. У статті І. Акімушкіна «Діти в барлігу звіра» наводились факти про дітей, вирощених різними тваринами.

Характерно те, що такі діти, всі без винятку, набували поведок тварин, серед яких вони росли, проте ніхто з них не володів такими характерними для людини якостями, як ходіння на двох ногах, членороздільна мова; всі діти були дуже мало розвинуті розумово. Так, дівчинка Камала, яка була повернена в суспільство людей із вовчої «сім'ї» у віці 7 років, лише на третій рік навчилася триматися на ногах і пізнала шість слів. Через сім років вона навчилася самостійно ходити. Проте бігала по-старому, на рачках, засвоїла лише близько 45 слів, а ще через три роки – близько сотні. Далі мовний прогрес не пішов. За цей період Камала полюбила суспільство людей, перестала боятися яскравого світла, навчилася їсти руками і пити зі склянки. Досягнувши сімнадцятирічного віку, Камала за рівнем свого розвитку прирівнювалася до чотирирічної дитини. Це не єдині випадки.

Відхилення у процесі соціалізації можна досліджувати і в рамках концепції життєвих ролей особистості. Їх розвиток та зміна відбувається за певними закономірностями. Ранні інфантильні ролі не зникають безслідно, а перетворюються в своєрідну символічну функцію. У деяких особистостей інфантильні ролі фіксуються і залишаються актуальними в наступних життєвих циклах. Буває, що нові ролі не формуються, або, існуючи номінально, як соціальна функція, тим не менш не стають її життєвими ролями. Внаслідок цього розвивається так званий рольовий інфантілізм, тобто фіксація на інфантильних життєвих ролях при ускладненні функціонування та нерозвинутості «дорослих» життєвих ролей.

Іншою формою є рольові девіації, тобто значні відхилення психологічних ролей від загальноприйнятих норм та зразків поведінки. Прикладом їх

можуть бути соціальні ролі так званого криміногенного типу особистості, функціонування яких значно відхиляється від суспільних нормативів. Ці відхилення можуть бути зумовленими не лише викривленнями в моральній сфері людини, в окремих випадках вони пов'язані з клінічними синдромами особистісних розладів. Але, так чи інакше, девіантна та делінквентна поведінка, як правило, супроводжується аномаліями рольового розвитку особистості. До рольових девіацій можна віднести і статеві девіації, тобто відхилення від нормативів статевих та гендерних ролей. Яскравими прикладами можуть бути інверсії «чоловічих» та «жіночих» ролей (транссексуалізм та трансвестизм), міжособових партнерських рольових стосунків (гомосексуалізм) тощо.

Ще одним видом дисгармонії у соціалізації особистості є дисгармонійність життєвого сценарію людини, тобто схильність до поведінки, що є при-

чиною всіляких життєвих невдач [1]. Прикладом можуть служити так звані віктимні життєві сценарії, тобто система рольової поведінки, що спричиняє агресивні дії оточуючих (насамперед, постійних партнерів – членів родини, колег тощо). До дисгармонійних життєвих сценаріїв слід віднести і випадки алкогольної козалежності, якою часто страждають члени родини алкоголіка. Центральне місце в подібних випадках займають психологічні ролі, виконання яких реалізує ці життєві сценарії з усіма небажаними для особистості наслідками.

На основі цих даних можна зробити висновок, що процес соціалізації є складним і тривалим процесом, що відбувається за допомогою дії багатьох чинників. У випадку, коли за тих чи інших причин фактори впливу змінюються, особистість розвивається не так, як вимагає того суспільство, а отже, не може бути повноцінним його членом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горностаї П.П. Рольова соціалізація особистості: психотерапевтичний ракурс. Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка. – К.: Нора-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 91-100.
2. Городянєнко В.Г. Соціологія [Електронний ресурс] Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – Режим доступу: http://ebk.net.ua/Book/sociology/gorodyanenko_sotsiologiya/part2/2603.htm.
3. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. – К.: Наукова думка, 2007. – 656 с.
4. Саранча І.Г. Сутність процесу соціалізації у різних наукових галузях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znkp/Sp/2009_12/29.pdf.

Рецензенти: Фесенко А.М., к.і.н., доцент;
Мінц М.О., к.і.н., доцент

© Нечитайло А., 2010

Дата надходження статті 10.03.2010 р.

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ У ПРОЕКТІ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ В.А. ЮЩЕНКА

С статті висвітлюється порівняльний аналіз складових соціального блоку чинної Конституції України та положень, зазначених у проекті конституції України В.А. Ющенко. Оцінка якості та ефективності запропонованих змін.

Ключові слова: конституція, соціальні зміни, громадянин України, політичні пріоритети, норми суспільства.

В статье подан сравнительный анализ составляющих социального блока действующей Конституции Украины и статей, указанных в проекте конституции Украины В.А. Ющенко. Оценка качества и эффективности предложенных изменений.

Ключевые слова: конституция, социальные перемены, гражданин Украины, политические приоритеты, нормы общества.

Comparative analysis of composite social unit existing Constitution of Ukraine and the provisions specified in the draft constitution of Ukraine. Evaluation of the quality and effectiveness of the proposed changes.

Key words: constitution, social changes, citizen of Ukraine, political priorities, norms of society.

Питання зміни конституційних норм вже далеко не вперше підіймається на обговорення. Але мова повинна йти не про те, чи потрібно змінити чинну Конституцію, а про те наскільки ця зміна може стати якісною та ефективною. Втім, незважаючи на всю суб'єктивну буденність навколо конституційних баталій та реальні мотиви їх учасників, особливе зацікавлення викликають пошуки унікальної моделі основного закону для українського суспільства.

Аналіз зміни соціальних аспектів у проекті змін чинної конституції насправді є досить складним. Перш за все тому, що у вступному слові було вказано, що нова конституція спрямована на обмеження депутатської недоторканності, а значить, на жаль, не права громадян та стандарти життя перебувають в центрі конституційних дебатів, а розподіл повноважень та отримання влади. Зміни у статтях, що стосуються соціальних аспектів – є не першочерговим завданням нової конституції, отже, були не докорінними, а в порядку доповнень і поправок, таким чином потребують детального порівняння з відповідними статтями чинної конституції.

Перш за все конституція має визнати людину найвищою соціальною цінністю та основою соціальної системи. З цього мають виходити всі завдання та спрямованість діяльності держави. Нова Конституція мала б визначити правовий статус кожного громадянина через максимально широкий перелік основних прав та свобод.

На погляд рецензента позитивних змін у проекті народній конституції набули такі статті, як:

- *стаття 25.* По-перше, визначає, хто саме є суб'єктом захисту прав та свобод, що безумовно є важливим доповненням. По-друге, на відміну від відповідної статті чинної Конституції зазначає, що захист прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується, а також те, що права і свободи громадянина захищаються судом;
- *стаття 29* є новою у конституції, і зазначає, що кожен має право на повагу до його людської гідності. Ця стаття значно розширює права громадянина, адже уточнює такі важливі моменти, як те що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям;
- *стаття 32.* Розширює права осіб з обмеженими фізичними можливостями, визнає їх право бути повноцінними членами суспільства;
- *статті 34, 58, 59* були доповнені, перероблені і значно розширені права громадян на захист своїх прав та свобод юридичним шляхом;
- *стаття 53,* у якій не зазначається, що саме є достатнім життєвим рівнем – і це правильно. Зважаючи на те, що в сучасному світі існує тенденція до розширення прав людини, вказувати

що саме є достатнім життєвим рівнем життя на сьогодні, в такому довгостроковому за своєю дією нормативно правовому акті – не є доречним. Це має міститися в інших нормативно-правових документах. Але все ж таки ця стаття потребує перегляду і доповнення;

- *стаття 49*. На відміну від відповідної статті чинної конституції навпаки має уточнення про те, скільки може продовжуватись мінімальний щорічний відпочинок. Оскільки на відміну від попередньої статті, в світі навпаки скорочується час відпочинку, і тому має сенс його конституційне закріплення.

Але перегляду та доповнення потребують такі статті народної конституції, як:

- *стаття 41*. Не зазначається, у що саме мають право об'єднуватися громадяни;
- *стаття 49*. У порівнянні з відповідною статтею чинної конституції, не зазначається, що максимальна тривалість робочого часу визначається законом;
- *стаття 57*. Значно скорочена у порівнянні з чинною конституцією і втрачає такі важливі положення, як те що держава зобов'язується сприяти розвиткові науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством, а

також те, що культурна спадщина охороняється законом.

Також важливим є те, що у народній конституції відсутня стаття, яка б відповідала статті 25 чинної конституції, зазначає такі права громадян:

- Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.
- Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.
- Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами [1].

Отже, проаналізувавши соціальний блок народної конституції можна зробити висновки, що в цілому було внесено позитивні зміни та поправки у розділ про права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Проект нової конституції здатен краще гарантувати забезпечення прав та свобод громадянам держави, але для того, щоб народна конституція стала максимально якісною та ефективною слід переглянути та доповнити деякі статті, які зазначалися вище. Головним має стати зміна пріоритетів політичної еліти при перегляді цього проекту, адже на сьогодні цей проект сприймається лише як вектор політичної кампанії, але не дивлячись на це в цьому проекті є якісні доповнення, які слід взяти до уваги новій правлячій команді, яка прийде до влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. Прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 28.06.96 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
2. Законопроект Народної конституції України В.А. Ющенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razom.org.ua/bannerlist/868>.

Рецензенти: Фесенко А.М., к.і.н., доцент;
Ляпіна Л.А., к.політ.н., доцент

© Телеш А., 2010

Дата надходження статті 17.03.2010 р.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Редактор *О. Авраменко*. Молодший редактор: *Г. Леценко*.
Комп'ютерна верстка *К. Дорофєєва*.
Друк *С. Волинець*. Фальцювальнo-палітурні роботи *А. Грубкіна*.

Підп. до друку 13.04.2010 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 12,56. Обл.-вид. арк. 10,78.
Тираж 300 пр. Зам. № 3088.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.